

Գ. ԱՐԳԱՐՅԱՆ

ՍԵՔՆՈՒՄ ԴԱՏԱՌԹՅՈՒՆԸ
ԵՎ ԱՆԱՆՈՒՆԻ ԱՌԵՂՎԱԾՈՐ

9(2)
4-12

ИНСТИТУТ ДРЕВНИХ РУКОПИСЕЙ ИМЕНИ МАШТОЦА
ПРИ СОВЕТЕ МИНИСТРОВ АРМЯНСКОЙ ССР
„МАТЕНАДАРАН“

Г. В. АБГАРЯН

„ИСТОРИЯ СЕБЕОСА“
И
ПРОБЛЕМА АНОНИМА

ИЗДАТЕЛЬСТВО АКАДЕМИИ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1965

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ ՄԻՆԻՍՏՐՆԵՐԻ ՍՈՎԵՏԻՆ ԱՌԸՆԹԵՐ
ՄԱՇՏՈՑԻ ԱՆՎԱՆ ՀԻՆ ՉԵՌԱԳՐԵՐԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

9(47.925)
4-12

«Մ Ա Տ Ե Ն Ա Դ Ա Ր Ա Ն»

Գ. Վ. ԱԲԳԱՐՅԱՆ

«ՍԵԲԵՈՍԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ»
ԵՎ
ԱՆԱՆՈՒՆԻ ԱՌԵՂԾՎԱԾԸ

23959

1170

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1965

«Սեբեոսի Պատմությունը» հայ մատենագրության նշանավոր հուշարձաններից է, որը հրատարակվելով հին հայերեն (գրաբար) և օտար լեզուներով, օգտագործվել է VI—VII դարերի պատմությամբ զբաղված հայ և օտար գիտնականների կողմից: Ավելի քան 1300 տարի առաջ հորինված այս գրվածքի բնագիրը դարերի ընթացքում կրել է զանազան փոփոխություններ: Սույն հետազոտության նպատակն է՝ վերականգնել Պատմության սկզբնական բնագիրը և դրանով ճշգրտել այս կրկի միջոցով գիտության մեջ թափանցած և երբեմն խոշոր թյուրիմացությունների, մասնավորապես «Անանունի առեղծվածի» համար առիթ տված ալյալները: Ուսումնասիրության մեջ շոշափված են նաև Փալստոս Բուզանդին, Մովսես Խորենացուն և արիշ հայ մատենագիրների վերաբերող համապատասխան հարցեր:

Խմբագրությամբ՝

Լ. Ս. ԽԱՉԻՅԱՆԻ

17267

Ա Լ Ի Ն Ա Յ Ի Ն՝
Վ Ա Ղ Ա Մ Ե Ռ Ի Կ Կ Ն Ո Ջ Ս

Ա Ռ Ա Ջ Ա Ր Ա Ն

Մեր թվագրության յոթերորդ դարը հայտնի է համաշխարհային պատմական նշանակություն ունեցող իրադարձություններով, ինչպիսիք են պարսկա-բյուզանդական պատերազմները, Երուսաղեմի առումը (614), արաբների քաղաքական ասպարեզ իջնելը և նրանց առաջին արշավանքները, Սասանյան Պարսկաստանի անկումը, բյուզանդական տիրապետությունների նվաճումը արաբների կողմից և այլն:

Չնայած սրան՝ ո՛չ պարսկական, ո՛չ էլ հունական, լատինական, ասորական, արաբական կամ այլ գրականություններ յոթերորդ դարում չեն ստեղծել զուտ պատմագրական որևէ երկ, ուր ամփոփված լիներ նշված դեպքերի նկարագրությունը: Վերջիններիս մասին արձագանքներ մնացել են ավելի ուշ ժամանակներում ապրած հեղինակների երկերում:

Միակ բացառությունը միջազգային պատմագրության մեջ կազմում է «Սերետսի Պատմությունը», որի հեղինակը ժամանակակից ու ականատես է դարաշրջան կազմող այդ դեպքերին և իր գրվածքով մեզ է հասցրել Անդրկովկասի, Իրանի, Մերձավոր արևելքի և Բյուզանդիայի քաղաքական կյանքին վերաբերող ուշագրավ տեղեկություններ:

Այսպիսով, «Սերետսի Պատմության» շնորհիվ հայ մատենագրությունը գրավում է առաջնակարգ դեր VII դարի համընդհանուր պատմագրության ասպարեզում:

Ինքնըստինքյան հասկանալի է, որ այս արժեքավոր երկը որպես հայ գրավոր մշակույթի հուշարձան, օգտագործվել և ըստ արժանվույն զնահատվել է առաջին հերթին հայ պատ-

մարանների և գրականագիտների կողմից. Գաթրճյան, Էմին, Պատկանյան, Նալաթյանց, Գարազաշյան, Նորայր Բլուզան-դացի, Զարրհանալյան, Ալիշան, Բարսեղ Սարգիսյան, Ազոնց, Լեո, Մանանդյան, Մալխասյանց, Արեղյան, Զամինյան, Ակինյան և շատ ուրիշներ: Այն բարձր գիտնականի է արժանացել նաև օտար մասնագետների կողմից: Բավական է ասել, որ գերմանացի համբավավոր գիտնական Հ. Հյուբշմանը համալսարանական դասախոսի իրավունք ստանալու համար մրցանակարաշխութան է ներկայացրել «Սերեոսի Պատմությանը» նվիրված մի հետազոտություն և այդ Պատմության արարական արշավանքներին վերաբերող գլուխների թարգմանությունը¹: Պարսկա-բյուզանդական պատերազմների լավագույն ուսումնասիրողներից մեկը՝ էրնստ Գերլանդը «Սերեոսի Պատմություն» օգտագործել է ղոկտորական դիսերտացիայի համար ընտրած իր ուսումնասիրությունում²: Իտալացի բյուզանդագետ Անժելո Պերնիչին, որը հունական, պարսկական, լատինական, ասորական, ղպտական և հայկական աղբյուրների հիման վրա մանրամասն շարադրել և ամփոփել է բյուզանդական կայսր Հերակլի պատմությունը, իր օգտագործած աղբյուրների շարքում առաջին գերը հատկացրել է «Սերեոսի Պատմությանը»³: Այս սկզբնաղբյուրը նշույթ է մատակարարել նաև ֆրանսիացի (է. Դյուլարյե⁴, Վ. Լանդուա⁵, Ֆ. Մակլեր⁶),

¹ Hübschmann H., Zur Geschichte Armeniens und der ersten Kriege der Araber. Aus dem Armenischen des Sebeos. Habilitationsschrift, Leipzig, 1875.

² Gerland E., Die persischen Feldzüge des Kaisers Herakleios. in. Dissertation f. Erl. d. Phil. Doktorwürde, Leipzig, 1894.

³ Pernice A., L'Imperatore Eraclio, saggio di storia bizantina, Firenze, 1905.

⁴ Dulaurier E., Recherches sur la Chronologie arménienne technique et historique, Paris, 1859.

⁵ Langlois V., Collection des historiens anciens et modernes de l'Arménie, t. I, Paris, 1867.

⁶ Histoire d'Héraclius par l'éveque Sebeos, trad. de l'arménien et annotée par Frédéric Macler: „Journal asiatique“, juillet-août, Paris, 1905.

ուս (Գ. Լասկին⁷, Վ. Բոլոտով⁸, Ն. Մառ⁹, Յու. Կուլակովսկի¹⁰), անդլիացի (Յ. Բ. Բյուրի¹¹), գերմանացի (Յ. Մարկվարտ¹²) և բազմաթիվ այլ գիտնականների:

Ակոսած «Սերեոսի Պատմության» հայտնաբերման ժամանակներից¹³ մինչև մեր օրերում լույս տեսած ուսումնասիրությունները այս գիրքը մնում է որպես VII դարի պատմության հիմնական աղբյուրներից մեկը համաշխարհային գրականության մեջ: Սրանով է բացատրվում այն հանդամանքը, որ հայ պատմիչի գործը թարգմանվել է սուսերեն, ֆրանսերեն, գերմաներեն¹⁴:

⁷ Ласкин Г., Ираклий. Византийское государство в первой половине седьмого века, Харьков, 1889.

⁸ Болотов В., К истории Императора Ираклия:—«Визант. врем.», т. XIV (1907), С. Петербург, 1908.

⁹ Антиох Стратиг, Плениение Иерусалима персами в 614 г. грузинский текст исследовал, издал и арабское извлечение приложил Н. Марр, СПб, 1909.

¹⁰ Кулаковский Ю., История Византии, т. III, Киев, 1915.

¹¹ Gibbon E., The History of the Decliné and Fall of the Roman Empire, t. V, ed. J. B. Bury, Appendix I, p. 498, London, 1898.

¹² Markwart J., Untersuchungen zur Geschichte von Eran: - „Philologus“, supplementband X, H. I. Osteuropäische und Ostasiatische Streifzüge.

¹³ «Սերեոսի Պատմության» ձեռագիրը հայտնաբերվել է անցյալ դարի առաջին տասնամյակներին, էջմիածնի գիտնական-մատենագրանապետ Հովհաննես Շահխաթունյանցի կողմից, որին և պատկանում է նրա մասին առաջին տպագիր խոսքը (տե՛ս «Ստորագրութիւն կաթողիկէ էջմիածնի և հինգ զաւուսոցն Արարատայ», հտ. Ա., էջմիածին, 1842, էջ 262 կէ):

¹⁴ «Սերեոսի Պատմության» տպագիր թարգմանություններից բացի հայտնի են նաև դեռ անտիպ մի քանի լրիվ կամ հատվածական թարգմանություններ՝ սուսերեն (տե՛ս Մաշտոցի անվան Մատենադարան=Մ. Մ., «Աղբյուրների արխիվ», թղթ. 100, վավ. № 51), անգլերեն (տե՛ս «Հանդես ամսօրեայ», 1897, № 2, էջ 56), գերմաներեն («Արձագանք», 1894, № 13, էջ 3, նաև՝ Gerland E., Die persischen Feldzüge, S. 3. Պրոֆ. Մարկվարտի կատարած մի հատվածական թարգմանություն պահվում է Հռոմի Pontificio Istituto Biblico-ի արխիվում) և ֆրանսերեն (տե՛ս ՄՄ, անհատական արխիվների բաժին, թղթ. 235, վ. 204) լեզուներով:

Հայ դասական մատենագրության այս ինքնատիպ հուշարձանի հեղինակը համարվել է Սեբեոսը և այդ մասին պատմագիտության և բանասիրության մեջ որևէ կասկած չի եղել: Սակայն մենք սույն ուսումնասիրության մեջ ցույց ենք տալիս, որ Սեբեոսին վերագրված երկի բովանդակությունը չի համապատասխանում այն ավյալներին, որոնք հաղորդում են միջնագարյան հայ մատենագիրները իրական Սեբեոսի գրած «Պատմություն ի Հերակլին» երկի մասին¹⁵: Նոր նյութերի հետազոտության մենք միաժամանակ փորձում ենք գտնել բազմիցս Սեբեոսի անվամբ հրատարակված պատմական գրվածքի իրական հեղինակին, որը մեր կարծիքով յոթերորդ դարի հայ պատմիչ Խոսրովն է:

Եթե Սեբեոս պատմիչի հեղինակության մասին ոչ մի տարակուս չի եղել, ապա նույնը չի կարելի ասել նրան վերագրված գրվածքի առաջին շորս գլուխներին¹⁶ կապակցությամբ, որոնք դիտվել են մերթ օրպես «Սեբեոսի Պատմության» բաղկացուցիչ մասեր, մերթ վերագրվել են Անանուն կոչված պատմիչին կամ՝ մի քանի այլ հայտնի կամ անհայտ պատմիչներին:

Հայ մատենագրության հուշարձանների մեջ թերևս ցոյլովյուն չունի ավելի առեղծվածային մի բնագիր, քան նշված բնագիրն է: Ակադեմիկոս Ստ. Մալխասյանցն այդ կապակցությամբ գրում է. «Մեր գրականության մեջ չկա մի ուրիշ հեղինակ, բացի Խորենացուց, որ 95 տարվա ընթացքում այնքան տարբեր կարծիքների ենթարկվեք, որքան «Սեբեոսի Պատմությունը»¹⁷ (իմա առաջին շորս գլուխները):»

¹⁵ Այս կարծիքը հիմնավորող փաստերի մի մասը մենք շարադրել ենք առանձին հոդվածում: Տե՛ս Գիտողություններ Սեբեոսի Պատմության մասին. — «Թանգեր Մատենագրանի», № 4, Երևան, 1958, էջ 61—72: Թրգմ. Remarques sur l'Histoire de Sèbeos:— Revue d'Ét. Arm. * N. S., T. I. Paris, 1964, p. 203—215.

¹⁶ Սեբեոսի եպիսկոպոսի Պատմություն, բաղկատվեամբ ձեռագրաց, հանդերձ առաջարանի և ծանոթութեամբ ի ձեռն Ստ. Մալխասեանց, Երևան, 1939 (այսուհետև՝ ՍեՊ), էջ 1—22:

¹⁷ Մալխասյանց Ստ., Մատենագրական գիտողություններ, Երևան, 1961, էջ 180:

Անցել է ավելի քան կես դար հարցի լավագույն հետազոտողներից մեկի՝ Ն. Ազոնցի փայլուն աշխատության հրատարակման օրից, բայց այսօր էլ ուժի մեջ են մնում ականավոր պատմարանի խոսքերն առեղծվածի մասին. «Հայոց նախնական պատմությունը, կամ այսպես կոչված Անանունի պատմությունը, շնչած նրան նվիրված ուսումնասիրությունների զգալի քանակին, զեռ շարունակում է մնալ հայ բանասիրության համար հանելուկ: Հանելուկի բացահայտումը հիմնովին կարևոր է առանձնապես այժմ, Մովսես Խորենացու հարցում այս բնագրի ունեցած վճռական նշանակության առումով: Գիտնականներին չի հաջողվել «նախնական պատմությունը» պարզաբանել իր բնական լույսի տակ և գտնել նրա իրական հարաբերությունը Խորենացու հետ հիմնականում այն պատճառով, որ նրանք թեևնցել են բնագրի պատշաճ քննության հարցը, որը պետք է նախորդի մնացած բոլոր քննություններին»¹⁸:

Մեր սույն հետազոտությունը նվիրված է հանելուկային գլուխների հենց պահանջող բնագրական բնույթին:

Հարցին անզբաղարձած բազմաթիվ հայ և օտար անվանի գիտնականներ¹⁹ բնագրին դիմել են զխավորապես Մովսես Խորենացու կապակցությամբ և հայտնել են ամենարագմա-

¹⁸ Адонц Н., «Начальная история Армении» у Себеоса в ее отношении к трудам Моисея Хоренского и Фавста Византийского:— «Виз. врем.», т. VIII, вып. 1—2, СПб, 1901, стр. 64.

¹⁹ Առեղծվածը շոշափող որոշ արժեքավոր ներդրումներ զեռ կարող են հրատարակության: Գրանցից լավագույններն են Ա. Զամինյանի սեպիր զրոտումները, որոնք պահվում են մեր Մատենագրանի արխիվում (ՄՄ, անհատական արխիվների ֆոնդ, թղթ. 232ա., վ. 114, թղթ. 232, վ. 101, 121, 125, 133) և Հռոմի Pontificio Istituto Biblico-ում գտնվող՝ Յ. Մարկվարտի հեռակալ գործերը՝ 1. Armenische Urgeschichte des Mar Abas 2. Ausgewählte Kapitel des Sebeos. Geschichte des Bischofs Sebeos über Herakl. 3. Armenische Urgeschichte des Sebeos և այլն: Մարկվարտի անտիպ աշխատությունների ցուցակը նամակով մեզ ուղարկել է Istituto Biblico-ի պրոֆ. Մ. F. Martin-ը, որին շնորհակալություն ենք հայտնում:

զան կարծիքներ նրա հորինման ժամանակի և հեղինակի վերաբերյալ: Այսպես, օրինակ, Ֆրանսիացի գիտնական Վ. Լանզուայի կարծիքով բնագրի հեղինակը Մովսես Խորենացուց հետո ապրած և նրանից օգտված մի հեղինակ է: Գերմանացի գիտնական Գուտշմիդը համոզված է, որ այդ հեղինակը հենց ինքը Խորենացին է, որը նշվող բնագիրը նախ շարագրել է որպես համառոտ ուրվագիծ, ապա նույնն ընդլայնել է իր «Հայոց պատմության» մեջ: Մեկ ուրիշ գերմանացի բանասերի՝ Ֆեթթերի ենթադրությամբ, որոնվող հեղինակն ու Մովսես Խորենացին երկուսն էլ օգտվել են միևնույն սկզբնաղբյուրից: Ն. Մառը հետևելով Ք. Պատկանյանին, գտել է, որ բնագիրն ստեղծվել է Խորենացու «Հայոց պատմությունից» առաջ և հանդիսանում է Խորենացու սկզբնաղբյուրներից մեկը: Ն. Ադոնցը, Ն. Ակինյանը, Հ. Մանանդյանը բնագիրը համարել են Սեբեոսին վերագրված Պատմության անբաժան մասը, և Խորենացու «Հայոց պատմությունում» հանդիպելով այդ բնագիրն հիշեցնող ավյալների՝ եզրակացրել են, որ Խորենացին ծանոթ է եղել «Սեբեոսի Պատմությանը», ուստի և ապրել է նրա ստեղծման ժամանակից՝ VII դարից հետո: Գ. Խալաթյանը բնագրի հորինման ժամանակը համարելով VIII—IX դարերը, միացել է Պատմահորը հինգերորդ դարից արտաբերող գիտնականներին:

Հետազոտությունները Մովսես Խորենացու ստեղծվածից բացի առնչվել են նաև Փավստոս Բուզանդի, Ղազար Փարպեցու և այլ մատենագիրների հետ: Մի շարք գիտնականներ (Ն. Մառ, Ն. Ադոնց, Հ. Քոփչյան, Կ. Տեր-Սահակյան, Ա. Մատիկյան, Ն. Ակինյան և այլք) կարծիք են հայտնել, թե մեզ հետաքրքրող գլուխները հանդիսանում են Փավստոս Բուզանդի «Հայոց պատմության» այժմ կորած համարվող Ա և Բ գլուխները կամ քաղվածք նրանցից: Ուրիշ գիտնականներ (Ղ. Ալիշան, Բ. Մարգիսյան, Գ. Տեր-Պողոսյան) նշված բնագրի հեղինակ են համարել Ղազար Փարպեցուն կամ նրա անվամբ հանդես եկած մեկին: Հարցի պատասխանը որոնելու ընթացքում կյանքի է կոչվել նույնիսկ գոյություն չունեցող մի

պատմիչ՝ կարծեցյալ Ստեփանոս Տարոնացին, որը իբր ապրել է IV—VI դարերի ժամանակամիջոցում²⁰:

Այսպիսով, Սեբեոսին վերագրվող Պատմության առաջին շորս գլուխների հարցը միաժամանակ հանդիսանում է նաև մի քանի այլ մատենագիրների հետ առնչվող հարց, որի լուծումը զուգահեռաբար կնպաստի նաև հայ հին գրականության գեոլոգիայի մասին կարոտ որոշ խնդիրների պարզաբանմանը: Ներկա աշխատության մեջ մենք հարցին մոտեցել ենք հենց այդ տեսակետից և զանազան մատենագրական հուշարձանների համեմատական ուսումնասիրությամբ փորձել ենք գրտնել այն ուղիները, որոնք տանում են դեպի քննարկվող բնագրի հորինման ժամանակը, ինչպես նաև բացահայտում են այս երկի կապը բանասերներին զբաղեցրած մյուս մատենագիրների հետ:

Նորահայտ փաստերի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ երկար ժամանակ վեճերի առիթ հանդիսացած և երբեմն Սեբեոսին, երբեմն էլ Խորենացուն կամ այլ հեղինակների վերագրված շորս գլուխները գրված են շատ ավելի ուշ ժամանակներում և կրում են XI դարի դրոշմը²¹: Որպես նրանց հավանական հեղինակ մեզ ներկայանում է այդ դարում ապրած Հովհան Տարոնացին, որի մեզ շահասած երկի խորագիրն ու նախաբանը պահպանվել է մեր Մատենադարանի ձեռագրերից մեկում: Այս կորած երկի մի հատվածն է ահա, որ պատահաբար միանալով Սեբեոսին վերագրվող Պատմությանը, հասել է մեզ և իր մեջ քաղվածաբար կրելով վաղ ժամա-

²⁰ Սեբեոսին վերագրված Պատմության առաջին շորս գլուխների կապակցությամբ հայտնված զանազան բանասիրական կարծիքների մասին ավելի մանրամասն տեղեկություններ տե՛ս ՍեՊ, էջ ԺԹ—ԷԳ:

²¹ Այս հարցին նախօրոք անդրադարձել ենք մասնակի հոդվածներով տե՛ս կարծեցյալ Ստեփանոս Տարոնացին նույն ինքը Ստեփանոս Տարոնացի Առդիկն է. «Պատմա—բանասիրական հանգես», 1962, № 1, էջ 210—225: Նաև՝ Երկու տարբեր հեղինակների Սեբեոսին վերագրվող Պատմությունում.— «Բանբեր Մատենադարանի», № 6, 1962, էջ 25—55: Նաև՝ Մամիկոնյանների գրույցի հնագույն գրանցումը հայ մատենագրության մեջ (Բուզանդյանի կորած գրությունների կապակցությամբ).— «Բանբեր Մատենադարանի», № 7, 1964, էջ 239—271:

նակների հայտնի և անհայտ գրավոր հուշարձանների հետքեր, առիթ է տվել հատվածը կապելու այս կամ այն պատմիչի անվան հետ:

Հատվածից անկախ «Սերեոսի Պատմությունը» հայ հին գրականության մեջ առանձնակի դիրք է գրավում նաև բնագրագիտական առումով: Դժվար է պատկերացնել առավել ազնաւոված մի պատմական երկ, քան այս Պատմության բնագիրն է: VII դարում հորինված երկը մեզ հասել է միայն հազար հարյուր տարի հետո ընդօրինակված մի ձեռագրի կազմում: Տասնմեկ երկար ու ձիգ դարերի ընթացքում գրիչներն այնպիսի փոփոխությունների են ենթարկել բնագիրը, որ երբեմն անհնարին է որոշել զանազան բնագրական միավորների նախնական տեսքը:

Բանասերներն արդեն քիչ ջանք չեն գործադրել «Սերեոսի Պատմության» բնագրի ճշգրտման ուղղությամբ: Այդ առումով աշխատանք է կատարված նաև մեր սույն ուսումնասիրությունում, որտեղ բնագրի վերլուծության, ինչպես նաև հայ և օտար ազգյուրների համեմատության և ձեռագրական նոր նյութերի հիման վրա ճշգրտված և սրբագրված են բաղմաթիվ բառեր, նախադասություններ, տեղանուններ, անձնանուններ, թվական տվյալներ, կարգավորված են ետևառաջ ընդօրինակված մի քանի հատվածներ, գտված են գրչական ներմուծումները հեղինակային բնագրից, վերականգնված և լրացված են մինչ այժմ անհայտ հատվածներ «Սերեոսի Պատմության» մեջ, բացահայտված են պակասող հատվածների տեղեր և այլն:

Կատարված ճշգրտումների միջոցով պատմագիտությունը ձեռք է բերում նոր տվյալներ անցյալի պատմության վերաբերյալ և ազատվում է աղավաղված բնագրի հետևանքով կյանքի կոշված որոշ պատմական անճշտություններից:

ՍԵՐԵՈՍ ԹԵ՝ ԽՈՍՐՈՎ

Միջնադարյան հինգ պատմիչներ՝ Ստեփանոս Ասողիկը, Սամվել Անեցին, Մխիթար Անեցին, Կիրակոս Գանձակեցին և Մխիթար Այրիվանեցին, ինչպես նաև մի քանի մատենագիտական ցանկերի հեղինակներ հիշում են Սերեոս անունով մի պատմիչ, որը գրել է Հերակլի պատմությունը՝ «Պատմութիւն Հերակլի, որ ի Սերբոսէ եպիսկոպոսէ ասացեալ»: Ուխտանեսը այդ նույն Պատմությունը հիշում է առանց Սերեոսի անունը տալու: Ո՞վ է եղել Սերեոսը, ի՞նչ ծավալ է ունեցել նրա Պատմությունը, հիշյալ ազգյուրները չեն նշում: Սերեոս և Հերակլ անուններից բացի պատմիչներն ուրիշ ոչ մի մանրամասնություն չեն հազորդում: Միայն Ուխտանեսն է, որ Վրկանի մարդպան Սմբատ Բազրատունու մասին խոսելիս մի փոքր ակնարկ է անում Հերակլի պատմության բովանդակության մասին:

1831 թվականին (կամ ավելի վաղ)¹ Հովհաննես Շահաթունյանը էջմիածնի ձեռագրերից մեկում հանդիպում է մի

¹ Մինչև այժմ ընդունված է եղել կարծել, թե «Սերեոսի Պատմությունը» Հովհ. Շահաթունյանը հայտնաբերել է 1842 թվականին Սակայն Մատենադարանում պահվող փաստաթղթերից մեկում (Կաթ. դիվան, թղթ. 59, վազ. 652ա—12, թ. 15ա) հանդիպում ենք Շահաթունյանի 1831 թ. մայիսի 15-ի նամակին, որտեղ նա արդեն ծանոթ է «Սերեոսի Պատմությանը»: Այսպես. Զվարթնոցի շինության մասին խոսելիս նա գրում է, «Զհիմնարկութիւն եկեղեցւոյս գրէ Սերէոս եպիսկոպոս պատմարան յայս ձե օրինակի» և բերում է ներկա «Սերեոսից» մի ամբողջ քաղվածք: Այսպիսով, նա դեռ 1831 թվականին ծանոթ է եղել «Սերեոսի Պատմությանը»:

անխորագիր բնագրի, որի հետ ծանոթանալուց հետո ենթադրում է, որ այն Սեբեոսի Պատմությունն է: Այդ օրվանից սկսած, գրիչներն սկսում են անհայտ հեղինակի անվերնագիր գործն ընդօրինակել Սեբեոսի անունով, իսկ բանասերները հեռանում են Շահաթունյանի ենթադրությունը:

Այնուհետև «Կանոնք Գունայ սուրբ ժողովուն»² կոչվող կանոնների վերջում գրանցված «Տէր Սերէոս եպիսկոպոս Բագրատունեաց» ստորագրության հեղինակը նույնացվում է Հերակլի պատմության հեղինակի հետ և Պատմությունն սկսում է հրատարակվել որպես Բագրատունաց Սեբեոս եպիսկոպոսի «Պատմութիւն ի Հերակլին» աշխատություն:

Պատմության վերջին հրատարակության խորագիրն այլևս չի կրում Հերակլի անունը: Այն տպագրված է որպես «Սերէոսի եպիսկոպոսի պատմութիւն», առանց Հերակլի: Այս նորությունը պատկանում է Ստ. Մալխասյանցին, որն այդ առթիվ գրում է. «Հերակլ անունը չէ համապատասխանում Պատմության բովանդակությանը. Հայոց նախնական պատմությունը, Պարթևներն ու Արշակունիները, մարզպանները, խոսքով Անուշըրվան, արաբական արշավանքները, Հայոց դավանության թուլթր և այլն ոչ մի կապ չունին Հերակլի հետ, որի մասին խոսում է հեղինակը յուր գրքի տասը գլխում միայն, իսկ մյուս բառասուն գլուխները Հերակլին չեն վերաբերում»³:

Այս իրողությունը Մալխասյանցից առաջ նկատել են Հ. Գաթրճյանը, Ն. Ակինյանը և ուրիշներ: Սակայն նրանք բոլորն էլ ընդունել են Շահաթունյանի ենթադրությունը և աշխատել են արդարացնող բացատրություններ տալ Պատմության բովանդակության և մատենագիրների նշած «Պատմութիւն ի Հերակլին» վերնագրի միջև գոյություն ունեցող հակասությանը:

Գաթրճյանի կարծիքով, Սեբեոսն սկզբում գրել է Հերակլի պատմությունը, «բայց միանգամ սկսել էն յետև, ինչպէս բնականապէս կը պատահի, յառաջ ու վերջն ալ շատ չարակից

² «Կանոնք Գունայ սուրբ ժողովուն». տե՛ս «Կանոնգրք Հայոց», ձեռագրերի համեմատությամբ խմբից Արսեն Արմենյան, Քիֆլիզ, 1913, էջ 130:

³ Անդ, էջ 26:

բաներ շարքեր է»⁴, — որի հետևանքով, իբր, գրվածքի բովանդակությունը փոխվել է, իսկ վերնագիրը մնացել է «Պատմութիւն ի Հերակլին»: Ն. Ակինյանը Գաթրճյանի այս կարծիքին ավելացրել է իրենը. Սեբեոսը իր Պատմության մեջ նդովում է սասանյան աշխարհավեր թագավոր խոսքով Ապրվեղին և խոստանում գրել նրա պատմությունը, ուստի գրքի վերնագիրը եղել է «Պատմութիւն յԱպրուէղն խոսքով», սակայն հետագայում պատմիչներից մեկը Ապրվեղի անունը ջնջել և վերնագրում ավելացրել է բարեպաշտ Հերակլի անունը⁵:

Ակինյանի ենթադրությունը կրկնել է նաև Ստ. Մալխասյանցը⁶: Այս ենթադրությունները բխում են ոչ թե պատմիչների վկայած փաստից, այլ՝ ենթադրաբար Սեբեոսի Պատմությունը համարվող մի գրվածքի բովանդակությունից: Այնինչ բոլոր աղբյուրները միաբերան վկայում են, որ Սեբեոսի գրած Պատմությունը եղել է հատկապես Հերակլի պատմությունը:

Շահաթունյանի հայտնաբերած գրվածքում Հերակլի գործերի նկարագրությունը առաջին անգամ հանդիպում ենք ԼԹ գլխում, որին հաջորդող ԼԳ, ԼԾ, ԼՁ գլուխները դարձյալ ոչ մի կապ չունեն Հերակլի հետ: Հերակլին չեն վերաբերում նաև գրքի վերջին՝ ԽԱ—Ծ գլուխները: Այսպիսով, Հերակլի պատմությունը համարվող այս գրքում Հերակլին են վերաբերում բնդամենը 6 գլուխ, մնացած 44 գլուխները այլ բովանդակություն ունեն: Պարզ է, որ այս Պատմությունը չէր կարող կոչվել «Պատմութիւն ի Հերակլին»:

⁴ Հ. Գաթրճյան, Սերէոս եպիսկոպոս պատմագիր, «Երոսպ», շաբաթական յուրեր, Վիեննա, 1852, թիվ 21, մայիսի 24, էջ 83:

⁵ Ն. Ակինյան, Սեբեոս եպիսկոպոս Բագրատունեաց և իր Պատմութիւնն ի Հերակլ «Հանդէս ամսօրեայ», 1923, էջ 334:

⁶ ՍեՊ, էջ 181, ծան. 35:

⁷ Հերակլի անունը հանդիպում է նաև հայ, հուն և պարսիկ թագավորների ժամանակագրական ցանկում (գլ. Գ), ինչպես նաև գրքի բովանդակությունը ներկայացնող Ե. գլխում: Սակայն, ինքնբարոյական հասկանալի է, որ ինչպես ժամանակագրական աղյուսակը, այնպես և գրքի ընդհանուր ցանկը չլին կարող որևէ նշանակություն ունենալ՝ գիրքը Հերակլի անունով կոչելու հարցում:

Թյուրիմացարար Սերեոսին վերագրված այս երկի հեղինակը սովորություն ունի երբեմն ճարտասանական դարձվածքներով սկսել իր Պատմության որևէ նոր գլուխ: Այդպես է նա վարվել Ը, ԻԸ, Խ, ԽԳ, ԽԾ, ԽԷ և այլ գլուխներ սկսելիս: Խոսքով Ապրվեզի մուտքը Պատմության մեջ նշանավորված է գրեթե շափածո մի նախերգանքով: Այս պայմաններում, եթե բննարկվող երկը իրոք «Հերակլի պատմությունը» լիներ, բնականաբար Պատմության գլխավոր հերոսի՝ Հերակլի մուտքը նույնպես կնախապատրաստվեր ինչ-որ մի ձևով: Այնինչ Հերակլը ներկա «Սերեոսի Պատմության» մեջ մուտք է գործում հարևանցիորեն:

Սերեոսին վերագրված Պատմության հեղինակն ինքը հետևյալ կերպ է ներկայացնում իր գրքի բովանդակությունը. «Բայց զայն ամենայն, որ ի Պերոզի ժամանակն եղեալ շարութիւն, և գառ ի Խոսրովայ (Անուշրովանայ—Վ. Ա.) զապրատամբիւնն զվարդանայ, և զգարացն Պարսիցն զապատամբիւն ի յՈրմզդիէ, զմահն Որմզդայի և զթագաւորելն Խոսրովայ, զմահն Մարիայ և զթագաւորելն Փոկատայ. դառնալն Եգիպտոսի. զկոտորածն Աղեքսանդրի. զգիմելն Հերակլի ի կողմանս հիւսիսոյ առ արբայն Թլտայացոց... զմահն Խոսրովայ. զթագաւորելն Կաստայ... և թէ որպէս յանկարծաւրէն շարժեցան բանակին Իսմայելի, և ի վայրկեան ժամանակի վանելով զղաւթութիւն թագաւորացն երկոցունց՝ կալան յնգիպտոս... և յեղերէ ծովուն մեծի արևմտից մինչև ի դունն թագաւորութեանն Պարսից զամենայն քաղաքս Միջագետաց Ասորոց... — զայս ամենայն կամեցայ ի ձեռն գրոյս այսորիկ կարճառատ ձեզ վիսպասանել»⁸:

Պերոզից մինչև իսմայելցիների արշավանքներն ընկած ժամանակամիջոցն ընդգրկում է պարսիկ և հույն մոտ 15 թագավորների երկուհարյուրամյա տիրապետության պատմություն: Այսպիսի ընդհանուր բովանդակություն ունեցող Պատմությունը, անշուշտ, չէր կարող կոչվել ո՛չ Հերակլի, ո՛չ էլ Խոսրովի անունով:

⁸ ՍեՊ, էջ 24:

Շահաթունյանի ենթադրությանը դեմ են խոսում նաև մի քանի հայ պատմիչների վկայություններ:

Ուխտանեսը, օրինակ, Սմբատ Բագրատունու մասին գրում է. «Բազում պատերազմունս վանեալ և վատնեալ ի Հայս, ի Յոյնս և ի Պարսիկս՝ որպէս ցուցանէ քեզ Պատմութիւնն Հերակլի»⁹: ներկա «Հերակլի պատմությունում» հիշատակություն չկա Սմբատի՝ Հայաստանում և Հունաստանում վարած բազում պատերազմների մասին: Այստեղ Սմբատը մասնակից է միայն պարսկական ներքին պատերազմներին: Մինչդեռ Բյուզանդիայում վարած պատերազմներն են, անշուշտ, որ Սմբատին մասնակից են գարծրել Բյուզանդական պատմությանը և տեղ տվել Հերակլի պատմության մեջ: Եթե միայն պարսկական ներքին կոիվներով սահմանափակվեին Սմբատի գործերը՝ նա Հերակլի պատմության մեջ անելիք չէր ունենա:

Ուխտանեսը Սմբատի մասին հայտնում է նաև հետևյալ տեղեկությունը, որը գարծրել բացակայում է ներկա Սերեոսից. «Եւ Սմբատն՝ զորմէ ասացաք, թէ մարզպան էր Հայոց»¹⁰:

Այս տեղեկությունը հաստատում է նաև Ասողիկը¹¹, որն Ուխտանեսին ծանոթ չի եղել և իր տեղեկությունը բաղել է, հավանաբար, նույնպես իրական «Հերակլի պատմությունից»:

Միջնադարյան ոչ մի մատենագրական հուշարձանում չի պահպանվել որևէ տեղեկություն, որից երևար, որ այժմ Սերեոսին վերագրվող երկը միջնադարում նույնպես գիտվել է որպես Սերեոսի գործ: Ընդհակառակը, մի շարք պատմիչներ— Թ. Արծրունի, Ստ. Ասողիկ, Հովհ. Գրասխանակերտցի, Վ. Արևելցի և այլք — երբեմն բառացի մեջբերումներ են կատարում Սերեոսին վերագրվող երկից, բայց նրանցից ոչ մեկը, բացի Ասողիկից, չի նշում Սերեոսի անունը: Ասողիկն էլ այդ

⁹ Ուխտանես, Պատմութիւն հայոց, հատ. 2, Վաղարշապատ, 1871, էջ 56:

¹⁰ Անդ, էջ 17:

¹¹ Ստ. Ասողիկ, Պատմութիւն տիեզերական, Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 85:

անունը հիշատակում է հայ պատմիչների ընդհանուր ցուցակում և ոչ թե «Տիեզերական պատմութեան» այս կամ այն հատվածի կապակցութեամբ, որով հնարավոր լինե՞ր որոշել, թե «Տիեզերական պատմութեան» ո՞ր հատվածին է վերաբերում Սերենոս անունը:

Այս գեպում, սակայն, ինչպե՞ս բացատրել այն հանգամանքը, որ Աստղիկը և մյուս պատմիչները կարծեցյալ Սերենոսից լայնորեն օգտվելով հանդերձ, հայ պատմիչների ցանկում չեն նշել այս հեղինակի անունը: Հետազոտութունը պարզում է, որ Սերենոսին վերագրվող Պատմութեան մեկ շահասած ձևագրերի մի խումբ զրկվել է երկի խորագրից զեռ շատ վաղ ժամանակներում և ընդօրինակված է եղել առանց հեղինակի անվան, ճիշտ այնպես, ինչպես որ է Սերենոսին վերագրվող Պատմութեան մեկ հասած հնագույն և փաստորեն միակ ձևագիրը: Ահա այս է պատճառը, որ ոչ միայն Աստղիկը, այլև կարծեցյալ Սերենոսից օգտված շատ պատմիչներ չգիտեն այս հեղինակի անունը:

Որ Աստղիկի ժամանակ «Սերենոսի Պատմութեան» որոշ օրինակներ արդեն զրկված էին վերնագրից, երևում է նաև Երևանի Մաշտոցի անվան Մատենադարանում պահվող հայերեն հնագույն թղթյա ձևագրից (ձեռ. № 2679, ընդօրինակված 971 թ.): Այստեղ «Սերենոսի Պատմութունից» բաղված մի ամբողջ հատված (հմմտ. ՍԵՊ, էջ 133, տող 32—էջ 135, տող 26) ընդօրինակված է առանց հեղինակի անվան:

Այս նույն գործը վերնագիր չի ունեցել նաև Մամվել Անեցու ձեռքի տակ եղած ձևագրում: Անեցին ներկա «Սերենոսի Պատմութունից» բաղում է մի տեղեկութուն Գլխին ասման մասին և այն ժամանակ, երբ մյուս պատմիչներից օգտվելիս նշում է նրանց անունները (Տէր Յովհաննէս, Մովսէս Քերզուզահայր, Եվսեբիոս, Ղազարիկ Փարպեցի, Շապուհ, Ստեփանոս Տարօնացի, Հովհաննէս Սարկավազ), Սերենոսին վերագրվող Պատմութունից օգտվելիս նրա հեղինակի անունը չգիտե՞ս և գրում է «ասէ պատմագիրն»։ «Յաւուրս Կոստանդնիս քաղաքի Հերակլայ առաւ Գուին ի տաճկաց, ասէ պատմագիրն»

(Մամվել Անեցի, Հատարմունք ի գրոց պատմագրաց, Վաղարշապատ, 1893, էջ 80):

Սերենոսին վերագրվող Պատմութեան ձևագրերի միայն այն խումբն է ունեցել խորագիր (հեղինակի անվամբ հանդերձ), որը գտնվել է Կիրակոս Գանձակեցու և Մխիթար Այբովանեցու ձեռքին և որի հիման վրա այդ մատենագիրները նշել են Խոսրով պատմիչի անունը:

Ենթադրյալ «Սերենոսի Պատմութեան» և նրա հեղինակ համարված Բագրատունյաց եպիսկոպոս Սերենոսի փոխհարաբերութունների կապակցութեամբ չպետք է աչքաթող անել նաև այն կարևոր հանգամանքը, որ ամբողջ գրվածքի մեջ ոչ մի հիշատակութուն չկա Գլխին 645 թ. ժողովի մասին, որին մասնակից էր Բագրատունյաց Սերենոս եպիսկոպոսը: Եթե այս եպիսկոպոսը իսկապես ներկա գրվածքի հեղինակը լինե՞ր՝ ապա զժվար թե ամբողջ Պատմութեան մեջ գոնե մեկ անգամ չակնարկեր այդ ժողովը:

Նշված փաստերը բացահայտում են մեկ շահասած «Հերակլի Պատմութեան» մասին պատմիչների հաղորդած տեղեկութունների և Սերենոսին վերագրվող ներկա գրվածքի միջև դոկտրինային ունեցող անհամաձայնութունը և առիթ են տալիս մտածելու երկի իրական հեղինակի մասին:

Այս տեսակետից առանձին նշանակութուն է ստանում բննարկվող գրվածքի մասին մի նորահայտ տեղեկութուն, որը վերաբերում է Սերենոսին վերագրվող բնագրի մայր ձևագրին:

Այս թանկարժեք ձևագիրը պահվում է Երևանի Մաշտոցի անվան Մատենադարանում՝ № 2639 (նախկին № 611, Կարենեան ցուցակ № 2463): Այն՝ միաժամանակ Ղազար Փարպեցու Պատմութեան և թղթի մայր ձևագիրն է: Այստեղ են հավաքված նաև Կորյունի, Ազաթանգեղոսի, Եղիշեի, Խորենացու և Մեսրոպ Վայցձորեցու երկերի լավագույն օրինակներ: Ձևագիրը հիմնականում ընդօրինակվել է մի շատ հին ձևագրից, որը XVII դարում արդեն բրբրված է եղել և այժմ գոյութուն չունի: Ձևագիր ժողովածուի առաջին և մանրամասն նկարագրութունը պատկանում է Գալուստ Տեր-Մկրտչյա-

ներն¹²; Այնուհետև, տարրեր առիթներով նրան անդրադարձել են Ստ. Մալխասյանցը¹³, Մ. Աբեղյանը¹⁴, Ն. Ակինյանը¹⁵, Ե. Տեր-Մինասյանը¹⁶ և ուրիշներ: Ժողովածուն ամենուրեք ներկայացված է որպես մի կուռ ամբողջություն, ընդօրինակված 1672 թվականին, երկու գրիչների՝ Պողոս Գավրոցու և Գրիգոր Երեցի կողմից:

Ձեռագիրն ընդօրինակվել է Բաղեշի Հովհաննու Կարապետի (Ամբրու) վանքում: Ժամանակին այդ վանքում գտնված ձեռագրերի ցուցակում, որը կազմել է հայտնի մատենագետ և Բաղեշի դպրոցի ականավոր ուսուցիչ Վարդան Բաղիշեցին, ժողովածուի բովանդակությունը ներկայացված է այսպես. «Ազաթանգեղ, Մովսէս, Եղիշէ, Ներսէսի պատմութիւն, Ղազարու Փարպեցոյ և Խոսրովոյ»¹⁷: Այս տեղեկությունից և ձեռագրի համեմատությունից երևում է, որ Վարդան Բաղիշեցու օ-

¹² Միսրան, Խորենացու Պատմության ուսումնասիրություն—«Արարատ», 1891, էջ 147—155. Նույնի՝ Ղազար Փարպեցու ձեռագրերը—«Արարատ», 1901, էջ 542—549: Հմմտ. նաև Ազաթանգեղայ Պատմութիւն Հայոց, Տիգրա, 1909, էջ ԺԳ:

¹³ «Ղազարայ Փարպեցոյ Պատմութիւն հայոց», Տիգրա, 1904, էջ Ե—Զ: ՍԵՊ, էջ Թ:

¹⁴ «Մովսէսի Խորենացոյ Պատմութիւն հայոց», աշխատասիրութեամբ Մ. Աբեղյան և Ս. Յարութիւնեան, Տիգրա, 1913, էջ ԺԵ—ԺԶ: Կոչում. Վարդ Մաշտոցի, Երևան, 1941, էջ 20—21:

¹⁵ «Հանդէս ամսօրեայ», 1923, էջ 3—6, 100 . Ն. Ակինյան, Վարդան Բաղիշեցի, առաջնորդ Ամիրտողի վանքին, «Հանդէս ամսօրեայ», 1952, էջ 44—45, Կոբիւն, Պատմութիւն վարուց Ս. Մաշտոցի, հրատ. հանդերձ ներած. և ծանոթ. Ն. Ներսես վ. Ակինյան, Վիեննա, 1952, էջ 16Ա, և ըն:

¹⁶ «Եղիշէի վասն Վարդանայ և հայոց պատերազմին», ի լոյս անելու բաղադատութեամբ ձեռագրաց աշխատութեամբ Ե. Տեր-Մինասեան, Երևան, 1957, էջ XXXIV:

¹⁷ Ամբրու գրքերի ցուցակը՝ հետևյալ վերնագրով՝ «Այս են գրեանք ի վանքն Ամիրտողու՝ համարով անջինջ յիշատակ գրեալ իմով ձեռամբ Վարդանայ վարդապետին»,—գտնվում է Մատենադարանի № 737 (նախկին № 639) ձեռագրում, Թ. 223բ—232ա: Այն տպագրվել է «Արարատ» ամսագրում (Վաղարշապատ, 1903, էջ 178—189): Ցուցակի գրություն ժամանակի մասին ձեռագիրը տվյալներ չունի: Ակինյանը, հայտնի չէ, թե ինչ աղբյուրներից օգտվելով, գրում է. «1673-ին կազմած է ինքը (Վարդանը—Փ. Ա.) Ամիրտողու գրքերու ցուցակը» («Շ. ամս.», 1952, էջ 34): Ցուցակում հան-

րոր ձեռագիրը այլ տեսք է ունեցել, քան այժմ: Հետևաբար ժամանակի ընթացքում գիրքը փոփոխություն է կրել և այլևս չի կարող գիտվել որպես ամբողջովին 1672 թվականի գործ:

Վարդանի կազմած ցուցակի համաձայն՝ ժողովածուում Ղազար Փարպեցու Պատմությանը պետք է հաջորդեր միայն մեկ բնագիր, որը Վարդանը Խոսրովի անունով է ներկայացրել, մինչդեռ իրականում այնտեղ կան երկու անխորագիր բնագրեր, որոնցից առաջինը այժմ վերագրվում է Սեբեոսին, իսկ երկրորդը Կորյունի գրած Մաշտոցի վարքն է: Ակինյանը ժողովածուն ամբողջությամբ համարելով 1672 թվականի գործ՝ գրում է «Վարդան իր գրացուցակին մէջ... չէ անդրադարձած, թե ձեռագրին մէջ... կայ նաև Սեբիոսի (կամ Սեբեբիոսի) Պատմութիւնն ի Հերակղ, վասն զի այն անխորագիր էր, իսկ յաջորդ գրուածքը... որ Կորիւնն է՝ համարած է գործ Խոսրովու...»¹⁸: Ստացվում է այնպես, թե № 2639 ձեռագրում 123 մեծագիր էջեր զբաղեցնող Սեբեոսի Պատմությունը Վարդան Բաղիշեցին կարող էր իր ցուցակում չգրանցել միայն այն պատճառով, որ այն խորագիր չունէր (կարծես թե ձեռագրաց ցուցակներում գրանցվում են միայն խորագիր ունեցող երկերը), իսկ ընդամենը 14 թերթից բաղկացած Մաշտոցի վարքը որը ձեռագրում դարձյալ անխորագիր է՝ Վարդանը մտցրել է ցուցակի մեջ, որովհետև գիտեցել է, որ նրա հեղինակը... Խոսրովն է: Կարճ ասած, հանգուցյալ գիտնականը համոզված է, որ ցուցակում նշված Խոսրովի գործը Մաշտոցի վարքն է¹⁹:

գլխով գրքերից երկուսը (Հովհ. Կոստանդնուպոլսեցու «Քերականություն», Պողոս Փրոսմալիե) լույս են տեսել 1674 և 1675 թվականներին և աչդպիսով հերքում են Ակինյանի կարծիքը: Մենք կարող ենք ցուցակի անխախտ ժամանակ նշել 1675—1704 թվականները (վերջինս Վարդանի մահվան թվականն է): Եվ քանի որ ցուցակում գրանցված գրքերի տարեթվերը կանոնավոր հերթականությամբ հասնում են մինչև 1675 թվականը և այլևս չեն շարունակվում՝ կարելի է ենթադրել, որ ցուցակը գրվել է 1675 թվականին կամ նրանից մի քանի տարի հետո:

¹⁸ «Հանդէս ամսօրեայ», 1952, էջ 44—45: Տե՛ս նաև 1923, էջ 100 և այլուր:

¹⁹ Խոսրովի մասին մի այլ կարծիք է հայտնել Ամբրու ձեռագրաց ցուցակը հրատարակող Ս. Տեր-Չակոբյանը: Տեղեկություն չունենալով Ամբր-

Խոսքովի կապակցութեամբ մեր հետազոտութիւնները այս արդիւնք տվեցին:

Չեռագրի մանրակրկիտ ուսումնասիրութիւնից պարզվեց, որ Խոսքովի անունով նշված բնագրին հաջորդող Մաշտոցի վարքը գրված է նախորդ բնագրից տարբերվող մի այլ ձևագրով²⁰: Այս նոր գրչութեան հեղինակն է Գրիգոր վարդապետը, որը ծնվել է 1670 թվականին²¹: Ն 2639 ձևագիր ժողովածուն կազմելու ժամանակ (1672 թվականին) նա եղել է ընդամենը երկու տարեկան: Հետևաբար, Մաշտոցի վարքը նա կարող էր ընդօրինակել առնվազն 1685 թվականին, երբ 15 տարեկան էր:

Այս թվականից մտա 10 տարի առաջ վարդան Բաղիշեցին արդեն կազմել էր Ամրդուու վանքում գտնվող ձևագրերի ցուցակը, որտեղ նշել է Ն 2639 ձևագրում ընդօրինակված նյութերն առանց Մաշտոցի վարքի:

Փաստերը ցույց են տալիս, որ Մաշտոցի վարքը՝ ընդօրինակվելուց հետո էլ՝ երկար ժամանակ գտնվել է մի այլ ձևագրում, որից հետո նոր է այնտեղից հանվել և ներմուծվել Ն 2639 ձևագրի մեջ: Ըստ որում՝ ներմուծումը կատարվել է Ն 2639 ձևագրի կազմը քանդելու գնով: Այս փոփոխութեան հետքերը այժմ պարզ երևում են ձևագրի վրա²²:

դրու ձևագրերի այդ ցուցակում գրանցված գրքի և Ն 2639 ձևագրի նույնութեան մասին՝ նա կարծել է, թէ վարդանի նշած Խոսքովի գործը՝ Խոսքով Խարզմանչի «Պատմութիւն սրբոյն Սահակայ» երկը պետք է լինի («Արարատ», 1903, էջ 179):

²⁰ Այդ նույն ձևագրով գրված ուրիշ գործեր մենք գտնում ենք Մատենադարանի Ն 2078 և 2771 ձևագրերում: Ն 2078 ձևագրի 472ա թերթում այս նոր գրչի մասին գրված է. «Յիշեցէր... և զիս զանարման Գրիգոր գրչիս և միս ծեր տէր Գրիգորն, որ օգնեաց ինձ և հասոյց յաւարտ»: Այստեղ նշված «միս ծեր տէր Գրիգորը» ոչ այլ ոք է, քան Ն 2639 ձևագրում Փարսեցու և ներկա «Սերեոսի» բնագրերն ընդօրինակող Գրիգոր երեցը: Այդ ապացուցվում է նրանով, որ Ն 2078 ձևագրում այս Գրիգոր երեցի ձևագրով ընդօրինակված է մի ընդարձակ բնագիր: Եվ այս բնագրի կապակցութեամբ է, որ երիտասարդ գրիչը խնդրում է հիշել «միս ծեր տէր Գրիգորն, որ օգնեաց ինձ և հասոյց յաւարտ»:

²¹ Ալիէյան, Բաղէշի զպրոցը, Վիեննա, 1925, էջ 323:

²² Նշենք այդ փոփոխութեանը պատկերող մի քանի փաստեր: Ն 2639 ձևագիրը բաղկացած է 47 պրակներից, որոնցից վերջինը

Այսպիսով, հասկանալի է դառնում, թէ ինչու Ամրդուու ձևագրաց ցուցակում Ն 2639 ձևագրի բովանդակութեանը նշելիս վարդանը Մաշտոցի վարքը չի նշել:

Միաժամանակ բացահայտվում է մի շատ ուշագրավ փաստ: Ն 2639 ձևագրում Փարսեցու Պատմութեանն ու թըլ թին հաջորդող անխորագիր բնագրերը, որը Հովհ. Շահխաթունյանի կողմից վերագրվել է Սերեոսին, Ամրդուու ձևագրաց ցուցակում նշված է «Խոսքովու» անունով:

Մեզ հայտնի չէ, թէ վարդան Բաղիշեցին որտեղից է վերցրել Խոսքովի անունը: Փաստն այն է, որ նա այդ անունը նշում է առանց կասկածի, որպես հայտնի իրողութիւն, մյուս նշանավոր պատմիչների հետ միասին. «Ազաթանգեղ, Մովսէս,

վարքն է, վարքից բացի, նախորդ բոլոր պրակները իրար պինդ կարգած են շրնգնաժող հաստ թելերով, որոնք 5 տարբեր տեղերում հյուսվում են իրար և անցնում 46 պրակների մեջքերի վրա բացված 5 ընդհանուր աղոսների միջով: Պրակները միացնող թելերը փոխանակ 46-րդ պրակից հետո շարունակվելու 47-րդ պրակի մեջ՝ զուրս են դալիս 46 պրակներից (որովհետև 47-րդ պրակի մեջքի վրա աղոսներ չկան) և անմիջապես մտնում են կազմի դաջած կտորի տակ: Այսպիսով, կազմի հետ միացված են միայն 46 պրակները, իսկ վարքը մտնում է կազմից անջատ: Ուրեմն՝ ձևագիրը կազմելու ժամանակ վարքը կազմարարի ձեռքի տակ չի եղել և ձևագիրը կազմվել է տուանց նրա: Հետագայում ձևագրի կազմը քանդել են և վերջին պրակին միացրել վարքը: Միացումը կատարված է բարակ և անհամեմատ ամպի լոր թելերով, որոնք ձևագիրը կազմելու ժամանակ գործածութեան մեջ չեն եղել: Վարքի վրա նկատվում են նրա մայր ձևագրից մնացած 11 ասելի անցքեր, որոնցով անցել են այդ ձևագիրը կարող թելերը: Այս ձևագիրը անկեցել է 25×18,5 մեծութեամբ, մինչդեռ Ն 2639 ձևագրի մեծութեանն է՝ 25,5×19,3: Վարքը իր վրա կրում է իր մայր ձևագրից եկող ուրույն համարակալութիւն: Կազմարարական աղոսների բացակայութեանը վարքի վրա ենթադրել է տալիս, որ նրա մայր ձևագիրը զեռ հինական կազմ չի ունեցել, երբ իրենից հեռացրել են վարքը: Ն 2639 ձևագրի բոլոր 46 պրակները անխորք համարակալված են կազմարարի կողմից, իսկ վարքի պրակը ոչ մի համարակալութիւն չունի: Ն 2639 ձևագրում գտնվող բնագրերը նկարագրարգված են հայտնի ծաղկող Սահակ Վանեցու կողմից, որը Բաղիշում է գտնվել մինչև 1676 թվականը: Վարքը ոչ մի նկարագրարգութեան չունի: Այն գրված է բուրբուրի տարբեր թղթի վրա, տարբեր գծագրական ոճով և մնացած բնագրերից առանձնանում է իր անշուք գրութեամբ և թղթերի կարերի անխնամ կտրվածքով:

նդիշէ, ներսէսի պատմութիւն, Ղազար Փարպեցոյ և Խոսրովու»:

Որոշ տվյալների համաձայն՝ անցյալ դարի 40-ական թվականներին Խոսրովի անունը կրող Պատմության մի ձեռագիր գտնվելիս է եղել Աստրախանում: 1847 թ. ապրիլի 25-ին այդ մասին Հովհաննես եպիսկոպոս Շահխաթունյանը ներսես Աշտարակեցուն գրում է. «Վեհափառ Տէր, որպէս զիտէք և արդէն լսեմ ևս եթէ Վեհափառութիւն Զեր ունի առաքել զյիշեալ (Մատթէոս) արքեպիսկոպոսն նախ ի յԱստրախան... ոչ աւելորդ համարիմ խնդրել խոնարհարար, յանձնել յատկապէս նոյն արքեպիսկոպոսին Մատթէոսի և զայն, զի ի գնալ նորա անդր հասու լիցի գրատան եկեղեցւոյն Սուրբ Աստուածածնի... Լուեալ է իմ, թէ՛ անդ յԱստրախան գտանի անուանեալն Խոսրով պատմագիրք առ տեղւոյն բնակիչ Գրիգոր Ամիրաղովն՝ մնացեալ առ ինքն ի հօրեղբօրէ իւրմէ յԱբրահամէ: Սոյն Գրիգոր վախճանեալ զուով արդէն՝ կայ որդի նորին Աբրահամ անուն՝ փեսայ տան Շամխարեանց, և ունի զգուտար գտեր Գանիէլի Շամխարեանց: Հասու լիցի յատկապէս և այսմ, որ կարծի զիտ բանկագին, զի անուն և եր լսի ի կարգի աճգիւտ հեղինակաց ի մեզ (ընդգծումներն ամենուրեք մերն են— Գ. Ա.), և անձանօր է ամենեկին ցարդ յազգէ մերմէ և յայլոց»²³:

Հայ մատենագիրների շարքում Խոսրով անունը նորություն չէ: Հայտնի են մի քանի տարբեր Խոսրովներ՝ Խոսրով պատմագիր (ապրել է 9—11 դարերում)²⁴, Խոսրովիկ թարգմանիչ կամ Խոսրով Հոնտոր (11 դարի մատենագիր, գրել է դավանաբանական թղթեր և զանազան այլ գործեր)²⁵, Խոսրով Անձևա-

²³ Ա. Սեդրակյան, Հովհաննես եպիսկոպոս Շահխաթունյանցի կենսագրությունը, Ս. Պետերբուրգ, 1898, էջ 174—175:

²⁴ Կ. Գանձակեցի, Պատմություն հայոց, աշխատասիրությունը Կ. Ա. Մխիթար-Օհանջանյանի, Նրևան, 1961, էջ 7: Մյուս Ալեքիվանեցի, Պատմութիւն ժամանակագրական, Ս. Պետերբուրգ, 1867, էջ 37: Մատենադարանի ձեռագիր № 126, թերթ 255ր: Ղազար Զանկեցի, Գիրք Աստուածաբանական, որ կոչի գրախոս ցանկալի, Կ. Պոլիս, 1735, էջ 646: Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հատ. Բ, էջ 534 և այլն:

²⁵ Գ. Հովսեփյան, Խոսրովիկ թարգմանիչ, Վաղարշապատ, 1899:

ցի (Գրիգոր Նարեկացու հայրը, Ժ դարի մատենագիր)²⁶ և այլն:

Այս Խոսրովներից առաջինը հիշատակվում է որպես 11 դարի պատմիչ Ղևոնդ երեցին նախորդող պատմագիր: Այսպիսով նա մտնում է Վարդան Բագիշեցու նշած Խոսրովին («Սերեբոսին»), որի գրվածքը, իսկապես, Ղևոնդի Պատմության նախորդն է հանդիսանում: Այս երկու Պատմությունների կապն այնքան ակնհայտ է, որ բանասեր Բ. Սարգիսյանը նույնիսկ կարծիք է հայտնել, թե Սեբեոսին վերագրվող Պատմության Բ դպրությունը հանդիսացել է Ղևոնդի Պատմության սկիզբը. «Այնտեղէն կսկսի Արարացւոց պատմութիւնը, ուր կաւարտի Անանունի («Սերեբոսի»—Գ. Ա.) Բ դպրութիւնը»²⁷:

Կիրակոս Գանձակեցին այս Խոսրովին հիշատակում է Ղևոնդից անմիջապես առաջ. «Եւ Պատմութիւն սքանչելի առն Կորեան: Եւ Խոսրով: Եւ Ղևոնդ երեցու Պատմութիւն»: Մխիթար Ալքիվանեցին նրան հիշում է թովմա Արժրունուց առաջ. «Խոսրով, թոմայ վարդապետ»: Մատենադարանի № 126 ձեռագրում (թ. 255ր) գտնվող մի ցուցակում²⁸ նույնպես Խոսրովը հիշատակված է Ղևոնդից առաջ. «Խոսրով Կորովին և զոր ինչ պատմեաց: Ղևոնդ, որ զգալն Մահմէտի պատմէ լիապէս»: Հայ պատմագիրների մի այլ ցուցակում նույնպես Խոսրովը հիշատակված է Ղևոնդ երեցից անմիջապես առաջ²⁹: Այդպես է նաև Ղազար Զահկեցու ցուցակում:

«Յօթներորդ՝ Բիւզանդ վայրախօս,
Ութներորդ՝ Խոսրով,
Իններորդ՝ Ղևոնդ»³⁰:

²⁶ Խոսրովու Անձևեացեաց եպիսկոպոսի մեկնութիւն աղօթից պատարազին, Վենետիկ, 1869: Մեկնութիւն ժամակարգութեան, Օրթագլուց, 1840:

²⁷ «Բագմավէպ», 1915, էջ 38:

²⁸ Ցուցակի հեղինակն ու գրության ժամանակն անհայտ են: Զեռագիրը ընդօրինակված է 1709 թվականին:

²⁹ «Տանկ պատմագրաց հայոց» (Ալիշան, Հայագատում, մաս Ա., Վենետիկ, 1901, էջ 13):

³⁰ Ալիշանը Խոսրովի մասին գրում է. «Ղևոնդ՝ ութերորդ դարու պատմիչն է՝ Արարացւոց գործոց. առաջ կամ ետեւ՝ անտարակոյս երկի Խոսրով

Ամփոփելով մեր ասածները՝ գտնում ենք, որ միջնա-
դարյան պատմիչների վիպությունները Հերակլի Պատմու-
թյան մասին՝ չեն համապատասխանում Շահխաթունյանի
հայտնաբերած ձևադրում գտնվող այն անխորագիր դրված-
քին, որի հետագա բնագործակութունների վրա մակագրվել է
«Սերեոսի եղիսկոպոսի Պատմութիւն ի Հերակլին»: XVII դարի
սկանազար մատենագետ-ուսուցիչ Վարդան Բաղիշեցին ներկա
երկի հեղինակ է նշում խորով անունով մեկին: Կիրակոս
Գանձակեցու, Մխիթար Այրիվանեցու, Ղազար Ջահեցու ցու-
ցակներում, ինչպես նաև մյուս անտիպ և տպագիր աղբյուր-
ներում հիշատակվող խորովը, ամենայն հավանականու-
թյամբ այս նույն խորովն է: Այսպիսով, կարելի է ենթադրել,
որ Սերեոսի գրած Հերակլի պատմությունը դեռ չի գտնված:

Մաշտոցի անվան Մատենադարանի № 7729 և № 993 ձև-
ադրերում պահպանվել են «Ի Պատմութենէ Հերակլի» խո-

անուամբ պատմիչ մի, հուանօրէն Ս. Սահակի վարբը գրող» («Հայագա-
տում», էջ 64): Մեծանուն բանասեր խորովին համարում է «հուանօրէն
Ս. Սահակի վարբը գրող», հենվելով Մխիթար Այրիվանեցու հեռեւ գու-
ցակի վրա. «Ներսէս, Սահակ, Կորին, Սաշակայ, խորով, Քոմայ վարդա-
պետ, (Մխ. Այրիվանեցի, Պատմ. ժամանակագր., Պետերբուրգ, 1867,
էջ 37): Ալիշանի կարծիքով «Սաշակայ» բառի առջև եղել է «Պատմութիւն»
բառը, որը հետագայում բնկել է: Այս ենթադրության համաձայն՝ հատվածը
կկարդացվի այսպես. «Ներսէս, Սահակ, Կորին, Պատմութիւն Սաշակայ,
խորով, Քոմայ վարդապետ»: Այսպիսի բնթերցումից հետո էլ «Սաշակայ
պատմութիւնը» չի առնչվի խորովի հետ: Այն կարող է վերաբերել ավելի
շուտ Կորյունին, այսպես. «Կորին՝ Պատմութիւն Սաշակայ»: Ք. Պատկան-
յանը աղբյուր էլ թարգմանել է. «Нерсес и Саак. Корюн (Жизнеописа-
ние Саака), Хосров, Тома Арцруни Вардапет (Мх. Айриванеци,
Хрон. история, СПб, 1869, стр. 364).

Ալիշանի ենթադրության գեմ է խոսում նաև հեռեւյալ փաստը: Մխ. Այ-
րիվանեցին իր ցանկում բոլոր պատմիչներին (55 պատմիչ), առանց բացա-
ռության, հիշատակում է միայն անուններով, առանց նրանց գրած պատմու-
թյունները նշելու: «Պատմութիւն» բառը այս ցուցակում ոչ մի տեղ չի գոր-
ծածվում և, հետևաբար, չէր կարող գործածվել միայն և միայն խորովի
Պատմության կապակցությամբ: Այդ բառի գործածությունը ցուցակում հա-
վանական կլիներ միայն այն դեպքում, եթե տվյալ Պատմության հեղինակը
հայտնի չլիներ և նրա փոխարեն գործածվեր Պատմության վերնագիրը:

րագիրը կրող հատվածներ³¹, որոնց խորագիրն ու Հերակլին
նվիրված լինելու փաստը թույլ են տալիս ենթադրելու, որ
դրանք հավանաբար Սերեոսի երկից մնացած հատվածներ են:
Միջազգային մատենագրության մեջ բացի Սերեոսի գրած
«Հերակլի Պատմութիւնից» հայտնի չէ այս խորագրով մի այլ
երկ: Այսուհանդերձ, Սերեոսի հեղինակությունը հաստատող
ավելի սրտչակի փաստերի բացակայությունը մեզ զրդում է
սահմանափակվել միայն ենթադրությամբ:

³¹ № 993 ձ. հատվածը տպված ան՝ Антиох Стратиг, Пленение
Иерусалима персами в 614 г. стр. 52—59.

ԱՆԱՆՈՒՆԻ ՀԱՏՎԱՄԸ ԵՎ ՆՐԱ ՀՈՐԻՆՄԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

Ա.

«Սեբեոսի Պատմության» իրական հեղինակի վերաբերյալ մեր տեսակետը շարագրելուց հետո անգրագառնանք հալադիտությանը երկար ժամանակ զբաղեցրած և մինչև այժմ իր լուծումը չգտած մի հարցի, այն է՝ Սեբեոսին վերագրվող Պատմության առաջին գլուխների կամ, ինչպես նախորդ հրատարակություններում է կոչվել, Ա. և Բ դպրությունների հորինման ժամանակի և նրանց հեղինակի ինքնության հարցին:

Հայագիտությանը որպես Անանունի (անանուն պատմիչի) գործ հայտնի այս գլուխների հետազոտությանը զբաղվել են բազմաթիվ հայագետներ: Սրանցից ոմանք քննարկվող գլուխներն անջատելով բուն Պատմությունից, համարել են մեկ կամ մի քանի ուրիշ հեղինակների գործ, ոմանք էլ հերքել են այդ կարծիքը:

1939 թվականին ակադեմիկոս Ստեփանոս Մալխասյանցը Մատենադարանի ձեռագրերի հիման վրա կազմեց «Սեբեոսի Պատմության» բնագիրը և այն հրատարակեց որպես մեկ հեղինակի գործ: Սրանով կարծես վերջ էր տրվում «Սեբեոսի Պատմության» առաջին գլուխների բանասիրական քննությանը:

Անհրաժեշտությունը, սակայն, թելադրում է նորից անդրադառնալ հարցին:

Խնդրի լուծման գործում վճռական դեր ունի քննարկվող գլուխներից առաջինում զեանդված առաջարանը, ուստի և սկսենք նրանից:

Ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ այն չի համապատասխանում «Սեբեոսի Պատմությանը», հետևաբար և՛ նրան չի պատկանում:

Բերենք առաջարանը (խոստարանությունը).

ԽՈՍՏԱՐԱՆՈՒԹԻՒՆ ԱՌԱՋԻԿԱՅ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆՑ՝

Եւ եղև ոչ ի կամայական պիտոյից վարծ խուզակի² զանստորագրեալ³ ժամանակ և զնախնի քաջացն ձեռնարկելով գրոշմել զիպասանութիւնս, զիմն յիշատակել զառասպելս և ի նոյն շարագրելով ասացից զառ ի յապայսն եղելոյ, և ցուցից

¹ Այս վերնագիրը Մալխասյանցինն է: Զեռագիրը խորագիր չունի:

² Զգալի զժվարություն ներկայացնող խոստարանության, մանավանդ սկզբի տողերի, վերծանմամբ զբաղվել են ավելի քան տաս քանասեր՝ Միհր-գատյան, Պատկանյան, Լանգլուա, Ֆեթթեր, Մառ, Խալաթյանց, Մատիկյան, Զամինյան, Ակինյան, Մալխասյանց, Մանանդյան և ուրիշներ: Զգտելով հասկանալի դարձնել բնագիրը՝ որոշ քանասերներ վերծանման բնթացքում իրենց բառերով և բերականական ձևերով են պատմաստել այն: Բառերից մի քանիսի վերծանումը դարձել է բանասիրական հարց: Գրանցից է նաև վարծ խուզակի արտահայտությունը: Ստ. Մալխասյանցը գտնում է, որ «խուզակի բառը ոչ մի տեղ չի հանդիպում, շնայած գիտնականները առանց որևէ հիմքի այն հասկանում են խուզակի (հետազոտող) իմաստով» (История епископа Себеоса, перевел с четвертого исправленного армянского издания, Ст. Малхасянц, Ереван, 1939, стр. 131): Այստեղից երևում է, որ Մալխասյանցը խուզակի-ն գիտել է որպես բառի ուղիղ ձև, ուղղական հորովում, և, գտնելով, որ հայերենում այդպիսի բառ չկա՝ չի թարգմանել այն: Մինչդեռ բնագրում բառն օգտագործված է սեռական հոլովով (ուղ. խուզակի): «Վարծ խուզակի» նշանակում է «վարծ հետազոտողի»: Հեղինակը հայտնում է, թե վարծ հետազոտողի կամավոր պահանջով չէ, որ ինքը գրիչ է վերցրել. «Եւ եղև ոչ ի կամայական պիտոյից վարծ խուզակի», այնինչ Մալխասյանցի թարգմանությանը ստացվել է այսպիսի. հեղինակը իր սեփական ցանկությունները չէ, որ սկսում է գրել («Մե պիտոց և ոչ սոբետնոյի նաճոբոստի ընդունալ չի պիտոց և ոչ սոբետնոյի նաճոբոստի ընդունալ չի պիտոց և ոչ սոբետնոյի նաճոբոստի ընդունալ չի պիտոց»):

³ Այս բառի մասին տե՛ս ստորև՝ «Բնագրի վերականգնում», Ա:

համառատութիւր զարդեաց ժամանակացս զաղետիցս վերաբերութիւնս⁴ զամս⁵ և զաւուրս հինգ⁶ թագաւորացն յիշատակելով:

Անդ⁷ հայելով ի մատեանն Մարտրայ փիլիսոփայի Մծուրեացոյ [յարձանագիրն]⁸, զոր եզիտ զորոճեալ ի վերայ արձանի ի Մծուրն⁹ քաղաքի, յապարանսն Սանատրուկ արքայի, հանդէպ զրան արքունական տաճարին, ծածկեալ յաւերածի արքունական կայնիցն: Քանզի զսինս տաճարին այնորիկ խնդրեալ ի դուռն արքային Պարսից¹⁰ և բացեալ զաւերածն վասն սեանցն՝ աստ¹¹ դիպան արձանագրին, զորոճեալ ի վերայ վիմի զամս և զաւուրս հինգ թագաւորացն Հայոց և Պարթևաց, յունարէն զպրովթեամբ, զոր իմ գտեալ ի Միջագետս, ի նորին աշակերտացն, կամեցալ ձեզ զրուցակարգել, բանզի այս¹² ունէր զվերնագիրն այսպէս. «Ես Ագաթանգեղոս գրիչ, գրեցի ի վերայ արձանիս այսորիկ իմով ձեռամբս զամս առաջին թագաւորացն Հայոց, հրամանաւ քաջին Տրդատայ՝

⁴ Տե՛ս «Բնագր. վերականգն.» Բ:

⁵ Այս՝ զամս բառից սկսած մինչև խոստաբանութեան վերջը Ն. Ակինյանը պոսկում է տեղից և փոխադրում Պատմութեան բնագրի մէջ (տե՛ս Ն. Ակինյան, Սերիոսի «Ժամանակագիրն» և Փ. Բիւզանդեայ Ա. պատմութիւնը— «Հ. Ամս.», 1938, էջը 14—19, 135—138 էն): Միաժամանակ նա իր սրբապատկաններով զգալիորեն կերպարանափոխում է բնագիրը:

⁶ Այս բառի մասին հետո:

⁷ Տե՛ս «Բնագր. վերականգն.» Գ:

⁸ Անդ, և:

⁹ Անդ, 2:

¹⁰ Եվաճված երկրներից պարսիկների ձեռքով նարտարապետական հուշարձանների սյուների տեղափոխման գեպեր հիշատակում են նաև Պրոկոպիոս Կեսարացին (De Bello persico, II, 9), Մովսես Կաղանկատվացին (Պատմութիւն Աղուանից, Թիֆլիս, 1912, էջ 146), Միքայել Ասորին (Chronique de Michel le Syrien, éd. J. B. Chabot, t. II, ասորերեն բնագիր, էջ 401, նաև «Ժամանակագրութիւն տեառն Միխայելի Ասորոց պատրիարքի», Նրուսազեմ, 1871, էջ 293), XIII դարի արար պատմիչ էլ Մակինը (Historia Saracenicæ, Lugduni Batavarum, 1625, էջ 12—14) և ուրիշներ: Տե՛ս Антиох Стратиг, Пленение Иерусалима, стр. 5, 6, 38, 39.

¹¹ Տե՛ս «Բնագր. վերականգն.» է:

¹² Անդ, Ը:

առեալ ի դիւանէ արքունի»: Զոր փոքր մի և ապա յիւրում տեղտոջն տեսցես զպատճենն»¹³:

Թարգմանենք¹⁴.

«Վարժ հետազոտողի բմահաճ ցանկութեամբ չէ, որ ես ձեռնարկում եմ գրել շրջված ժամանակի և նախնի քաջերի պատմութեանը, հիշատակել որոշ առասպելներ: Նույնը շարունակելով ես կասեմ հետազայում եղածը և համառոտ ցույց կտամ ներկա ժամանակների աղետների վրա հասնելը, հիշատակելով հինգ թագավորների տարիները: Այնտեղ նայելով Մարաբա փիլիսոփա Մծուրեացու մատյանը [այն արձանագրութեանը], որը նա (Մարաբան—Գ. Ա.) գտավ սյան¹⁵ վրա զորոճված, Մծուրն քաղաքում, Սանատրուկ արքայի ապարանքում, արքունական տաճարի դռան հանդեպ, արքայական կայանի ավերակների տակ ծածկված, երբ որ այդ տաճարի սյուները պահանջեցին պարսից արքայի դուռը և երբ սյուների պատճառով բացեցին ավերակները, հանդիպեցին արձանագրութեանը՝ զորոճված վեմի վրա՝ Հայոց և Պարթևաց հինգ թագավորների տարիները՝ հունարեն գրութեամբ: Սա գտնելով Միջագետքում, նրա աշակերտների մոտ, կամեցա ձեզ պատմել, որովհետև սա ունեք այսպիսի վերնագիր. «Ես՝ Ագաթանգեղոս գրիչս, այս արձանի վրա իմ ձեռքով գրեցի Հայոց առաջին թագավորների տարիները, քաղելով արքունի դիվանից, քաջն Տրդատի հրամանով»: Որի պատճենը կտեսնես քիչ հետո, իր տեղում»:

Առանձին-առանձին բնիներ այս առաջարանի տարբեր և տեսնենք, թե նրանք համապատասխանում են Սերեոսին վերագրվող Պատմութեան բովանդակութեանը:

¹³ Սե՛Պ, էջ 1—2:

¹⁴ Եվաթի ունենալով, որ առաջարանի յուրաքանչյուր մանրամաս իրենից ներկայացնում է առանձին բանասիրական հարց՝ մենք ձգտել ենք հնարավոր շահով հարազատ մնալ բնագրին՝ թարգմանութեանը զիմելով միաժամանակ նաև որպես վերձանման միջոցի:

¹⁵ Բնագրի արձան բառը թարգմանել ենք «սյուն»: Հին հուշարձաններում արձան բառի զործածութեան մասին տե՛ս Орбели И. А., «О двух терминах в надписях Ани:—«Известия Российской Академии Истории материальной культуры», том I, 8. VIII. 1920, էջ 11:

Հեղինակը խոստանում է նկարագրել իր ժամանակակից աղետները, հիշատակելով հինգ թագավորների տարիները:

Այն բանասերները, որոնք Սերեոսին վերագրվող Պատմութունը գիտել են որպես մեկ հեղինակի՝ Սերեոսի գործ, բնականաբար, առաջաբանը նույնպես համարելով հեղինակին, փորձել են Պատմության բնագրում գտնել այս հինգ թագավորներին:

Որոնումները, սակայն, որևէ արդյունք չեն տվել, որովհետև, ինչպես նշվեց, առաջաբանը կապ չունի «Սերեոսի Պատմության» հետ:

Երբ այժմ վերանայում ենք այդ ուղղությամբ կատարված հետախուզումները՝ տեսնում ենք, որ «Սերեոսի Պատմության» մեջ չգտնելով որևէ թագավորական հնդյակ, որը որոշակիորեն համապատասխաներ առաջաբանում նշված հինգ թագավորներին, բանասերները գիմել են գանազան ենթադրությունների և հինգ թագավորներ են համարել մերթ մանավաղ ժամանակների հեթանոս թագավորների, մերթ՝ քրիստոնյա կայսրերի, մերթ հեղինակին ժամանակակիցների, մերթ մեռածների և այլն: Այսպես, ն. Ազոնցը հինգ թագավորներ է առաջադրել պարսից թագավորների՝ Որմիզդ, Խոսրով Ապրվեզ, Կավատ, Արտաշիր, Հազկերտ¹⁶, ն. Ակինյանը նկատի է ունեցել հույն և պարսիկ թագավորների՝ Մորիկ, Խոսրով Ապրվեզ, Հերակլ, Կոստանդին, Հազկերտ¹⁷, ն. Մառը ներկայացրել է Սելևկյան երեք՝ Սելևկոս Նիկանոր, Անտիոքոս Սոտեր, Անտիոքոս Թևոս և պարթևական երկու թագավորների՝ Արշակ Մեծ, Արշակ Քաջ¹⁸, Ստ. Մալխասյանցն առա-

¹⁶ Адонц Н., Начальная история Армении у Себеоса, стр. 75, прим.

¹⁷ Ն. Ակինյան, Սերիոս եպիսկոպոս Բագրատունեաց և իր Պատմութիւնի Հերակլին: Մատենագրական հետազոտություններ, հատ. Բ, Ազգ. Մատենադարան, ՃԳ, Վիեննա, 1924, էջ 48, ծան.:

¹⁸ Марр Н., О «Начальной истории Армении» Анонима, «Виз. временник», 1894, № 1, стр. 279—280.

ջարկել է գերազանցապես բյուզանդական կայսրերի՝ Մորիկ, Փոկաս, Հերակլ, Երակղակ և Կոստոս¹⁹, Խալաթյանցը հնարավոր է համարել, որ դրանք եղել են Ագաթանգեղոսի արձանագրությունում հիշված հինգ հայ և պարթև թագավորները²⁰, միջնադարյան մի հեղինակ՝ Սիմեոն Ապարանցին (XVI դար) հինգ թագավորներ է համարել նաբուզդոնոսոսրյան ժամանակաշրջանի թագավորների՝ Զարեհ, Արմոզ, Սարհանգ, Շավարշ, Փառնավազ՝

Արանց հրնգից թագաւորեալ,
Հայոց և Պարթեաւց տիրեալ...
Նախ Զարեհի ըզթագն առեալ,
Ապա Արմոզն արիացեալ,
Զկրնի՝ Սարհանգն սխրացեալ,
Շավարշ ըզՓառնաւազ տուեալ...²¹

Ակինյանը հետագայում համոզվելով, որ ինչպես իրեն, այնպես էլ մյուս բանասերների ենթադրությունները չեն համապատասխանում իրականությանը և «հինգ» բառը չի հարմարվում «Սերեոսի Պատմության» բնագրին, վերանայել է տարիներ առաջ հայտնած իր կարծիքը և այս անգամ արդեն «հինգ» բառի մեջ զետեղել է ոչ թե հինգ թագավորների, այլ... գրքում հանդիպող բոլոր թագավորներին, նրանց տեղաբաշխելով հինգ քաղաքային շրջաններին՝ մեջ՝ «Սելևկեանց, Պարթեաց, Հայոց, Պարսից ու Հոռմայեցոց»²²:

Թե ինչ սկզբունքով են առաջնորդվել բանասերները իրենց խայտարեղեմ հնգյակներն առաջադրելիս՝ հայտնի չէ: Եթե, օրինակ, Ազոնցը նկատի է ունեցել Սասանյան թագավորներին՝ ապա նրանց թիվը, «Սերեոսի Պատմություն»-ում կրկնապատիկ ավելի է հնդից, եթե Ակինյանը նախընտրել է հույն և պարսիկ թագավորներին՝ սրանց բանակը նույնպես հնգից

¹⁹ ՍեՊ, էջ ԻԵ ևն:

²⁰ Հմմտ. ՍեՊ, էջ ԽԵ:

²¹ Սիմէոն Ապարանցի, Վիպասանութիւն սակա Պահլաւունեացն զարմի և Մամիկոնեանցն ստոի, Վաղարշապատ, 1870, էջ 17—19:

²² Ն. Ակինյան, Սերիոսի «ժամանակագիրն»... (սՂ. Ամս.), 1938, էջ 23—24 ևն):

շատ է, Մառի առաջարկած հնգյակը, ի տարրերություն մյուսների, վերցված է «Սերեոսի Պատմության» առաջին գլուխներից, սակայն այստեղ նույնպես հանդես են գալիս մի քանի անգամ ավելի շատ, քան Մառն է նշել, Սելևկյան և պարթև թագավորները: Ո՞րն է, ուրեմն, սկզբունքը:

Շփոթն այնքան է խորացել, որ բանասերներից ոմանք (օրինակ՝ Աղոնցը), մի կողմից համոզված լինելով, որ «Սերեոսի Պատմությունը» Հերակլ կայսեր պատմությունն է, մյուս կողմից մոռացել են իրենց առաջադրած թագավորների շարքում տեղ հատկացնել նաև այս կայսրին: Հակասությունից զերծ չի մնացել նաև Մալխասյանցը: Նա մեկ գրում է, որ «Սերեոսի բուն նպատակն է եղել՝ գրել կործանիչ և ապականող՝ Աստուց անիծված խոսքովի պատմությունը...»²³, մեկ էլ իր առաջարկած թագավորական հնգյակի մեջ տեղ չի տալիս զոնե այս խոսքովին:

Հնգյակների այս բազմազանությունն ինքնին ապացույց է այն բանի, որ «Սերեոսի Պատմության» մեջ ոչ մի թագավորական հնգյակ չկա և որ թագավորների մասին հիշատակող խոստարանությունը կապ չունի «Սերեոսի Պատմության» հետ:

Ք. Պատկանյանը՝ հարյուր տարի առաջ իր հրատարակած «Սերեոսի Պատմության» ուսերեն թարգմանության մեջ, տողատակի մի փոքրիկ ծանոթագրությունում, բնագրի հինգ բառի դիմաց ծանոթագրում է. «Միևնույն էջում երկու անգամ հանդիպող հինգ բառն այստեղ ոչ մի նշանակություն չունի: Մենք մեծ վստահությամբ կկարգայինք հին, եթե բառը հանդիպեր միայն մեկ անգամ»²⁴:

Պատկանյանի ծանոթագրությունը բխում է նախադասության ընդհանուր ոգուց, որին, իրոք, չի համապատասխանում հինգ բառը, բայց սոսկ այս կարճ ծանոթագրությունը բավական չի եղել, որպեսզի հետագա բանասերներին համոզեր բա-

ռի անճշտության մեջ. դրա համար էլ հինգ թագավորներ որոնող բանասերներն անտեսել են այդ ծանոթությունը:

Պատկանյանի կարծիքը մասամբ կրկնել են Մատիկյանը²⁵, Ակինյանը²⁶, Աննինսկին²⁷, բայց սրանք նույնպես բավարարվել են միայն հայտարարություններով, առանց բնկելու բնագիրը:

Քանի որ այժմ ընդհանուր ճանաչում է գտել «Սերեոսի Պատմության» Մալխասյանցի հրատարակությունը, ուստի հինգ թագավորների կապակցությամբ նույնպես իշխողը Մալխասյանցի կարծիքն է:

Ծանոթանանք նրա հետ: «Քանի որ,— գրում է Մալխասյանցը,— Սերեոսի ժամանակ զեո սովորություն չէր զարձակ փրկչական տարեթիվը գործածել ժամանակագրական հաշիվների մեջ, հեղինակները սովոր էին անցքերի ժամանակը նշանակել տիրող թագավորների տարիներով: Ըստ այսմ Սերեոս խոստանում է նկարագրել յուր ժամանակի ազետալի անցքերը, որոնք տեղի ունեցան հինգ թագավորների օրերով: Այս հինգ թագավորներն են... հունաց այն հինգ թագավորները, որոնց ժամանակ կատարված դեպքերը նկարագրված են Սերեոսի Պատմության այս ժամանակակից մասում, այսինքն՝ Մորիկ, Փոկաս, Հերակլ, Երակղակ և Կոստոս: Առաջին հույն կայսրը, որ հիշվում է այս ժամանակակից պատմության մեջ՝ Մորիկն է, և վերջինը, որի կենդանությամբ վերջանում է պատմությունը՝ Կոստոսն է»²⁸:

Այսպիսով, Մալխասյանցը «Սերեոսի Պատմությունում» հանդիպող հինգ բյուզանդական կայսրերին նույնացնում է խոստարանությունում ակնարկված «հինգ» թագավորների հետ և գտնում, որ խոստարանությունը ընդհանուր է նաև «Սերեոսի Պատմության» համար, հետևաբար և՛ «Սերեոսի Պատմությունը» գրված է մեկ հեղինակի կողմից:

²⁵ Ա. Մատիկյան, Անանունը կամ կեղծ Սերեոս, Վիեննա, 1913, էջ 68:

²⁶ Ն. Ակինյան, Սերիոսի «ժամանակագիրն»... («Շ. Ամս.», 1938, էջ 24):

²⁷ Աննինսկի Ա., Древние армянские историки как исторические источники, Одесса, 1889, стр. 127.

²⁸ ՍեՊ, էջ 159—160:

²³ ՍեՊ, էջ 181:

²⁴ История императора Иракла. Сочинение Себеоса, писателя VII века, перевод с армянского с объяснениями и примечаниями К. Патканьян, СПб, 1862, стр. 1, прим. 3.

Սկզբից եեթ ասենք, որ մեծանուն գիտնականը ճիշտ չի որոշել բյուզանդական կայսրերի քանակը, «Սերբոսի Պատմության» մեջ: Մորիկից մինչև Կոստոս ընկած ժամանակամիջոցում թագավորել են ոչ թե երեք, այլ վեց բյուզանդական կայսրեր: Ուրեմն կապ չկա խոստաբանության հինգ և «Սերբոսի Պատմության» վեց թագավորների միջև: Այդ կապը, ինչպես ստորև կտեսնենք, բացառված կլինեն նույնպես այն դեպքում, եթե թագավորների քանակը պատահաբար համընկներ:

Մալխասյանցը անտեսել է «Սերբոսի Պատմությունում» հանդես եկող բյուզանդական կայսրերից մեկին՝ Հերակլի որդի Կոստանդինին, որի գահ բարձրանալու մասին կարգում ենք. «Յայնմ ժամանակի թագաւորեցոյց Հերակղոս զորդի իւր զԿոստանդին, ետ զնա ի ձեռն անկղիտոսին, և յանձնեալ ամենայն մեծամեծացն պալատոյն՝ հաստատեաց զնա յաթոռ թագաւորութեան իւրոյ: Եւ իւր առեալ յանձն զանուն զաւրապարութեան, հանդերձ եղբարքն իւրով Թէոդոսի»²⁹ գումարեալ ժողովեաց զբազմութիւն զաւրացն, և անցեալ զնաց յԱսորեստան ի կողմանս Անտիոքացոց»³⁰: Մի այլ տեղում՝ «Հաճոյ թուեցաւ Երակլի և ամենայն սինկղիտոսացն նստուցանել զԿոստանդոս որդի Երակլի յաթոռ թագաւորութեանն... Ապա յայնժամ աւելի ևս հաստատեցին զԿոստանդին ի պատիւ թագաւորութեան բոս առաջին բանին»³¹:

Ուրեմն, հիմք չկա Կոստանդին կայսրին անտեսելու կամ արժեքազրկելու՝ այսպիսի խոսքերով. «Կոստանդինն՝ քանի որ նա թագավորել է սակաւ աւուրս՝ ուրեմն պատմական-ժամանակագրական տեղ չէ զբավել՝ Սերբոսը հաշվի չի առնում: Բ զպրութեան ցանկի մեջ էլ նրան և Երակղակին միասին է նշանակում»³²: Իրականում «Սերբոսը» Կոստանդինն ոչ միայն հաշվի է առնում, այլև ավելի պատշաճ տեղ է հատկացնում,

բան Մալխասյանցի նշած հինգ կայսրերից թեկուզ հենց այս Երակղակին: Այն ժամանակ, երբ Երակղակը «Սերբոսի Պատմության» մեջ հանդես է գալիս բնագամներ մեկ անգամ՝ այդ նույն ժամանակ Մալխասյանցի անտեսած Կոստանդինն հանդիպում ենք Պատմության 81, 92, 109, 113 էջերում: Բ զպրութեան ցանկում նույնպես նա ավելի երեւելի է, քան Երակղակը: Ահա այդ հատվածը. «Թագաւորեն... Կոստանդին և Երակղակ: Ի նմին ամի մեռաւ Կոստանդին դաւեալ ի մարէն: Եւ թագաւորէ Երակղակ: Դարձեալ փոխեցաւ Երակղակ, և թագաւորէ Կոստոս՝ որդի Կոստանդեայ, որ կոչեցաւ յանուն հար իւրոյ Կոստանդին»³³:

Այս ցանկի մասին է, որ Մալխասյանցը գրում է. «Բ զբարութեան ցանկի մեջ էլ նրան (Կոստանդինն—Գ. Ա.) և Երակղակին միասին է նշանակում», այսինքն՝ Կոստանդինն այնքան աննշան մի կայսր է, որ Սերբոսը նրան Բ զպրութեան ցանկում նույնիսկ առանձին տեղ չի հատկացրել, այլ նշել է Երակղակի հետ միասին:

Պետք է ասել, որ եթե Կոստանդինը ցանկում առանձին տեղ չունի և այդ հանգամանքն իրավունք է տալիս՝ նրան զբրկելու թագավորությունից, ապա ճիշտ միևնույն վիճակում է գտնվում նաև Երակղակը, որովհետև սա էլ ցանկում առանձին տեղ չունի և կանգնած է հենց նույն Կոստանդինի կողքին: Ուրեմն, կամ պետք է Երակղակին էլ, Կոստանդինի նման, մերժել և ճանաչել միայն շորս կայսրերի, կամ էլ,—որ ավելի ճիշտ կլինի,—երկուսին էլ հաշվի առնել և արձանագրել վեց կայսրերի իրական գոյությունը «Սերբոսի Պատմության» մեջ: Երկու դեպքում էլ արդյունքը նույնն է. ո՛չ շորսը, ո՛չ էլ վեցը հնգյակ կազմել չեն կարող:

Ի պաշտպանություն «մերժված» Կոստանդինի ավելացնենք, որ այս կայսրը հայ մատենագրության և առհասարակ իրական պատմության մեջ շատ ավելի ծանոթ է, քան Երակղակը: Ստեփանոս Ասողկը, օրինակ, Երակղակին չի ճանաչում, մինչդեռ Կոստանդինին բաշ ծանոթ է: Թող զարմանալի չլինի,

²⁹ Տե՛ս «Բնագր. վերականգն.» է:

³⁰ ՍեՊ, էջ 81—82:

³¹ Անդ, էջ 92:

³² Ստ, Մալխասյանց, Սերբոսի Պատմությունը և Մ. Խորենացի, Թիֆ-

³³ ՍեՊ, էջ 22:

էթէ ասէնք, որ ինքը՝ ակադեմիկոս Մալխասյանցն իր կազմած բյուզանդական կայսրերի ցուցակում՝ Երակղակին բոլորովին չի հիշատակել, իսկ Կոստանդինն պատշաճ տեղ է հատկացրել³⁴: Վերջապես դարձյալ Մալխասյանցը «Սերեոսի Պատմութեան» գլուխներից մեկը վերնագրել է «...Մահ Հերակլի և թագաւորել որդւոյ նորա Կոստանդինի»³⁵:

Որո՞նք են, սակայն, խոստաբանութիւնում ակնարկված իրական թագավորները: Դիմենք հենց խոստաբանութեանը: Այստեղ կա թագավորներին վերաբերող երեք նախադասութիւն. ա) «զամս և զաւուրս հինգ թագաւորացն», բ) զամս և զաւուրս հինգ թագաւորացն Հայոց և Պարթևաց», գ) «զամս առաջին թագաւորացն Հայոց»: Ինչպես տեսնում ենք, նախադասութիւններից և ոչ մեկում բյուզանդական կայսրերին վերաբերող բառ չկա: Խոսքն ամենուրեք հայ (և պարթև) թագավորների մասին է:

Հայոց բառը բացակայում է միայն առաջին նախադասութիւնում, բայց հենց հաջորդ նախադասութիւնում հեղինակը լրացնում է այդ բացը՝ դրելով «զամս և զաւուրս հինգ թագաւորացն Հայոց և Պարթևաց», իսկ քիչ հետո՝ «զամս առաջին թագաւորացն Հայոց»: Առաջին նախադասութեան մեջ Հայոց բառի բացակայութիւնը խոսում է այն մասին, որ հայ թագավորների ազգութիւնը (որը միաժամանակ նաև հեղինակի ազգութիւնն է) բնագրում այնքան հասկանալի է, որ հեղինակը այն չի նշել: Նա այդպես է վարվել նաև հայոց «նախնի քաջերի», հայկական «առասպելների» և Հայաստանի «չնկարագրված ժամանակի» մասին խոսելիս («...զանտորագրեալ ժամանակ և զնախնի քաջացն ձեռնարկելով դրոշմել վիպասանութիւնս, գիմն չիշատակել զառասպելս») ոչ մի տեղ չօգտագործելով Հայոց բառը:

Այդպես է նախադասութեան բնույթը:

Այնուհետև պետք է նկատի ունենալ, որ չէր կարող պատահել, որ երեք՝ համարյա միևնույն բառերից բաղկացած նախադասութիւններում խոսվեր երկու տարբեր ազգութիւն-

³⁴ Տե՛ս ՍեՊ, էջ 176:

³⁵ Անդ, էջ 165:

ների պատկանող թագավորների մասին, բայց նշվեր նրանցից միայն մեկի ազգութիւնը:

Երբ համադրում ենք թագավորներին վերաբերող երեք նախադասութիւնները՝ ստանում ենք այսպիսի մի պատկեր.

զամս և զաւուրս հինգ թագաւորացն	զամս և զաւուրս հինգ թագաւորացն Հայոց և Պարթևաց	զամս առաջին թագաւորացն Հայոց
-----------------------------------	--	------------------------------------

Ինչպես տեսնում ենք, դորձ ունենք միևնույն նախադասութեան գրեթէ բառացի կրկնութիւնների հետ: Ամենուրեք հայտնվում է միևնույն միտքը, մեկ-երկու բառով ավելի կամ պակաս:

Համադրութիւնից պարզվում է նաև, որ առաջին և երկրորդ նախադասութիւններում գտնվող հինգ բառին երրորդում համապատասխանում է առաջին բառը, այլ կերպ ասած՝ միևնույն թագավորների մասին մի դեպքում ասվում է հինգ թագավորներ, մյուս դեպքում՝ առաջին թագավորներ: Կնշանակի՝ հինգ և առաջին բառերը իմաստով նույնն են և ցույց են տալիս, որ հինգ թագավորները միաժամանակ ինչ որ երկրի առաջին թագավորներն են:

Այս տվյալը չի համապատասխանում ո՛չ «Սերեոսի Պատմութեանը» միացած առաջին շորս գլուխներին, ո՛չ էլ բուն Պատմութեանը: Մալխասյանցի նշած բյուզանդական կայսրերն հանդես են գալիս առաջին գլուխներում հիշատակված շուրջ 30 հոռմեական-բյուզանդական կայսրերից հետո, կրնշանակի առաջին բյուզանդական թագավորներ չեն, այդպիսիք չեն նաև բուն Պատմութիւնում հիշատակված բյուզանդական կայսրերը: Նույն վիճակում են նաև հայոց և պարթևաց թագավորները, որոնց թիվը բնագրում մի քանի անգամ գերազանցում է հնգին:

Այսպիսով հինգ բառը ոչ մի պայմանով չի հարմարվում «Սերեոսի Պատմութեան» բովանդակութեանը և ներկայանում է որպես բացարձակ գրչական սխալ: Այնպես որ կարելի է համարձակորեն, առանց վարանելու Պատկանյանի հայտնած այն

մտքից, որ բառը խոստաբանութիւնում հանդիպում է երկու անգամ, հինգ-ը սրբագրել հին-ով³⁶:

Մալխասյանցը և մյուս բանասերները թագավորական հնդդակներ առաջադրելիս ելել են հիմնականում «ես ցուցից համառատիւ գաղթեաց ժամանակացս զաղետիցս վերաբերութիւն՝ զամս և զաւուրս հինգ թագաւորացն յիշատակելով» նախադասութիւնից, որը նրանք վերծանել են սխալ: Այս նախադասութիւնում հեղինակն ուրիշ բան չի արել, քան աղետներին վերաբերող իր խոսքում նորից կրկնել է քիչ վերը հայտնած միտքը: Վերը խոստանում էր «զիմն յիշատակել զառասպելս», այստեղ՝ «յիշատակել .. հին թագաւորացն»: երկուսն էլ վերաբերում են միևնույն հին ժամանակներին: Բայց քանի որ այս նույն միտքը երկրորդ անգամ հայտնելիս հեղինակը այն զետեղել է «զարգեաց ժամանակս զաղետիցս վերաբերութիւն» բառերի հետ միասին՝ կարծիք է ստեղծվել, թե այս աղետներն ու «հինգ» թագավորները իրար ժամանակակիցներ են: Սա՝ խոստաբանութիւն անկանոն շարահնչուսութիւն հետևանքով ստեղծված մի պատրանք է: Հեղինակը սիրում է միևնույն միտքը մի քանի անգամ կրկնել: Մենք արդեն տեսանք, թե ինչպես նա երեք անգամ համարյա միևնույն խոսքերով հիշատակում է «զամս և զաւուրս հին (կամ՝ առաջին) թագաւորացն»:

Այս երեք նախադասութիւններից վերջին երկուսի նույնութիւնն այնքան ակնհայտ է, որ Մալխասյանցը նույնպես համաձայնում է հինգ-ը հին-ով սրբագրելուն³⁷:

³⁶ Հին-ը կարող էր հինգ զանազ ամենաբազմազան անապարհներով: Ինչ վերաբերում է բառի երկու անգամ հանդիպելուն՝ այդ բացատրվում է նրանով, որ առաջին նախադասութիւնում հին-ը հինգ զանազով՝ թափանցել է նաև երկրորդ նախադասութիւն մեջ. բնօրինակող գրիչները նկատելով նախադասութիւնների նույնութիւնը՝ նույնացրել են նաև սխալը:

³⁷ Այս առթիւ Մալխասյանցը գրում է. «Բանասերներից ոմանք արամադիր են հինգ բառը այստեղ կարդալ հին, որպէս համապատասխան՝ արձանագրութիւն առաջին բառի, բայց այս զեպքում էլ զարձայլ մնում է հակասութիւնը «բազաուրացն Հայոց» և «բազաուրացն Հայոց և Պարբակց» մեջ: Այս հակասութիւնը, — շարունակում է Մալխասյանցը, — կարծում ենք, կարելի է վերացնել՝ Սերետի աղավաղված բնագիրն այսպէս հասկանալով:

«Սերետի Պատմութիւն» ամբողջական բնագրի մասին իր կարծիքը հիմնավորելու համար Մալխասյանցը օգնութիւն է կանչում նաև այս Պատմութիւն Ե—Ս զուգններին նախորդող առաջաբանը, որտեղ հեղինակը իր գիրքը համարում է «Մատեան ժամանակեան, պատմութիւն քաղաւորական»:

ՄԱՏԵԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԵԱՆ, ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԲԱԳԱՒՈՐԱԿԱՆ...

Այս խոսքերը համեմատելով առաջին շորս զուգններին նախորդող առաջաբանի բովանդակութիւն հետ, Մալխասյանցը գտնում է, որ երկուսն էլ միևնույն միտքն են արտահայտում, նույնիսկ միևնույն բառերով, հետևաբար և երկուսն էլ վերաբերում են միևնույն՝ արդի ժամանակի պատմութիւնը: «Մատեան ժամանակեան»-ը գրում է Մալխասյանցը, — խոստաբանութիւն արդի ժամանակն է, «Պատմութիւն քաղաւորական»-ը խոստաբանութիւն, հինգ քաղավորների տարիներն են»³⁸ և այլն:

Որպեսզի ցույց տանք, որ երկու առաջաբանների միջև կապ չկա՝ բերենք երկրորդ առաջաբանի համապատասխան խոսքերը.

«Մատեան ժամանակեան,
Պատմութիւն թագաւորական,
Վէպ արիական,
Վանումն տիեզերական,

Թե Հայոց և Պարբակց հին (կամ հինգ) թագավորների մասին գրել է Մար Աբասը՝ օգտվելով Ազաթանգեղոսի արձանագրութիւնից, որտեղ գրված են եղել Հայոց առաջին թագավորների անունները», (ՍԵՊ, էջ 162—163): Մալխասյանցի այս բացատրութիւնից ստացվում է այնպես, որ Ազաթանգեղոսի արձանագրութիւն մեջ պարթև թագավորների անունները չեն եղել և ավելացրել է Մար Աբասը: Այսպիսի ենթադրութիւն կարիք չկա: Իրականում ոչ մի հակասութիւն գոյութիւն չունի: Մար Աբասը կարող էր արձանագրութիւն մեջ հանդիպել պարթև թագավորների անուններին, շնայած արձանագրութիւն վերնագրում այդ թագավորների մասին ոչինչ չի ասվել: V դարում հորինված Հայոց պատմութիւններից և ոչ մեկի վերնագրում չենք հանդիպի պարթև թագավորների անուններ, բայց ամենուրեք հիշատակվում են այդ թագավորները:

³⁸ ՍԵՊ, էջ 181:

Հէն Սասանական,
ՅԱԿՐՈՒԷՂԻ ԽՈՍՐՈՎԵԱՆՆԻ:

Եւ արդ՝ ասացից զվէպս ի կործանիչն և յապականողն խոսրով, յԱստուծոյ անհիծեալն»³⁹:

Առաջին տողը՝ «Մատեան ժամանակեան» պարզապես նշանակում է «ժամանակական գիրք», ժամանակագրություն, «Книга временных лет», շրջոցդ՝ «Եւ ոչ թե՛ «ժամանակակից մատեան» («Книга современная»), ինչպես թարգմանում է Մալխասյանցը: Երկրորդ տողում հայտնում է, որ ժամանակագրական մատյանն իրենից ներկայացնելու է մի թագավորական պատմություն («Պատմութիւն թագաւորական»): Հաջորդ տողերում բացատրվում է, որ այդ պատմությունը պարսիկների և նրանց աշխարհավեր գործողությունների մասին է («Վէպ արիական, վանումն տիեզերական»), որոնք կատարվեցին սասանյան ավազակ խոսրով Ապրվեղի («Հէն Սասանական, յԱպրուէղն Խոսրովեան») ձեռքով: Վերջին տողում հեղինակը բացարձակ պարզությամբ հայտնում է, որ սկսում է շարադրել խոսրով Ապրվեղի պատմությունը («Եւ արդ ասացից զվէպս ի կործանիչն և յապականողն խոսրով, յԱստուծոյ անհիծեալն»):

Այսպիսով «Պատմութիւն թագաւորական» արտահայտությունը անվանակոչումն է խոսրով Ապրվեղի (և ոչ թե՛ «հինգ թագաւորների») պատմության: «Սերեոսի Պատմության» հեղինակը պարսից թագավորին նվիրված իր գիրքը կոչել է մոտավորապես այնպես, ինչպես պարսից գրականության մեջ հայտնի թագավորական պատմություններն են (Խոզաբիւնամե, Շահնամե):

«Սերեոսի Պատմությունն» ավարտվում է 661 թվականին տեղի ունեցած ղեպքերի նկարագրությամբ (արարական ամիրապետ Մավիասը՝ Մուավիեն նվաճում է Արաբիան, Պարսկաստանը, Եգիպտոսը), իսկ Մալխասյանցի նշած բյուզանդական հինգ կայսրերից Մորիկը գահ էր բարձրացել մի այնպիսի ժամանակ (582 թ.), երբ «Սերեոսի Պատմության» հեղինակը

³⁹ ՍեՊ, էջ 32:

հավանաբար դեռ չէր ծնվել: Ուրեմն չէր կարող պատահել, որ այդ կայսրին հեղինակը համարեր իրեն ժամանակակից թագավոր: Էլ չենք խոսում այն մասին, որ «Սերեոսի Պատմությունում» հանդես են գալիս ո՛չ միայն բյուզանդական կայսրեր: Պարսիկ սասանյան թագավորներից Պերոզը, օրինակ, որ ներկայացված է այստեղ, ապրել է «Սերեոսի Պատմության» հորինման ժամանակից շուրջ 200 տարի առաջ: Իհարկե, սանույնպես չէր կարող Սերեոսին ժամանակակից թագավոր համարվել:

Վերը տեսանք, որ Մալխասյանցը բյուզանդական կայսրերի մասին ասում է, որ Սերեոսը նրանց դիմել է՝ իր Պատմության մեջ ժամանակագրությունը ցույց տալու համար. «Քանի որ,— գրում է նա,— Սերեոսի ժամանակ զեռ սովորություն չէր գարձել փրկչական տարեթիվը գործածել ժամանակագրական հաշիվների մեջ, հեղինակները սովոր էին անցքերի ժամանակը նշանակել տիրող թագավորների տարիներով: Ըստ այսմ Սերեոս խոստանում է նկարագրել յուր ժամանակի աղետալի անցքերը, որոնք տեղի ունեցան հինգ թագավորների օրերով: Այս թագավորներն են... Մորիկ, Փոկաս, Հերակլ, Երակղակ և Կոստոս...»⁴⁰:

Մեզ արդեն ծանոթ այս խոսքերին հակառակ՝ «Սերեոսի Պատմությունում» անցքերի ժամանակը նշանակված է ոչ թե բյուզանդական թագավորներով, այլ՝ գերազանցապես պարսիկ խոսրով Ապրվեղ թագավորի տարիներով⁴¹: Սրա միջոցով է մատնանշված նույնիսկ այնպիսի մի ղեպք, ինչպիսին է «Շինումն տաճարին Հոփսիմեայ»: Այս վերնագրի տակ կարդում ենք. «Եւ եղև յամի ԻԼ—երրորդի թագաւորութեանն Ապրուէղ Խոսրովու քակեաց կաթուղիկոսն Կոմիտաս զմատուտ սրբոյն Հոփսիմեայ ի Վաղարշապատ քաղաքի, զի կարի ցած և մթին էր շինուածն»⁴²: Քրիստոնյա հեղինակը հայոց կրոնական մայրաքաղաքում կառուցված Հոփսիմեի տաճարի շինությունը փոխանակ կապելու «խաշափայտը գերությունից

⁴⁰ ՍեՊ, էջ 159—160:

⁴¹ Տե՛ս անդ, էջք 58, 65, 69, 72, 78, 79, 83, 89, 91, 116 և այլն:

⁴² Անդ, էջ 89:

ազատած, բարեպաշտ թագավոր» Հերակլի անվան հետ, զեպ-
քը նշում է «սպականիչ ու կործանիչ» «Աստուծոյ անիծեալ»
պարսիկ թագավորի տարիններով:

Այս նշանակում է, որ բյուզանդական կայսրերից նույնիսկ
ամենանշանավորը՝ Հերակլը «Սերեոսի Պատմություն»-ում
չունի այն դերը, ինչ նրան վերագրում են: Հռիփսիմեի տա-
ճարի շինությունը կատարվել է Հերակլի թագավորության
տարիններին, եթե բյուզանդական կայսրերը, իրոք, հեղինակի
կողմից ընտրված լինեին որպես զեպքերի ժամանակը ցույց
տվող միջոց՝ ապա Հռիփսիմեի շինությունը կնշվեր Հերակլի
միջոցով: Մինչդեռ ամբողջ Պատմության ընթացքում Հերակլի
անունը ոչ մի անգամ չի հիշատակվում ժամանակը ցույց տա-
լու համար:

Մնացած բյուզանդական կայսրերից այդ առումով նշվում
է միայն Կոստասը, այն էլ այն պատճառով, որ նրա թագավո-
րած ժամանակ այլևս պարսիկ թագավորներ չկային, որպեսզի
հեղինակը, իր սովորության համաձայն, նրանց տարիններով
պայմանավորեր անցքերի ժամանակը: Քանի զեռ գոյություն
ունեին պարսիկ թագավորները (քանի զեռ սասանյան հարս-
տությունը կար) «Սերեոսի Պատմության» մեջ իրադարձու-
թյունների ժամանակը նշվում էր պարսիկ թագավորների ժա-
մանակով, միայն՝ երբեմն նրանց հետ միացնելով նաև այս
կամ այն բյուզանդական կայսրին⁴³:

«Հինդ թագավորների» մասին մեր ասածները բավարար
համարելով քննարկենք առաջին շորս գլուխներին նախորդող
առաջաբանի (խոստարանություն) մյուս սվյալները:

«...ՋԱՆԱՆԻ ՔԱՋԱՅՆ ՁԵՌՆԱՐԿԵԼՈՎ ԳՐՈՇՄԵԼ ՎԻՊԱՍԱՆՈՒԹԻՆՆՍ,
ՉԻՄՆ ՅԻՇԱՏԱԿԵԼ ՋԱՌԱՍՊԵԼՍ, ԵՒ Ի ՆՈՅՆ ՇԱՐԱԳՐԵԼՈՎ ԱՍՍԵՒՑ
ՋԱՌ Ի ՅԱՊԱՅՆ ԵՂԵԼՈՅ. ԵՒ ՅՈՒՅԻՑ ՀԱՄԱՌԱՆՏԻՔ ՋԱՐԳԵԱՑ
ՔԱՄԱՆԱԿԱՅՍ ՋԱՂԵՏԻՑՎ ՎԵՐԱԲԵՐՈՒԹԻՆՆ...»:

Նշելով, որ առաջաբանի «հեղինակը յուր գրելիք նյութը
բաժանում է երեք շրջանի—1. նախնի փառերի վիպասանու-
թյունը («Героническое время»), 2. այդ շրջանին հաջորդող

⁴³ Հմմտ. Սեթ, էջ 26, 72, 113, 119, 139, 141:

պատմական անցքերը (առ ի յայսոյն եղեալք) և 3. յուր աղե-
տալի ժամանակի անցքեր...»⁴⁴, Մալխասյանցը գտնում է, որ
առաջաբանը լիովին համապատասխանում է «Սերեոսի Պատ-
մությանը», որովհետև այնտեղ նույնպես նյութը բաժանված է
երեք շրջանի՝ նախնական ժամանակ (գլուխ Ա), նրան հաջոր-
դող անցքեր (գլ. Բ—Է) և ժամանակակից զեպքեր (գլ. Ը—Ս):

Այս կարծիքը իրականությունը չի համապատասխանում:
«Սերեոսի Պատմությունը» երեք շրջանի չի բաժանված: Մալ-
խասյանցը երեք շրջանի է բաժանել՝ Պատմությանը միացնե-
լով նաև առաջին շորս գլուխները, որոնք, սակայն, «Սերեոսի
Պատմության» հետ կապ չունեն և բանասերների մեծ մասի
կողմից ճանաչված են որպես ուրիշի գործ:

«...ՋԱՆԱՆԱՐԿԵԼՈՎ ԳՐՈՇՄԵԼ
ՎԻՊԱՍԱՆՈՒԹԻՆՆ...»:

Խոստարանության հեղինակը հայտնում է, որ ինքը նկա-
րագրելու է ուրիշների կողմից շնկարագրված մի ժամանակ
(«զանստորագրեալ ժամանակ»): Եթե ընդունենք, որ «չնկա-
րագրված ժամանակ» ասելով նկատի են առնված առաջին շորս
գլուխները (Հայաստանի նախնական պատմությունը՝ Հայկի և
Բելի, Արա Գեղեցիկի և Շամիրամի առասպելները, Մամիկոն-
յանների զրույցը և այլն)՝ ապա պետք է մտածել, որ հեղի-
նակն ապրել է Մովսես Խորենացուց առաջ, որովհետև միայն
այդ ժամանակ է, որ Հայաստանի նախնական պատմությունը
զեռ որևէ հայկական սկզբնաղբյուրում չէր նկարագրված: Իսկ
եթե հավատանք, որ «չգրված ժամանակ» արտահայտու-
թյամբ բնորոշվում է բուն «Սերեոսի Պատմության» բովան-
դակությունը՝ այս զեպքում էլ ստիպված ենք հեղինակին տե-
ղափոխելու մինչև առնվազն VIII—IX դարերը, որովհետև
«Սերեոսի Պատմությունն» ընդգրկում է հիմնականում VI—
VII դարերի պատմությունը, որը «չգրված ժամանակ» կարող
էր կոչվել միայն այն զեպքում, եթե արդեն գրված լիներ VI—
VII դարերին հաջորդած ժամանակի պատմությունը, իսկ VI—
VII դարերը մնացած լինեին չգրված: Միայն այս զեպքում,

⁴⁴ Անդ, էջ 66:

այսինքն՝ միայն հետագա դարերի պատմության գրված լինելու դեպքում հնարավոր կլինե՞ր VI—VII դարերի պատմությունը բնութագրել որպես շգրված ժամանակի պատմություն:

Արդ, քանի որ «Սեբեոսի Պատմության» հեղինակի VII դարում ապրած լինելը ենթակա չէ ոչ մի կասկածի՝ ապա եւրեմն պետք է ընդունել, որ շգրված ժամանակի պատմությունը գրել խոստացած հեղինակը Մովսես Խորենացուց առաջ՝ V դարում ապրած մի հեղինակ է:

«ԵՒ ԵՂԵՒ ՈՉ Ի ԿԱՄԱՅԱԿԱՆ ՊԵՏՈՅԻՑ ՎԱՐԺ ԽՈՒՉԱԿԻ... ԿՐՈՇՄԵԼ ՎԻՊԱՍԱՆՈՒԹԻՐԻՆՍ... ԱՆԿ ՉԱՅԵԼՈՎ Ի ՄԱՏԵԱՆՆ ՄԱՐԱՐԱՅ ՓԻՐՍՈՓԱՅԻ ՍՍՈՒՐՆԱՅԻՈՑ... ՉՈՐ ԽՄ ԳՏԵԱԼ Ի ՄԵՉԱԳԵՏՍ Ի ՆՈՐԻՆ ԱՇԱԿԵՐՏԱՅՆ՝ ԿԱՄԵՑԱՅ ԶԵՉ ՉՐՈՒՑԱԿԱՐԳԵԼ»:

Առաջարանի հեղինակի սույն խոսքերից իմանում ենք, որ մասնագետ հետազոտողի (վարժ խուզակի) քմահաճ ցանկությունը, ստեղծագործելու հաճույքը չէ, որ իրեն մղել է գրիչ վերցնելու: Պատմությունը գրելու շարժառիթը եղել է Մարաբա փիլիսոփա Մծուրնացու մատյանը:

Մարաբա Մծուրնացին ներկա գտնվելով Սանատրուկ արքայի պալատի պեղումներին՝ հանդիպել է հայ առաջին թագավորների տարիներն ընդգրկող մի արձանագրության («գոր կգիտ գրոշմեալ ի վերայ արձանի ի Մծուրն քաղաքի»): Այս արձանագրությունը նա ընդօրինակել է իր մատյանի մեջ և նրա հիման վրա գրել է Հայոց առաջին թագավորաց պատմությունը: Այնուհետև, Մծուրն քաղաքի ավերման կամ այլ անհայտ պատճառներով, Մծուրնացու աշակերտները (գուցե՝ նաև Մծուրնացին) տեղափոխվում են Միջագետք՝ իրենց հետ ունենալով ուսուցչի մատյանը: Ահա, այս աշակերտների միջոցով խոստաբանության հեղինակը գտնում է մատյանը և նրա մեջ ընդօրինակված արձանագրությունը, որի հիման վրա շարադրում է իր երկը:

Այս ամբողջ պատմությունից երևում է, որ խոստաբանության հեղինակն ապրել է V դարում: Միայն այդ դարում էր հնարավոր հանդիպել Մարաբա Մծուրնացու աշակերտներին: Հետագա դարերում այլևս Մծուրն քաղաքի բնակիչներ չկա-

լին: Այս քաղաքն ավերվել էր IV դարի երկրորդ կեսին⁴⁵ և նրա բնակիչները կարող էին ապրած լինել առառավելն մինչև V դարի երկրորդ կեսը:

* * *

Մեր բննարկած առաջաբանից բացի «Սեբեոսի Պատմությունն» ունի նաև մեկ ուրիշ առաջաբան: Այսպիսով միևնույն գրքում հանդիպում ենք երկու առաջաբանի: Եթե ուրիշ փաստեր չլինեին՝ նյութերի այս տարօրինակ հերթականությունն էլ բավական էր, որպեսզի ցույց տար, որ գործ ունենք ոչ թե մեկ, այլ երկու տարբեր բնագրերի հետ:

Փաստն առավել հատկանշական է դառնում մանավանդ, երբ ուշագրություն ենք դարձնում այն հանգամանքի վրա, որ նոր խոստաբանությունը գեետեղված է անմիջապես բուն «Սեբեոսի Պատմության» առջևում (ՍեՊ, էջ 23—24), որից երեվում է, որ այս մասով սկսվում է նոր բնագիր:

«Սեբեոսի Պատմության» բոլոր հրատարակիչներն ու թարգմանիչները նոր խոստաբանությունը համարել են մի նոր՝ հին խոստաբանության հեղինակի հետ շոնջվող երկի սկիզբ և հրատարակել են որպես այդ երկի առաջաբան: Միայն Մալխասյանցն է, որ երկու առաջաբանն էլ վերագրել է միևնույն հեղինակին և այդպես էլ հրատարակել:

«Սեբեոսի Պատմություն»-ը որպես մեկ հեղինակի աշխատություն դիտելիս հանդիպում ենք այսպիսի հակասությունների:

Առաջին առաջաբանի հեղինակը հայտնում է, որ ինքը գրելու է Հայաստանի հին (առաջին) թագավորների և հաջորդ տարիների պատմությունը, բերելու է մի քանի հայկական առասպելներ և համառոտ կերպով նկարագրելու է իր ժամանակի դեպքերը, իսկ երկրորդ առաջաբանի հեղինակը հայտնում է, որ նկարագրելու է ուր հույն և պարսիկ թագավորների

⁴⁵ Манандян Я. А., Начальная история Армении Мар Абаса (к вопросу об источниках Себеоса, Моисея Хоренского, Прокопия Кесарийского:—«Палестинский сборник», вып. 2 (64—65), 1956, стр. 75.

որոք կատարված զեպեբերը, ինչպես նաև արարական արշավանքները, մեկ առ մեկ թվում է թագավորներին՝ Պերոզ, Խոսրով Անուշիրվան, Որմիզդ (Գ), Խոսրով Փարվեզ, Մորիկ, Փուկաս, Հերակլ, Կավատ: Այսպիսով, առաջին առաջարանի հեղինակը նկատի ունի հին հայ թագավորաց, երկրորդը՝ իր ժամանակակից օտար թագավորներին:

Ուշագրության արժանի է երկրորդ առաջարանի հեղինակի այն ծանոթագրությունը, որով նա հայտնում է, որ Վարդանանց պատերազմի մասին ինքը չի գրելու, որովհետև «այն ամենայն ի ձեռն այլոց գրեցաւ, որպէս ցուցանէ նոյն իսկ պատմութիւնն», իսկ նրա հաջորդ զեպեբերը՝ սկսած Պերոզի ժամանակից (459—484) «դայս ամենայն կամեցաւ ի ձեռն գրոյս այսորիկ կարճատաւ ձեզ վիպասանել»:

Հեղինակին հայտնի ամենավերջին գրավոր զեպեբը եղել է Վարդանանց պատերազմը, ուստի նա իր աշխատությունն սկսել է այդ պատերազմին անմիջապես հաջորդած՝ Վահան Մամիկոնյանի ապստամբության նկարագրությամբ⁴⁶:

Եթե առաջին շորս գլուխներն էլ պատկանեին «Սերեոսի Պատմության» հեղինակին՝ այդ զեպեբում բոլորովին անիմաստ կլինեին հեղինակի բացատրական այն մասին, որ ինքը Վարդանանց պատերազմը չի նկարագրելու: Սա միակ զեպեբը չէ «Սերեոսի Պատմությունում», որ չի նկարագրված: Նախքան Վարդանանց պատերազմը կան դարաշրջան կազմող իրադարձություններ (քրիստոնեության տարածումը Հայաստանում, հայ գրերի ստեղծումը), որոնց մասին «Սերեոսի Պատմությունում» ակնարկ անգամ չկա: Այդ բոլորը պետք է նկարագրված լինեին առաջին գլուխներում և եթե հեղինակը կարիք չի գգացել հաշիվ տալու, թե ինչ զեպեբը չի նկարագրել՝ կնշանակի նա նույն հեղինակը չէ: «Սերեոսի Պատմության» հեղինակը նպատակ ունենալով շարունակաբար նկարագրել Վահան Մամիկոնյանի ապստամբությունից սկսվող իրադարձությունները՝ Վարդանանց պատերազմը հիշատակել է որպես

⁴⁶ «Սերեոսի Պատմության» հեղինակին հայտնի չի եղել Ղողար Փարպեցու Պատմությունը, որտեղ արդեն նկարագրված էր Վահան Մամիկոնյանի ապստամբությունը:

սահմանաչին կեա իր և նախորդ պատմիչների նկարագրած ժամանակների միջև:

Վահան Մամիկոնյանի ապստամբության կապակցությամբ հեղինակը պատմում է, երբ պարսից Պերոզ արքան որոշեց Վահան Մամիկոնյանի դեմ պատերազմելու համար զորք հավաքել՝ այդ ժամանակ Պարսկաստանի վրա հարձակվեցին թշնամիները: Պերոզը վճռեց. «Երթալց նախ առաջին գնա (թշնամուն—Գ. Ա.) վանեցից, և ապա պարապաւ դարձեալ գնացից ի Հայս, և մի խնայեցէ սրբ իմ ի նոսա, յարս և ի կանայս»: Պերոզի մտադրությունը մնաց անկատար, որովհետև նա սպանվեց պատերազմում: «Եւ ապա յայնժամ թագաւորեաց Կաւատ որդի նորա ի վերայ աշխարհին Պարսից»⁴⁷:

Այսպիսով, բստ «Սերեոսի Պատմության» հեղինակի՝ Պերոզին հաջորդել է նրա որդի Կավատը:

Այլ բան ենք գտնում առաջին գլուխներում. «Եւ ի ԽԶ-երորդին Պերոզի թագաւորէ Զենոն ի վերայ Յունաց՝ ամս Ժէ: Պերոզ ԽԶ: Զենոն՝ զառաջինն»:

Յամի շորրորդի Զենոնի թագաւորէ Պարսից Զամասպ՝ Բ⁴⁸: Զենոն ի վերայ Յունաց՝ զշորրորդն: Զամասպ՝ զառաջինն:

Եւ ի վերայ Ե-երորդի ամի Զենոնի կայսեր թագաւորէ Պարսից Կաւատ՝ ամս ԽԱ: Զենոն՝ Զ.—Կաւատ՝ զառաջինն»⁴⁹:

Տեսնում ենք, որ առաջին գլուխների հեղինակը Պերոզին հաջորդ է նշում ոչ թե նրա որդի Կավատին, ինչպես արել է «Սերեոսի Պատմության» հեղինակը, այլ՝ Զամասպին⁵⁰:

⁴⁷ ՍեՊ, էջ 26:

⁴⁸ Բնագրում՝ «Զամասպ՝ Ը» ուղղեցիքը՝ «Զամասպ՝ Բ»: Ավելի մանրամասն՝ «Բնագրի վերականգնում» Ժէ:

⁴⁹ ՍեՊ, էջ 21:

⁵⁰ «Սերեոսի Պատմության» և առաջին գլուխների միջև ժամանակագրական անհամաձայնություններ նշել են նաև Հ. Հյուրշմանը (Zur Geschichte Armeniens, Leipzig, 1875, S. 6), և Աղոնցը (Нач. история Арменин у Себеоса, стр. 92) և ուրիշներ: Հյուրշմանի նշածը, սակայն, կապված է մեծ մասամբ տարեթվերի հետ և կարող է համարվել գրչական աղճատում: Իսկ Աղոնցը, համոզված լինելով առաջին շորս գլուխների և «Սերեոսի Պատմության» հեղինակի նույնության մեջ, աշխատել է զանազան պատճառարանություններով բացատրել անհամաձայնությունները:

Սա այլևս առարկության չենթարկվող մի փաստ է, որը վճռահանորեն բացահայտում է երկու տարրեր հեղինակների գոյությունը Սերեոսի վերագրվող Պատմությունում:

Կավատի և Զամասպի օրինակը միաժամանակ ցույց է տալիս, որ «Սերեոսի Պատմության» հեղինակը VII դարում ծանոթ չի եղել այն սկզբնաղբյուրին, որն այժմ վերագրում են իրեն և որտեղ Պերոզի հաջորդ է նշված Զամասպը:

Այսպիսով, եթե ամփոփենք առաջին չորս գլուխների և բուն «Սերեոսի Պատմության» առաջարանների համեմատական ուսումնասիրության արդյունքները՝ կստացվի հետևյալը.

1. Առաջին առաջարանի համաձայն, Պատմությունը պետք է իրենից ներկայացնի հինգ թագավորների իշխած տարիներին կատարված իրադարձությունների մի պատմություն: Իրականում, սակայն, այստեղ նկարագրված են տարրեր ժամանակների բազմաթիվ թագավորների օրոք տեղի ունեցած դեպքեր, որից երևում է, որ առաջին առաջարանը «Սերեոսի Պատմությանը» չի պատկանում:

2. Պարզվում է, որ առաջին առաջարանի հինգ բառը գրքչական սխալ է: Նրա փոխարեն եղել է հին, որով հեղինակը հայտնում է, որ ինքը նկարագրելու է հայ հին (առաջին) թագավորների ժամանակաշրջանը:

3. Առաջին առաջարանի տվյալներն իրենց ամբողջության մեջ վերցրած ցույց են տալիս, որ առաջարանը պատկանել է V դարում գրված մի սկզբնաղբյուրի, որն ընդգրկած է եղել հայոց պատմության հին, դեռ ոչ որի կողմից չնկարագրված շրջանը, ինչպես նաև հեղինակին ժամանակակից աղետների պատմությունը:

4. «Սերեոսի Պատմության» հինգերորդ գլուխն սկսվում է մի նոր առաջարանով, որտեղ որոշակի հայտնված է առաջիկա գրվածքի բովանդակությունը և որտեղ ոչ մի ակնարկ չկա նախորդ չորս գլուխների մասին: Այս առաջարանը «Սերեոսի Պատմության» իրական առաջարանն է և հենց նրանով էլ սկսվում է Պատմությունը:

Այս բոլոր տվյալները միասին ցույց են տալիս, որ առաջին չորս գլուխները և նրանց կազմում գտնվող առաջարանը

չեն համապատասխանում «Սերեոսի Պատմությանը» և պատահաբար են միացել նրան:

Բ

Միևնույն իրողությունը հավաստում են առաջարաններից անկախ նաև այլ փաստեր:

Գրանցից մեկն է Ստեփանոս Տարոնացու անվան հիշատակությունը երրորդ գլխի խորագրում:

«ԱՐԳ՝ ԹԷ ՊԻՏՈՅ Է ՔԵՉ, Ո՛Վ ԸՆԹԵՐՅԱՍԷՐ, ԵՐԿՐՈՐԿՅՅԻՅ Ի ՊԱՏՄԱԳՐԱՅՆ ՄՈՂՍԻՍԻ ԽՈՐԵՆԱՑԻՈՅ ԵՒ ՍՏԵՓԱՆՈՍԻ ՏԱՐՈՆԵՅԻՈՅ՝ ՀԱՒԱՍՏԻ ԵՒ ԸՇՄԱՐԻՏ ՄԱՏԵՆԱԳՐԱՅ՝»:

Այստեղ հիշատակված է X դարի պատմիչ Ստեփանոս Տարոնացին (Ասողիկը): Միայն այս փաստը բավական է ցույց տալու համար, որ երրորդ գլուխը, որ գտնվում է առաջին չորս գլուխների կազմում, թյուրիմացաբար է միացել VII դարում գրված «Սերեոսի Պատմությանը»:

Առաջին գլուխները «Սերեոսի Պատմության» հեղինակի գործ համարած գիտնականները, սակայն, այս Տարոնացուն անջատել են Ասողիկից և համարել են Սերեոսից առաջ ապրած մի հեղինակ⁵¹:

Հարցը հատուկ ուսումնասիրության է ենթարկել ակադե-

⁵¹ Հմմտ. Թ. Մինդադյան, Պատմության Սերեոսի եպիսկոպոսի ի Հերակլն, 4. Պոլիս, 1851, էջ 28: Գ. Զարեհանյան, Պատմության հին պարսեան, Վենետիկ, 1897, էջ 294: Ն. Բիլզանցի, Իմ կարծիք գրիկն հայ թարգմանութեանց եկեղեցական պատմութեան Սոկրատայ Սրոյատիկոսի և զնոցին թարգմանչաց: «Հ. Ամս.», 1893, էջ 276: Ա. Տեր-Մինեյան, Սամուկի բահանայի Անեցոյ հաւարմանք ի գրոց պատմագրաց..., Վաղարշապատ, 1893, էջ 253—254: Ղ. Ալիշան, Հայապատում մասն Ա, Վենետիկ, 1901, էջ 65: Ա. Մատիկյան, Անանունը կամ կեզժ Սերեոս, Վիեննա, 1913, էջ 29: Բ. Սարգիսյան, Սիմէոն Ապարանցին և կեզժ Սերեոսի առեղծվածք: «Բաղմավէլ», Վենետիկ, 1915, էջ 39: Ստ. Մալխասյանց՝ Սերեոսի եպիսկոպոսի պատմութիւն, Երևան, 1939, էջ ԽԲ—ԽԳ: Մ. Արեղյան, Հայ հին գրականության պատմություն, հատ. 1, Երևան, 1944, էջ 338: Հ. Ահալյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հատ. Գ, Երևան, 1948, էջ 602: Գաբելին Ա կրդ., Յիշատակարանք ձեռագրաց, հատ. Ա, Անթիլիաս, 1951, էջ 1—2 և այլն:

միկոս Ստ. Մալխասյանցը: Նա 1899 թ. առանձին գրքով հրատարակեց Մովսես Խորենացու և Սեբեոսի հարաբերություններին վերաբերող մի ուսումնասիրություն⁵², որի համարյա կեսը փաստորեն նվիրված է կարծեցյալ Ստեփանոս Տարոնացուն: Այնուհետև 1939 թ. նա կրկին անդրադարձավ հարցին և երկու նոր կովան բերելով վճռականորեն հայտնեց, որ «չդ անունով մի անձ, ժամանակագրության հեղինակ, գոյություն է ունեցել»⁵³:

Քննենք կարծեցյալ պատմիչի օգտին վկայակոչված փաստերը:

Գրանցից բառաչին 1868 թ. «Արարատ» ամսագրում տրված երկու էջանոց մի ցանկ է (առաքելական հաջորդականության ցանկը)⁵⁴, որը իբր ծաղկաբաղ է արված Ստեփանոս Տարոնացի անունով մի պատմիչից, «որ էր աշակերտ սրբոյն Մեսրոպայ»:

Ընդգծված ժանոթագրությունն ակնհայտ շփոթի արդյունք է: Հայ մատենագրությունը Մեսրոպ Մաշտոցին ժամանակակից որևէ Ստեփանոս Տարոնացի հայտնի չէ: Այստեղ խոսքը վերաբերում է X դարի նշանավոր պատմիչ Ստեփանոս Տարոնացուն, որին ցանկն ընդօրինակող գրիչը սխալմամբ անվանել է Մեսրոպ Մաշտոցի աշակերտ:

Այս նույն թյուրիմացությունը գտնում ենք նաև «Յայսմատուրբում»⁵⁵, որտեղ Մեսրոպ Մաշտոցի աշակերտների շարքում նշվում է Ստեփանոս Ասողիկ անունով մեկը: Գիտենք, որ Ասողիկը X դարի պատմիչ Ստեփանոս Տարոնացու մականունն է⁵⁶:

⁵² Ստ. Մալխասյանց, Սեբեոսի Պատմությունը և Մ. Խորենացի, Ռիֆլիս, 1899:

⁵³ ՍեՊ, էջ ԽԲ—ԽԳ:

⁵⁴ Անընդհատ շարունակությունն առաքելական յաջորդական ուղղափառ ո. եկեղեցւոյ Հայոց.— «Արարատ», Վաղարշապատ, 1868, էջ 104—105:

⁵⁵ Հմմտ. Հ. Վ. Տաշյան, Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց..., Վիեննա, էջ 60, 94, նաև՝ 344 (Հաւաքումն բերականութեանց, ձեռ. № 84, 1613 թ.):

⁵⁶ Առաջին դեպքը չէ, երբ գրիչները Մեսրոպ Մաշտոցի աշակերտ են համարում նրանից դարեր հետո ապրած մարդկանց: Նույն թյուրիմացությանն են ենթարկվել նաև Ը դարի փրիստփա Ստեփանոս Սյունեցին, որը

Անվանի ձեռագրագետներ Գ. Տեր-Մկրտչյանը (Հայկականը, էջ 74), Ն. Ադոնցը (Начальная история Армении у Себеоса, էջ 68), Գ. Կթղ. Հովսեփյանը (Յիշատակարանը, հ. Ա, Անթիլիաս, 1951, էջ 1—2) «Արարատում» տպված ցանկը (որը պարունակած ձեռագիրը մինչև օրս էլ մնում է անհայտ) համարում են անվավերական մի գործ: Եվ հիրավի, այն չի կարող ծառայել որպես լուրջ կովան՝ կարծեցյալ պատմիչի գոյությունը հաստատելու համար: Եթե նույնիսկ հավատանք ցանկի վավերականությանը՝ պետք է ենթադրել, որ նրա համար հիմք ծառայած աղբյուրը գտնվելիս է եղել Ասողիկի «Տիեզերական պատմության» սկզբնական բնագրում (որը մեկ հասել է պահասներով) կամ էլ՝ շարագրված է եղել առանձին:

Կարծեցյալ պատմիչի օգտին վկայակոչված երկրորդ կրոնականը XVIII դարի մատենագիր Ստեփանոս Ռոշբալի բառարանն է:

Մալխասյանցը, հենվելով Ալիշանի մի ցուցմունքի վրա⁵⁷, գտնում է, որ Ռոշբալի բառարանում հիշատակվում է VII դարից առաջ ապրած մի Ստեփանոս Տարոնացի: Սա թյուրիմացության արդյունք է: Նշված բառարանում Ստեփանոս Տարոնացի անունով պատմիչ չկա⁵⁸:

Երրորդ փաստը դարձյալ Ալիշանի միջոցով եկող մի տեղեկություն է: Ալիշանը «Հայապատմում» (մասն Ա, էջ 65) գրում է, թե «պատմչաց շարագասող մեկն երկու Ստեփանոս հիշէ, զատ անձինք համարելով զԱսողիկն և զՏարոնացին»:

համարվել է նաև Մովսես Խորենացու աշակերտը (հմմտ. Ղազար Չանկեցի, Գիրք աստուածաբանական որ կոչի Գրախտ ցանկալի, էջ 624—625. նաև՝ Շարահնոց, երաժշտական երգեցմունք հոգևորականը... վրդպետաց Հայոց թարգմանչաց, Կ. Պոլիս, 1815, էջ 2—3), թողորակեցիների ժամանակակից հաշիկ վարդապետը (հմմտ. Միսրաբ, Հայկականը, էջմիածին, 1899, էջ 74), X դարի պատմիչ Ռովմա Արծրունին (հմմտ. անդ) և ուրիշներ:

⁵⁷ Ղ. Ալիշան, Հայապատմում, հատ. Ա., էջ 65:

⁵⁸ Հմմտ. Հ. Ղ. Ա. (= Ալիշան), Տեսութիւն ի դանձ լեզուին Հայոց կամ ի Ստեփանոսեան բառարան, ճառ ընթերցեալ ի հայկական ճեմարանիս, «Բաղմավէպ», Վենետիկ, 1852, էջ 91: Այստեղ կա Ստեփանոս (ոչ Տարոնացի) անունով մի պատմիչ, որի ինքնությունը և ժամանակը հայտնի չէ:

Սա նույնպես թյուրիմացութեան հետեանք է: Արիշանին հայտնի «պատմաւոց շարադաստդի» ցանկը նույն «Հայապատմութեամ» (մասն Ա, էջ 13—14) տպւած «Ցանկ պատմագրաց հայոցն» է: Այստեղ, հիւրավի, նշված են երկու Ստեփանոսներ, երկուսն էլ կողք-կողքի: Բայց պետք է նկատել, որ երկուսն էլ հիշատակված են որպէս X—XI դդ. պատմիչներ, հետևյալ հերթականութեամբ. «Թումա վարդապետ տանն Արծրունեաց, Շապուհ Բագրատունի, Տէր Յովհաննէս Գառնեցի, Մովսէս Կաղանկատվացի, Ստեփաննոս անուանեալ Ասողիկ վարդապետ, Ստեփանոս Տարօնեցի, ի խնդրոյ տեառն Սարգսի կաթողիկոսի, Արիստակես Լասդիվարդեցի» և այլն: Միաժամանակ տեսնում ենք, որ ցուցակում Ասողիկից զատ նշված Ստեփանոս Տարօնացին իր Պատմութիւնը գրել է «ի խնդրոյ տեառն Սարգսի կաթողիկոսի»: Այս կաթողիկոսն ապրել է XI դարում և այն անձնավորութիւնն է, որի պատվերով հենց գրել է Ասողիկն իր «Տիեզերական պատմութիւնը»: Ուրեմն Ստ. Տարօնացին և Ստ. Ասողիկը միևնույն անձնավորութիւններն են, որոնք զրի շփոթի հետեանքով դարձել են տարբեր մարդիկ:

Այսպիսով, կարծեցյալ պատմիչի օգտին բերված միակ բննիչի փաստը մնում է վերահիշյալ երրորդ գլխի հետևյալ խորագիրը. «Արդ թէ պիտոյ է քեզ, ով ընթերցասէր, երկրորդեցից ի պատմագրացն Մովսիսի Խորենացոյ⁵⁹ և Ստեփանոսի Տարաւնացոյ՝ հաւաստի և ճշմարիտ մատենագրաց»⁶⁰:

Այս խոսքերից անմիջապէս հետո բերվում է մի քաղվածք, որը բառացիորեն արտագրված է Ստեփանոս Տարօնացի Ասողիկից: Սրանից ելնելով՝ բանասերները բնականաբար եզրակացրել են, որ քաղվածքը թյուրիմացաբար է հայտնված VII դարի սկզբնաղբյուրում, և խորագրում հիշատակված Ստեփա-

նոս Տարօնացին նույն ինքը X դ. պատմիչ Ստեփանոս Տարօնացին է (Ասողիկը)⁶¹:

Գիտնականների մի այլ խումբ, սակայն, վստահելով «Սեբեոսի Պատմութեան» բնագրին, ինչպէս տեսանք, ենթադրել է, թէ խորագրում հիշված պատմիչը Ասողիկը չէ, այլ՝ մեկ ուրիշը, որից իբր օգտվել է Սեբեոսը:

Ճշմարտութիւնը պարզելու նպատակով բերենք երրորդ գլխի քաղվածքը, որն Ասողիկի «Տիեզերական պատմութեան» բնագրի համեմատութեամբ ունի հետևյալ տեսքը.

Ստեփանոս Տարօնացի	Ստեփանոս Տարօնացի
(Սեբեոսի եպո. Պատմութիւն, Երևան, 1939, էջ 11—12)	(Տիեզերական Պատմութիւն, Ս. Պ. Բուրգ, 1885, էջ 31—32)
...Արդ՝ այսպէս զատուցեալ երևին երկու ցեղքն թագաւորութեանց Պարսից և Հայոց:	...Արդ՝ այսպէս զատուցեալ երևին երկու ցեղքն թագաւորութեանց Պարսիցն և Հայոցն:
Արշակ քաջ նախնեաց երկուց ցեղից՝ թագաւորեցելոյ Պահլաւականին և Արշակունւոյն, ամենայն քաջութեամբ թագաւորեաց ամս Մէ: Յետ որոյ որդիքն զատուցեալք թագաւորք Պարսից. Արշակ Մեծ՝ ամս ՄԲ: Արշական՝ ամս Լ: Արշանակ՝ ամս ԼԲ: Արշէս՝ ամս Ի: Արշաւիր՝ ամս ԽԶ: Արտաշէս՝ ամս ԼԱ: Դարեհ՝ ամս Լ: Արշակ՝ ամս ԺԲ: Արտաշէս՝ ամս Ի: Պերոզ՝ ամս ԼԳ: Վաղարշակ՝ ամս Մ: Արտաւան՝ ամս ԼԶ:	Արշակ քաջ նախնեաց երկուց ցեղից՝ թագաւորեցելոյ Պահլաւականին և Արշակունւոյն ամենայն քաջութեամբ թագաւորեաց ամս Մէ: Յետ որոյ որդիքն զատուցեալք թագաւորք Պարսից. Արշակ Մեծ՝ ամս ՄԲ: Արշական՝ Լ, Արշանակ՝ ամս ԼԲ: Արտաշէս՝ ամս Ի: Արշաւիր՝ ամս ԽԶ: Արտաշէս՝ ամս ԼԱ: Դարեհ՝ ամս Լ: Արշակ՝ ամս ԺԲ: Արտաշէս՝ ամս Ի: Պերոզ՝ ամս ԼԳ: Վաղարշակ՝ ամս Մ: Արտաւան՝ ամս ԼԶ:

⁶¹ Հմմտ. Մեսրոպ Երեց. Պատմութիւն ներսեսի, տպւ. «Սոփերք հայկականը», հ. 2, Վենետիկ, 1853, էջ 145: Բ. Պատկանյան. История императора Иракла, стр. VII—IX.

Ն. Արոնց, նշվ. աշխ., էջ 66, 68: Հ. Հյուրման. Zur Geschichte Armeniens und der ersten Kriege der Araber, Leipzig, 1875. S. 5, Халатянц Г., Армянский эпос в Истории М. Хоренского, Москва, 1896, էջ 58: Ստ. Մալխասյանց՝ Ստ. Տարօնեցոյ Ասողիկան Պատմութիւն սիեզերական, ՍՊԲ, 1885, էջ 321, ծան. 2 և այլն:

⁵⁹ Քաղվածքն անմիջապէս Խորենացոց չէ վերցված, բայց հեղինակը նշել է նաև նրա առումը՝ նկատի ունենալով, որ Ստեփանոս Տարօնացոց բերված հատվածն ամբողջութեամբ ծագում է Խորենացոց: Հմմտ. Адоиц Н. Нач. история Армении, էջ 69:

⁶⁰ Սեբ, էջ 11:

Ձսա սպանեալ Ստաճրացոյն Արտաշրի որդոյ Սասանայ՝ երարձ ըզտէրութիւն Պաճլաւաց, յերկրորդ ամին Փիլիպպեոյ քաղաւորին Հոտմայ: Աստաճօր զաղաղէ քաղաւորութիւնն Պարթեւաց յազգէն Պահլաւկաց⁶², սկսեալ յերեսուն ամի թագաւորութեանն Փիլիպպեոս Պտղոմէոսի, կալեաց նոցա ընդ ամենայն ամս՝ ՆՄէ:

Յետ որոյ նուաճեալ Ստաճրացոյն Արտաշրի որդոյ Սասանայ զամենայն Արիս և զԱնարիս, և զբազումս ի նոյն ազգէ, թագաւորութեանն Պարթեւաց և Պաճլաւաց՝ թագաւորէ ինքն և յետ նորա պալազատք նորին զնոյն ձև արիւնա- (Կի):

Տեսնում ենք, որ արտագրութեան փաստն այնքան ակընհայտ է, որ եթէ նույնիսկ զոյութեան ունեցած լինի Ասողիկից բացի մեկ ուրիշ Ստեփանոս Տարոնացի՝ դարձյալ նա չի կարող կապ ունենալ երրորդ գլխի հետ, որովհետեւ այստեղ արտագրութեանը կատարված է անառարկելիորեն Ասողիկից:

Այս փաստի բացատրութեանը որոնելիս ոմանք (Գր. Խալաթյանց, Ն. Աղոնց, Ն. Ակինյան) կարծիք են հայտնել, թէ հատվածը հետագա գրիչների կողմից «Սերեոսի Պատմութեան» մեջ գիտակցաբար ներմուծված մի մաս է, քաղված Ասողիկից: Մյուսները (Մալխասյանց և այլք) հատվածներին նմանութեանը բացատրել են՝ ենթադրելով, թէ Ասողիկն է արտագրել Սերեոսից:

Իրականութեանը չեն համապատասխանում ո՛չ առաջին, ո՛չ էլ երկրորդ տեսակետները: Առաջինի հեղինակները չեն նկատել, որ երրորդ գլխում Ասողիկից ընդօրինակված հատվածը չի կարող ներմուծում համարվել, որովհետեւ սերտ կապի մեջ է նախորդ և հաջորդ գլուխների (իմա՝ Ա—Գ գլուխների) հետ և նրանց հետ միասին պետք է դիտվի կամ որպէս Սերեոսի

Ձսա սպանեալ Ստաճրացոյն Արտաշրի որդոյ Սասանայ՝ երարձ զտէրութիւնն Պաճլաւաց, յերկրորդ ամին Փիլիպպեոյ թագաւորին Հոտմայ: Աստաճօր զաղաղէ թագաւորութիւնն Պարթեւաց յազգէն Պաճլաւաց սկսեալ յէ (— յերեսուն) ամի թագաւորութեանն Փիլիպպեոս Պտղոմէոսի, կալեալ սոցա ընդ ամենայն ամս ՆՄէ:

Յետ որոյ նուաճեալ Ստաճրացոյն Արտաշրի, որդոյն Սասանայ զամենայն Արիս և զԱնարիս, և զբազումս ի նոյն ազգէ, թագաւորութեանն Պարթեւաց և Պաճլաւաց՝ թագաւորէ ինքն և յետ նորա պալազատք նորին զնոյն ձև արիւնալի:

ստեղծագործութեան, կամ է՛լ Ասողիկից հետո արած հեղինակի գործ: Տարօրինակ է մտածել, թէ ինչ-որ մի գրիչ, որին հանձնարարված էր արտագրել «Սերեոսի Պատմութեանը», հանկարծ կընդհատեր դասական հեղինակի գործը և մի գլուխ էլ ինքը կավելացներ այնտեղ՝ այդ մասին բացարձակ հայտարարելով՝ «Արդ թէ պիտոյ է քեզ, ով ընթերցասէր, երկրորդեցից ի պատմագրացն Մովսիսի Խորենացոյ և Ստեփանոսի Տարանացոյ»:

«Սերեոսի Պատմութեանը» կից գլուխներում հեղինակը սովորութեան ունի դիմելու իր պատվիրատուին (կամ՝ ընթերցողին), որով և ցույց է տալիս իր ներկայութեանը ոչ միայն Ստեփանոս Տարոնացոյ քաղված գլխում, այլև մյուս գլուխներում: Այսպէս, օրինակ, երկրորդ գլխում նա ասում է. «զսոյն ճառէ ժամանակագիրն այդպէս որպէս առաջիդ կայ» (ՍԵՊ, էջ 7), երրորդ գլխում միևնույն անձնավորութեանը դիմելով գրում է. «արդ թէ պիտոյ է քեզ, ով ընթերցասէր, երկրորդեցից ի պատմագրացն Մովսիսի Խորենացոյ և Ստեփանոսի Տարանացոյ» (ՍԵՊ, էջ 11), չորրորդ գլուխն սկսում է այսպէս. «Եւ արդ... նշանակեցից զթագաւորութեան ժամանակն» (ՍԵՊ, էջ 20):

Պնդելով, որ երրորդ գլխում Ստեփանոս Տարոնացու անվան տակ զետեղված հատվածը Սերեոսն ինքն է շարադրել՝ Մալխասյանցը բնականաբար պետք է փորձեր գտնել կարծեցյալ Տարոնացոյ վերցված հատվածն այդ գլխում: Նա այդպիսի հատված է համարել հայ, պարսիկ և բյուզանդացի թագավորների եռանուն ցանկը⁶³:

⁶³ Այս ցանկը համեմատելով 1868 թ. «Արարատում» տպված առաջնական հաջորդութեան ցանկի հետ՝ Մալխասյանցը ընդհանրութեան է տեսնում նրանց մեջ. «Սրկուսն էլ ժամանակագրական ցանկեր են,— գրում է նա,— երկուսն էլ պատմական նյութով աղքատ, երկուսն էլ թէ հաջորդութեանների և թէ տարիների թվերի ճշտութեան կողմից կասկածելի» (Սերեոսի պատմութեանը և Մ. Խորենացի, էջ 57): Դժվար չէ նկատել, որ այս ընդհանրութեանները հատուկ են ժամանակագրական բնույթի չութաբանչյուր երկի. նրանք բոլորն էլ պատմական նյութով աղքատ են և թվերի ճշտութեան կողմից միշտ էլ ստուգելի:

Մալխասյանցն ինքը «Արարատում» տպված ցանկում նշում է հին գա-

⁶² Ընդգծված տողերի մասին՝ ստորև:

Սրանով անտեսվել է ն. Ազոնցի և ուրիշների («Սոփերբ հայկականք» հ. 2, Վենետիկ, 1853, էջ 145) կողմից արդեն վաղուց նկատված այն փաստը, որ երրորդ գլխի բնագիրը խախտված է, և Ստեփանոս Տարոնացու անունը կրող վերնագիրը վերաբերում է միայն Ստեփանոս Տարոնացի Ասողիկից քաղված հատվածին:

Հանրահայտ իրողություն է, որ Սեբեոսին վերագրվող Պատմությունը մեզ հասել է աղճատված վիճակում: Բանասերները, և ամենից առաջ Մալխասյանցը, ձեռագրում նկատելով նյութերի ետևառաջություն՝ բնագիրը հրատարակել են կարգավորելուց հետո: Այնուհանդերձ դեռ մնում են չկարգավորված տեղեր, որոնցից մեկն է, ահա, երրորդ գլուխը: Թերթի կորստյան պատճառով⁶⁴ այստեղ իրար են խառնված երկու տարբեր սկզբնաղբյուրներից քաղված նյութեր՝ Ասողիկի հատվածը և եռանուն կանոնը⁶⁵: Մեր կարծիքով, այս կորած թերթի վրա գրված է եղել երրորդ գլխի վերջը և եռանուն կանոնի սկիզբն իր վերնագրով հանդերձ⁶⁶:

Որ այս երկու բնագրերը (Ասողիկից քաղված Պարթևայ

րերի համար անսովոր քերականական ձևեր. «Աչքի է ընկնում սորա ձեռ ղործածությունը, փոխանակ ամա կամ զաւ ձեերի, և հաճախ աննախդիր հայցականի զործածությունը փոխանակ զ նախորդ հայցականի» (անդ. էջ 56): Ընդամենը երկու էջանոց ցանկում այսքան հաճախ հանդիպող քերականական անկանոնություններն էլ բավական են բնագրի ժամանակը որոշելու համար: Ինչ վերաբերում է ցանկում հանդիպող անձնանունների հին ուղղագրությանը, որը մատնանշում է Մալխասյանցը, դա միայն հին բնագրերի էննաշնորհը չէ:

⁶⁴ Կորած թերթի գոյությունը չի միտում նաև Մալխասյանցը Տե՛ս Ստ. Մալխասյանց, Սեբեոսի պատմությունը և Մ. Խորենացի, էջ 102—103, նաև՝ Սե՛Պ, էջ 171—172: Հմմտ. նաև Адоиц Н., Начальн. ист. Армении, էջ 66, 68:

⁶⁵ Երրորդ գլխին չի պատկանում նաև նախորդ գլխից այստեղ ընկած Մամիկոնյանների հատվածը (այս մասին՝ առանձին):

⁶⁶ Թերթի կորստյան պատճառով միևնույն վերնագրի տակ հայտնված տարբեր գլուխների բնորոշ օրինակ է տալիս նաև Թովմա Արժրուտու «Պատմությունը»: Այստեղ ընդհանուր խորագրի տակ են հայտնվել ոչ միայն տարբեր գլուխներ, այլև երկու առանձին հեղինակների աշխատությունները՝ Թովմա Արժրուտու և նրա անանուն շարունակողի զործերը:

ցանկը և եռանուն կանոնը) նախնական բնագրում գանվելիս են եղել տարբեր վերնագրերի տակ՝ երևում է հետևյալ փաստերից.

Ա) Պարթևաց ցանկն իրենից ներկայացնում է մի սովորական միատարբ ցանկ, որտեղ հաջորդաբար թվարկվում են միևնույն երկրի թագավորները. դրան հակառակ՝ եռանուն կանոնը հայոց, պարսից և բյուզանդացոց թագավորների հաջորդությունը ցույց տվող մի համաժամանակյա (սինքրոնիկ) աղյուսակ է: Այսպիսի աղյուսակները հեղինակը գետեղած է եղել առանձին վերնագրերի տակ, ինչպես այդ տեսնում ենք երկանուն կանոնի դեպքում, որի վերնագիրն արդեն մեզ ծանոթ է. «Եւ աղ երկակի կանոնա զՊարսից և զՅունաց հաստատելով նշանակեցից զբազաուրուրեան ժամանակն»: Ինքնորոշման հասկանալի է, որ երկանուն կանոնը (որը եռանուն կանոնի նման համաժամանակյա աղյուսակ է) առանձին վերնագրի տակ գետեղող հեղինակը՝ նույն կերպ կվարվեր նաև եռանուն կանոնի դեպքում, այն անջատելով Պարթևաց միատարբ ցանկից:

Բ) Ներկա երրորդ գլխում երկու անգամ հանդիպում ենք միևնույն իրադարձության (Մասանյան հարստության հիմնադրման) հիշատակությանը, մեկ՝ Ասողիկի քաղվածքում, մեկ էլ՝ եռանուն կանոնում: Անշուշտ, ավելի բնական կլիներ, եթե այս միևնույն տեղեկությունները գետեղված լինեին տարբեր վերնագրերի տակ:

Նշված տեղեկություններն են. Ասողիկի քաղվածքում՝ «Զսա (Պարթևաց թագավոր Արտավանին—Գ. Ա.) սպանեալ Ստահ-րացույն Արտաշրի՝ որդույ Սասանայ՝ եբարձ գտէրութիւն Պահլաւաց յեկրոց ամին Փիլիպպեայ քազաուրին Հոմայ: Աստաճօր ղաղաւէ քազաուրութիւնն Պարթևաց յազգէն Պահլաւաց⁶⁷, սկսեալ յերեսուն ամի թագաւորութեանն Փիլեղելիոս Պտղոմէոսի, կալեալ նոցա ընդ ամենայն ամս՝ ՆՄԷ: Յետ

⁶⁷ Հիշենք, որ բնագրված բառերը երրորդ գլխի բնագրում պակասում են. բնորոշակող զրիչը արտագրության ընթացքում սխալմամբ բաց է թողել. մենք վերականգնել ենք Ասողիկի «Տիեզերական պատմության» հիման վրա: Այս մասին ավելի մանրամասն՝ ստորև:

որոյ նուաճեալ Ստահրացուցն Արտաշրի որդոյ Սասանայ զամենայն արիս և զանարիս և զբազումս ի նոյն ազգէ թագաւորութեան Պարթեաց և Պահլաւկաց՝ թագաւորէ ինքն և յետ նորա պայազատք նորին զնոյն ձև օրինակի»⁶⁸։ Նույն տեղեկութիւնը հայտնվում է նաև եռանուն կանոնում, որպէս նոր սկսվող տեղեկութիւն. «Եւ եղև յետ մահուանն Արտեանայ, որդոյ Վաղարշու արքային Պարթեաց թագաւորեաց Արտաշիր՝ որդի Սասանայ միահեծան տէրութեամբ ի վերայ Բաբելոնացոց և Ասորոց և Մարաց և Պարսից և Պարթեաց»⁶⁹։

Գ) Ըստ պարթեաց ցանկի՝ Սասանյան հարստութիւնը հիմնվել է «յերկրորդ ամին Փիլիպպեայ քագաւորին Հոռոմայ», իսկ եռանուն կանոնում այդ մասին հայտնվում է. «Յամի երրորդի Եղիաճոսի կայսեր և յամս Լ—երրորդի առաջի Մեծի Խոսրովայ արեւային Հայոց՝ փոփոխումն թագաւորութեան այսորիկ լեալ»⁷⁰։

Այս հակասական տվյալները, անկասկած, պետք է իրարից բաժանված լինեն մի վերնագրով, որտեղ հայտնված լինեն, որ երկրորդ տեղեկութիւնը բերվում է ըստ ուրիշ սկզբընազբյուրների։ Այլապես հնարավոր չէր, որ հեղինակը միևնույն զլխում մեկ հայտներ, թե Սասանյան թագաւորութիւնը հիմնվել է Փիլիպպոսի ժամանակ, մեկ էլ՝ Եղիաճոսի։

Նշված փաստերի ուժով եռանուն կանոնը դուրս է գալիս երրորդ զլխի կազմից և Ստեփանոս Տարոնացուն դարձյալ մնում է Ասողիկին համապատասխանող հատվածը։

Այս բնագիրը Մովսէս Խորենացու «Հայոց պատմութիւն» հետ համեմատելիս նկատում ենք, որ ժամանակագրական տվյալներն ու թագաւորների հաջորդականութիւնը վերաբերող տեղեկութիւնները վերցված են Խորենացուց։ Սրանից ելնելով Մալխասյանցը իրավամբ եզրակացրել է, որ հատվածը կազմված է Խորենացու «Հայոց Պատմութիւն» հիման վրա։ Մնում էր պարզել, թե ո՞վ է անմիջապէս Խորենացուց օգտվողը՝ երրորդ զլխի հեղինակը, թե՞ Ասողիկը։ Մալխասյանցը.

⁶⁸ ՍեՊ, էջ 12։

⁶⁹ Անդ, էջ 14։

⁷⁰ Անդ։

ինչպէս տեսանք, առաջնութիւնը ավել է երրորդ զլխի հեղինակին, Ասողիկին հանդէս բերելով վերջինիս արտագրողի դերում։

Ստորև բերվող համեմատութիւնը, սակայն, ցույց է տալիս, որ Մովսէս Խորենացուց անմիջապէս օգտվողը Ասողիկն է, իսկ երրորդ զլխի հեղինակն օգտվել է Ասողիկից։

Մ. Խորենացի	Ստ. Ասողիկ	«Սերեոսի Պատմութիւն» Գ զլուխ
Յետ վաթսուն ամի մահուանն Աղեքսանդրոս թագաւորէ	Ի վաթսուն ամի զկնի վախճանի Աղեքսանդրի թագաւորէ	Յետ մահուանն Աղեքսանդրոս
Ի վերայ Պարթեաց Արշակ քաջ	Ի վերայ նոցա Արշակ քաջ	Թագաւորէ Արշակ քաջ
Ի քաղաքին որ կոչի Բահղ Առաւտին յերկրին Քուշանաց...	Ի Բահղ Շահաստանի յերկրին Քուշանաց... թագաւորէ ընդ ամենայն	Ի Բահղ Շահաստանի յերկրին Քուշանաց կեցեալ ամս ճէ. թագաւորէ
ամս երեսուն և մի եւ ետ նորա որդի նորին Արտաշէս ամս քսան եւ վեց (զումարը տալիս է Մէլ) ⁷¹ ։	ամս Մէլ։	ամս Մէլ։
Ապա Արշակ նորին որդի որ կոչեցաւ Մեծ ամս յիսուն և երես...	սորին որդի Արշակ որ կոչեցաւ Մեծ (ամս ՄԲ, տե՛ս էջ 31)	Յետ նորա թագաւորէ նորին որդի Արշակ որ կոչեցաւ Մեծ ամս ՄԲ։
Թագաւորեցուցանէ զեղբայր իւր Վաղարշակ ի վերայ մերոյ աշխարհիս ⁷² ։	թագաւորեցուց զեղբայր իւր զՎաղարշակ ի վերայ աշխարհիս Հայոց ⁷³ ։	սա թագաւորեցուց զեղբայր իւր զՎաղարշակ ի վերայ աշխարհիս Հայոց ⁷⁴ ։

⁷¹ Ասողիկն այստեղ տարբեր է Խորենացուց նրանով, որ միանգամից գումարում է նրա նշած տարիները և նշում ընդհանուր թիվը՝ Մէլ։ Այս տարբերութիւնն պատճառը, ինչպէս նաև մի երկու ալլ տվյալներ բացատրել է Ստ. Մալխասյանցը։ Տե՛ս «Սերեոսի պատմութիւնը և Մ. Խորենացի», էջ 39—41։

⁷² Խորենացուց օրինակներ բերել ենք ըստ Մալխասյանցի հիշյալ աշխատութիւն (էջ 36)։

⁷³ «Ստեփանոսի Տարոնացուց Ասողիկան Պատմութիւն Տիեզերական», ՍՊԲ, 1885, էջ 29—30։

⁷⁴ ՍեՊ, էջ 11։

Այստեղ *Խորենացու* և *Ասողիկի* բնագրերը մի բանի տեղ կրճատված են (ցույց ենք տվել բազմակետերով), որից հետո նոր՝ համապատասխանում են երրորդ գլխի հատվածին: Սա նշանակում է, որ երրորդ գլխի հեղինակն իր բնագիրը կազմել է *Ասողիկին* կրճատելու միջոցով: Իսկ կրճատել նա կարող է՞ միայն *Ասողիկի* գիրքը ձեռքի տակ ունենալուց հետո:

Բացի համադրության մեջ երևացող բառային պատկերից՝ երրորդ գլխի հեղինակի տարբերությունը *Խորենացուց* և *Ասողիկից* ցույց են տալիս նաև երկու կարևոր պատմական տեղեկություններ: Նախ՝ ըստ երրորդ գլխի՝ Արշակ Քաչն ապրել է ՃԼ (130) տարի, որի մասին շփոթեն ո՛չ *Խորենացին*, ո՛չ էլ *Ասողիկը*, և երկրորդ՝ *Խորենացին* և *Ասողիկն* ունեն տեղեկություն այն մասին, որ Արշակ Քաչը թագավորել է Աղեքսանդրի մահվանից 60 տարի հետո, իսկ երրորդ գլխի հեղինակն այս տեղեկությունը չունի:

Երբ 60 տարվան վերաբերող տեղեկությունը հայտնելուց հետո (էջ 32) *Ասողիկը* կրկին անդրադառնում է նույն իրողությանը՝ տեսնում ենք, որ նա անառարկելիորեն օգտվել է *Խորենացուց* (և ոչ՝ երրորդ գլխի հեղինակից): Այսպես, հայտնելով, որ իր խոսքը միևնույն ղեպքի մասին է («որպէս ասացար»), նա այս անգամ խոսում է ոչ թե առաջվա նման սեփական շարագրությամբ, վերապատմելով իր գիտեցածը (որի ընթացքում, օրինակ, նա *Խորենացու Բահդ Առաւատին*-ը դարձրել էր *Բահլ Ծահաստանի*), այլ՝ ուղղակի նայելով *Խորենացու Պատմությանը* և բառացի արտագրելով հատվածը:

Մ. Խորենացի (Գիրք Բ, գլ. Բ)	Ստ. Ասողիկ («Տիեզ. պատմ.», էջ 31)	Երրորդ գլխի հեղինակ («Սերեոսի պատմ.», էջ 11)
Յետ վաթսուն ամի մահուանն Աղեքսանդրի թագաւորէ	Յետ վաթսուն ամի մահուանն Աղեքսանդրի թագաւորէ	Յետ մահուանն Աղեքսանդրու թագաւորէ
ի վերայ Պարթևաց Արշակ Քաչ	ի վերայ Պարթևաց Արշակ Քաչ	Արշակ Քաչ
ի քաղաքին որ կոչի Բահդ Առաւատին յերկրին Քուշանաց...	ի քաղաքին որ կոչի Բահդ Առաւատին յերկրին Քուշանաց:	ի Բահլ Ծահաստանի յերկրին քուշանաց կեցեալ ամս ՃԼ:

Մեկնաբանությունն ավելորդ է:

Ասողիկի «Տիեզերական պատմության» վրա երրորդ գլխի հեղինակի կատարած աշխատանքն այնքան ակնբախ է, որ հեշտությամբ կարելի է հետևել նրան: Այսպես, նպատակ ունենալով արտագրել միայն Պարթևաց թագավորների անունները և նրանց հաջորդականությունը ցույց տվող տարեթվերը՝ երրորդ գլխի հեղինակը *Ասողիկի* բնագրից բաց է թողել ղեպքերի նկարագրական մանրամասնությունները, մինչև որ կրկին հանդիպել է անունների ու թվերի և կրկին վերցրել իր ցանկի մեջ: Ոչ մի տեղ նա *Ասողիկի* բնագրից չի հեռացել և նրանից օգտվել է այնպիսի խիստ հերթականությամբ, որ կարելի է առանց շափաղանցություն ասել, որ եթե այժմ որևէ մեկը կրկին նրա աշխատանքը՝ կատանա միևնույն ցանկը:

Այս տեսակետից առանձնապես բնորոշ է «Տիեզերական պատմության» 30 և 31 էջերի օգտագործումը: Առաջինում կա ցանկի համար պիտանի ընդամենը մեկ տեղեկություն (հայտարարում է, որ Արշակ Մեծը «թագաւորեցուց զեղբայր իւր զՎաղարշակ ի վերայ աշխարհիս Հայոց»), մնացածն ամբողջությամբ նկարագրական բնույթ ունի: Երրորդ գլխի հեղինակն այս ամբողջ էջից վերցրել է միայն այդ տեղեկությունը: Դրան հակառակ, հաջորդ էջն ամբողջությամբ, սկզբի բառից մինչև վերջինը, մի պատրաստի ժամանակագրական ցանկ է, որը և երրորդ գլխի հեղինակն արտագրել է առանց մի բառ բաց թողնելու: Սա հեղինակի մտադրությունը բացահայտող բնորոշ փաստ է:

Այս հանգամանքը վրիպել է Ստեփանոս Մալխասյանցի ուշադրությունից և նա անհասկանալի է համարել, թե ինչու երրորդ գլխի հեղինակն *Ասողիկին* արտագրելիս պետք է բաց թողած լիներ հիշյալ նկարագրական մանրամասնությունները: «Անհասկանալի կմնար, — գրում է նա, — թե ինչու այս հեղինակը յուր բնագիրը *Ասողիկից* արտագրելիս զուրս է գցել վերոհիշյալ կտորները»⁷⁵:

Նրա կարծիքով՝ ավելի հապանալի կլիներ, եթե արտագրողը փոխանակ կտորները բաց թողնելու, ընդհակառակը, բն-

⁷⁵ Ստ. Մալխասյանց, *Սերեոսի Պատմությունը* և Մ. Խորենացի, էջ 28:

դարձակեր իր սկզբնաղբյուրը: Եվ քանի որ Ասողիկի բնագիրը երրորդ գլխի համեմատությամբ ավելի բնդարձակ է, ուստի Մալխասյանցը ենթադրել է, թե արտագրողը Ասողիկն է: Ըստ այսմ Ասողիկը կատարել է մի շատ տարօրինակ աշխատանք. նա իրր երրորդ գլխից վերցրած յուրաքանչյուր նախադասություն մասնատել է մի քանի մասերի և նրանցում մեջընդմեջ ավելացրել Մովսես Խորենացուց և Եվսեբիոս Կեսարացուց վերցրած տեղեկություններ: Այսպես, օրինակ, Մալխասյանցը գտնում է, որ Ասողիկը երրորդ գլխից վերցրել է ստորև բերվող նախադասությունը և բաժանելով երեք մասի՝ նրանցից առաջ և հետո ավելացրել է երեք հատված (կարծեցյալ ներմուծումներն ընդգծում ենք).

Գ գլուխ

Ասողիկ

Յետ մահուանն Ազեքսանդրու

թագաւորէ Արշակ քաջ ի Բահլ
Շահաստանի յերկիրն Քուշանաց
կեցեալ ամս ճէ,

Թագաւորեաց ամս Ծէ⁷⁶:

Եւ եղեւ ի ժԱ ամին սորա (Անտիո-
ւայ Քէոսի) եւ ի Կ ամի զԿնի
վախճանին Ազեքսանդրի Ապրս-
տամբեցին Պարթէ ի ծառայութե-
նէ Մակեդոնացոց եւ թագաւորէ
ի վերայ նոցա Արշակ քաջ ի Բահլ
Շահաստանի յերկիրն Քուշանաց:
Եւ թափէ զամենայն կողմանս
Արեւից և տայ պատերազմ սաս-
տիկ յոյժ: Հալած է ի Թարսիսն
զՄակեդոնացոց իշխաւորիսն եւ
թագաւորեաց ընդ ամենայն ամս
Ծէ:

Տեսնում ենք, որ արտագրողը երրորդ գլխի հեղինակն է:

Մալխասյանցի աշքից վրիպել է նս մի կարևոր հանգամանք, այն է՝ պարթև թագավորների ցանկն Ասողիկի մոտ գտնվում է «Տիեզերական պատմության» նախապատրաստական մասում, որտեղ հեղինակը անխտիր համառոտագրում է իր սկզբնաղբյուրները և կազմում մի հակիրճ ժամանակագրություն, ձեռքին եղած տասնյակ էջերից երբեմն վերցնելով մեկ կամ երկու տվյալ:

Ահա այս պարագաներում նա շէր կարող երրորդ գլխի

նկատմամբ կիրառել բոլորովին հակառակ գործողություն և ոչ միայն այն արտագրել ամբողջությամբ, այլև՝ նրա մեջ հավելումներ կատարել:

Վերը բերված օրինակում Ասողիկն ըստ Մալխասյանցի՝ երրորդ գլխից վերցրել է 4 տողանոց մի տեղեկություն Արշակ քաջի մասին և երեք մասի՝ ծվատելով դարձրել է 13 տողանոց մի բնագիր: Սա անհնարին է ոչ միայն այն պատճառով, որ «Տիեզերական պատմության» տվյալ մասում Ասողիկը, մեր ասածի համաձայն, միայն և միայն համառոտագրում է իր սկզբնաղբյուրները, այլև այն պատճառով, որ նա պարթևաց ցանկը կազմելու համար երրորդ գլխին դիմելու ոչ մի կարիք չունի, որովհետև բոլոր այն տեղեկությունները, որ նա պետք է քաղեր այնտեղից՝ կարող էր գտնել նույն Խորենացու մոտ, որին նա դիմել է ցանկի հիմնական տեղեկությունները քաղելու համար:

Մալխասյանցի կարծիքով Ասողիկն ընդարձակել է նաև երրորդ գլխի հետևյալ հատվածը.

Գ գլուխ

Ասողիկ

Չսա սպանեալ Ստահրացոյն
Արտաշրի որդոյ Սասանայ
երարձ զտէրութիւն Պահլաւկաց

1. Չսա սպանեալ Ստահրացոյն
2. Արտաշրի որդոյ Սասանայ
3. Երարձ զտէրութիւն Պահլաւկաց
4. յերկուրդ ամին Փիլիպպեայ
5. Թագաւորին Հոռմայ: Աստաեօր
6. դադարէ Թագաւորաւրիսն Պար-
7. րեաց յազգէն Պանլաւկաց.
8. սկսեալ յերեսուն ամի թագա-
9. ւորութեան Փիլիպպիսոս Պողո-
10. մէոսի, կալեալ սոցա ընդ ամե-
11. նայն ամս նԾէ:

սկսեալ յերեսուն ամի թագաւորու-
թեանն Փիլիպպիսոս Պողոմէոսի,
կալեալ նոցա ընդ ամենայն ամս
նԾէ:

Դժվար չէ նկատել, որ այստեղ գործ ունենք սոսկ գրչական մի վրիպակի հետ, երրորդ գլխի հեղինակը կամ նրան ընդօրինակող գրիչը, ձեռագիրն արտագրելիս սխալմամբ բաց է թողել ընդգծված տողերը: Վրիպումը տեղի է ունեցել 3-րդ և 7-րդ տողերում հանդիպող միևնույն Պանլաւկաց բառի պատճառով: 3-րդ տողի Պանլաւկաց բառն արտագրելուց հետո կրկին ձեռագրին անզրադատանալիս՝ գրիչը նկատել է 7-րդ

⁷⁶ Ստ. Մալխասյանց, Աերեսի Պատմությունը և Մ. Խորենացի, էջ

տողի միևնույն բար և կարծելով, թե այն արդեն արտագրել է՝ շարունակել է ընդօրինակել այդ բարից հետո եկող տողերը. այսպիսով նա բաց է թողել 3-րդ և 7-րդ տողերի միջև ընկած բնագիրը:

Այս կարգի վրիպումները սովորական են և հանդիպում են «Սերեոսի Պատմության» նաև այլ հատվածներում: Մեզ հայտնի է ձեռագրերում հայտնաբերել և լրացնել մի քանի նման բացթողումներ: Այսպես, օրինակ, հայկական ամենահին թղթյա ձեռագրում (Մատենադարանի ձեռագիր № 2679, ընդօրինակված 971 թ.) պահպանվել է «Սերեոսի Պատմության» մի հատվածը, որը համապատասխանում է տպագիր բնագրի (1939 թ. հրատարակություն) 135 էջին: Այս էջում բնագիրը մի տեղ պակաս է, որը առիթ է տվել զանազան ենթադրություններ⁷⁷: Իրականում, սակայն, տեղի է ունեցել միևնույն գրչական սխալը. բաց է թողնված օրինակից երկու տող: Ահա այդ տողերը (ընդգծում ենք), որ գտնում ենք թղթյա հնագույն ձեռագրում.

Քրդյա հնագույն ձեռագիր (թ. 192ա)	«Սերեոսի Պատմություն» (էջ 135)
1. գի՛արդ ոչ գոգումն կալցի	գի՛արդ ոչ գոգումն կալաւ
2. գճաշահոզն՝ ի հարն կենդա-	գճաշահոզն՝ ի հարն կենդա-
3. նի աներկիւզարար մերձենալ	նի աներկիւզարար մերձենալ
4. գոր ոչ Սերովբէն իսկ ձե-	
5. ոովք համաճակիւր մերձենալ.	
6. այլ անեկեաւք և ոչ մարգարէն...	այլ անեկեաւք և ոչ մարգարէն...

Այստեղ բացթողումը կատարվել է 3-րդ և 5-րդ տողերը եղրափակող միևնույն մերձենալ բառի պատճառով:

«Սերեոսի Պատմության» տպագիր բնագրի մեկ այլ հատվածում (էջ 120) պակասող շորս տող պահպանվել է մեր Մատենադարանում պահվող մի ձեռագրական պատահիկում (պատահիկ № 1343).

Պատահիկ	«Սերեոսի Պատմություն» (էջ 120)
1. լաւ համարեցաւ տալ սակ և	
2. աննել հաշտութիւն պատգա-	լաւ համարեցաւ տալ սակ և

⁷⁷ Հմմտ. ՍեՊ, էջ 195, ծան. 70:

	մարտար	աննել հաշտութիւն պատգամա-
3. և մնալ ժամանակի իւրում զի	բերեա	բար.
4. և աստուծոյ հաշտութեամբ հա-	յեցի	
5. յեկիր և ողորմեցի նոցա. և	սկսաւ	
6. խաւել ի հաշտութիւն պատգա-	մարտաւ	
7. և փութացուցանէին խմայելա-	ցիբն	և փութացանէին խմայելա-
		ցիբն...

Այստեղ նույնպես գործ ունենք միևնույն բառի (2-րդ և 6-րդ տողերը եղրափակող պատգամաւորաւ բառի) պատճառով տեղի ունեցած բացթողման հետ:

Թվում է, բերված փաստերը բավական են՝ համոզելու համար, որ պարթևների ցանկը Ասողիկը կազմել է Խորենացու և ոչ՝ «Սերեոսի Պատմությանը» թյուրիմացարար կցված երրորդ զլխի հիման վրա:

Կարելի է ենթադրել, որ եթե երրորդ զլուխը հայտնի լիներ Ասողիկին՝ նա հավանաբար «Տիեզերական պատմության» մեջ, ի շարս իրեն հայտնի մյուս պատմիչների, որևէ առիթով կնշեր նաև իր անուն-ազգանունը կրող Ստեփանոս Տարոնացուն, որը երրորդ զլխի խորագրում նշված է որպես Մովսես Խորենացու հետ հավասար մի նշանավոր «հաւաստի և ճշմարիտ» պատմիչ: Ասողիկն այնքան հայրենասեր տարոնացի է, որ նույնիսկ Խորենացուն Տարոնացի է կոչում, ուրեմն պատճառ չունի շնչելու նաև այս «նորահայտ» Տարոնացուն:

«Սերեոսի Պատմությանը» հետագայում միացած հատվածում գտնվող պարթև թագավորների ընդամենը մեկ-երկու էջանոց ցանկում այնքան խիտ են Ասողիկի լեզուն ու ոճը ցույց տվող փաստերը, որ նրանց նմանները կարելի է ցույց տալ «Տիեզերական պատմության» մի քանի այլ հատվածներում:

«Տիեզ. պատմ.» էջ 31, ՍեՊ, էջ 12
Աստաճօր զաղարէ քազաուրութիւնն
Պարբևաց յազգէն Պահլաւկաց

սկսեալ յև ամի րագատուրեան
Փիլադելփոս Պաղամէսի,
կալեալ սոցա ընդ ամենայն
ամսս ՆՄԷ:

«Տիեզ. պատմ.» էջ 77

Աստանօր դադարէ թագաւորու-
թիւնն
Հայոց յազգէն Արշակունեաց,
Սկսեալ յԺԲ ամի երկրորդ ներգե-
տեսս
Պաղամէսի թագաւորի եղիպտաց-
ւոց
և դադարեալ ի ԻԳ ամին Քէոզոսի
թագաւորին Յունաց,
կեցեալ ընդ ամենայն թագաւորու-
թեան
Հայոց ամս ՇՄԹ:

Երեք դեպքում էլ Ասողիկը միևնույն ձևով է կազմել իր ժամանակագրութիւնը: Հայոց Արշակունի հարստութիւնն և պարսից Սասանյան թագավորութիւնն բարձման մասին նա հայտնում է ճիշտ նույն ձևով, ինչպես նշել է Պարթևաց ցանկում պահլավական թագավորութիւնն բարձման մասին: Սա ժամանակագրութիւնն կազմելու ասողիկյան եղանակ է:

Միևնույն երևույթին ենք հանդիպում նաև հետևյալ հատվածներում.

«Տիեզ. պատմ.», էջ 31, ՍեՊ, էջ 12

Զսա սպանեալ Ստահրացոյն Արտաշի
Որդոյ Սասանայ Էբարձ գտէրուրին Պահլավայ
յերկրորդ ամին Փիլիպպեայ րագատուրին Հոռմեայ:

«Տիեզ պատմ.», էջ 16

Զսա սպանեալ Աղերտանդրի
ի վեցերորդ ամի թագաւորութեանն
իւրոյ
Էբարձ զՊարսից թագաւորութիւնն,
որ տեալ ամս ՄԷ:

«Տիեզ. պատմ.» էջ 117

Աստանօր դադարէ թագաւորու-
թիւնն
Պարսից յազգէն Սասանայ,
սկսեալ չորրորդ ամի
Փիլիպպոսի թագաւորի Հոռմայ
և դադարեալ յԺԸ ամի Հերակլիսի
ի՛ յՆԵ թուականին
կալեալ ընդ ամենայն զթագաւորու-
թիւնն
Պարսից ազգին Սասանեան ամս
322:

Սա ժամանակագրութիւնն կազմելու ասողիկյան եղանակ է:

Միևնույն երևույթին ենք հանդիպում նաև հետևյալ հատվածներում.

«Տիեզ. պատմ.», էջ 28

Զսա սպանեալ Աղերտանդրի Մ-
կեղոնացոյ
Փիլիպպեայ (որդոյ) միանգա-
մայն
Պարսից և Ասորեստանեայց թա-
գաւորութեանն,
տիրեաց ամս 2:

Երգակացուրչուն. Պարթևաց ցանկի մանրակրկիտ բնագրական բնութիւնը և վերը բերված փաստերը ցույց են տալիս, որ Սերենոսին վերագրվող Պատմութիւնն ներկա բնագրում զետեղված հիշյալ ցանկն արտագրված է X դարի պատմիչ Ստեփանոս Տարոնացու (Ասողիկի) «Տիեզերական պատմութիւնից», ուստի և՛ սխալմամբ է կցված VII դարում հորինված «Սերենոսի Պատմութիւնը»: Յանկը պարունակող երրորդ գլուխը (իրեն նախորդող երկու և հաջորդ՝ Գ գլխի հետ միասին) գրված է Ասողիկից հետո:

Ստեփանոս Տարոնացու անունը կրող երրորդ գլուխը թյուրիմացաբար գտնվելով «Սերենոսի Պատմութիւնում» առիթ է տվել բանասերներին՝ կյանքի կոչելու մի նոր՝ անիրական Ստեփանոս Տարոնացու, որն իբր ապրել է VII դարից առաջ և որից իբր օգտվել է Սերենոսը:

Միջնադարյան մատենագետներն ու պատմիչները, առանց խտրութիւնն, բոլորն էլ ավելի ճիշտ ընկալելով Ստեփանոս Տարոնացու անունը կրող հատվածը՝ այն համարել են Ասողիկից բաղված հատված: Այդ է պատճառը, որ հայ մատենագիտական բնագրերից և ո՛չ մեկում, ինչպես նաև ո՛չ մի պատմիչի մոտ չենք հանդիպում Ասողիկից զատ մեկ ուրիշ Ստեփանոս Տարոնացու անվան:

* *
*

Ստեփանոս Տարոնացի Ասողիկի անունը կրող գլխում, ինչպես նաև նրա հաջորդ՝ չորրորդ գլխում զետեղված են երկանուն և եռանուն համաժամանակյա (սինքրոնիկ) ժամանակագրական աղյուսակներ, որոնք կազմում են «Սերենոսի Պատմութիւնը» կից հատվածի գրեթե կեսը:

«Սերենոսի Պատմութիւնը» հեղինակի համար անիմաստ աշխատանք կլինեն այդպիսի աղյուսակ կազմելը: Այլ բան, եթե ժամանակագրական աղյուսակները հանդիսանային զբոսով բացակայող տվյալները լրացնող միջոցներ: Սակայն «Սերենոսի Պատմութիւնը» մեջ Պերոզի թագավորութիւնից սկսած մինչև զրբի վերջը կրկնվում են աղյուսակում եղած տվյալները: Այս փաստը ցույց է տալիս, որ աղյուսակները

«Սերետսի Պատմութեան» համար շեն կազմված, այլ պատկանել են մի ավելի ուշ ժամանակի երկի, որի հեղինակը կարող էր գրանք բերած լինել որպէս իր ժամանակակից պատմութեանը նախորդած շրջանի ժամանակագրութիւն:

Այսպիսով, համաժամանակյա աղյուսակները նույնպէս հերքում են իրենց պատկանելիութիւնը «Սերետսի Պատմութեան» հեղինակին:

Գ

Մենք քննարկեցինք «Սերետսի Պատմութեանը» թյուրիմացարար միացած հատվածի բովանդակութիւնը գրեթէ ամբողջութեամբ (առաջաբանը, «հինգ թագավորների» հարցը, ուրիշների կողմից շնկարագրված ժամանակը՝ «չանստորադրեալ ժամանակ», Ստեփանոս Տարոնացու հատվածը, համաժամանակյա աղյուսակները և այլն): Մեր տեսադաշտից դուրս մնաց հատվածում գտնվող միայն մեկ կարևոր փաստ՝ Մամիկոնյանների վրույցը, որը մենք քննելու ենք Փափասոս Բուզանդի կորած դպրութիւնների առեղծվածի լույսի տակ և այդ պատճառով էլ դարձնում ենք առանձին ուսումնասիրութեան նյութ:

«Սերետսի Պատմութեանը» միացած հատվածում հայտնվում է Մծուրն քաղաքում հայտնաբերված մի հունարեն արձանագրութեան մասին, որը պարունակել է հայոց հին թագավորների ժամանակագրութիւնը և ունեցել է հետևյալ խորագիրը. «Ես, Ագաթանգեղոս գրիչ, գրեցի ի վերայ արձանիս այսորիկ իմով ձեռամբս զամս առաջին թագաւորացն Հայոց, հրամանաւ քաջին Տրդատայ՝ առեալ ի գիւանէ արքունի»⁷⁸:

Սերետսին վերագրվող Պատմութեանը կից հատվածում, այս արձանագրութեան հիման վրա, բերված է առաջին հայ թագավորաց ցանկը: Այստեղ հանդիպում է Տրդատ անունով ընդամենը մեկ հայ թագավոր՝ Խոսրովի որդին, ուստի և նրա հրամանով արձանագրութիւնը կազմող հեղինակը՝ Ագաթանգեղոսը մեզ ներկայանում է որպէս երրորդ դարի հեղինակ:

⁷⁸ ՍեՊ, էջ 2:

Եթէ ընդունենք, որ Մարաբասյան մատչանում վիպակոչված արձանագրութիւնը վավերական սկզբնաղբյուր է՝ կնշանակի զա մեզ հայտնի ամենահին գրավոր հիշատակարանն է, որ վերաբերել է զուտ հայոց պատմութեանը: Այս արամարանական եզրակացութեանն է եկել մեզանից ղեռ հարչութեամբ յակներ առաջ հայ մեծ պատմաբան-գիտնական Մովսէս Խորենացին, որը Մարաբասյան մատչանը նշել է ի շարս իր օգտագործած ամենահին սկզբնաղբյուրների: Այսպիսով, անկախ արձանագրութեան վավերականութիւնից, Ագաթանգեղոսը մեզ ներկայանում է որպէս հայոց պատմութեան ամենահին շրջանի ժամանակագիր:

Որ արձանագրութեան մասին հաղորդող Մարաբասյան սկզբնաղբյուրը գրվել է Մովսէս Խորենացու «Հայոց պատմութիւն»-ից առաջ՝ զա մի փաստ է, որն ուղղակի կամ անուղղակի կերպով նշել են ինչպէս հայ, այնպէս էլ օտար բազմաթիվ գիտնականներ՝ Ք. Պատկանյան⁷⁹, Ա. Գուտշմիդ⁸⁰, Կարիեր⁸¹, Ֆետտեր⁸², Մառ⁸³, Գ. Խալատյան⁸⁴, Ն. Ադոնց⁸⁵, Ա.

⁷⁹ Патканян К., Ванские надписи и значение их для истории Передней Азии, СПб, 1881.

⁸⁰ Gutschmid A., Über die Glaubwürdigkeit der Armenischen Geschichte des Moses von Khoren. Berichte der Kön. Sächsischen Gesellsch. d. Wissenschaften zu Leipzig: - „Phil.-hist. Klasse“, Bd. XXIII, 1876.

⁸¹ Carrière A., Moise de Khoren et les généalogies patriarcales, Paris, 1891.

⁸² Vetter P., Das Buch des Mar Abas von Nisibis, Stuttgart, 1893, S. 88.

⁸³ Марр Н. Я. О начальной Истории Анонима:—«Виз. врем.», т. 1, вып. 2, 1894. К критике Истории Моисея Хоренского:—«Виз. врем.», 1898, № 1—2.

⁸⁴ Халатянц Гр., Армянский эпос в Истории Армении Моисея Хоренского. Москва, 1896. Аноним как поздний апокриф, стр. 58—105.

⁸⁵ Адонц Н., Нач. Ист. Армении у Себеоса. Adoncz N., Sur la date de l'histoire de l'Arménie de Moise de Choréne: - „Byzantion“, v. XI, Bruxelles, 1936.

Մատիկյան⁸⁶, Ն. Ակիւնյան⁸⁷, Ստ. Մալխասյանց⁸⁸, Մ. Արեղյան⁸⁹, Հ. Մանանդյան⁹⁰ և ուրիշներ:

«Սերեոսի Պատմութեանը» կից հասվածում հայ առաջին թագավորների ժամանակագրութիւնը սարունակող արձանագրութիւնից բացի սահմանափակ են Հայաստանի նախնական պատմութեանը վերաբերող մի բանի ալլ ավանդութիւններ, որոնց շարքում է նաև Մամիկոնյանների ծագման մասին գրույցը:

Ն. Աղոնցը⁹¹ և Հ. Մանանդյանը⁹² արդեն նշել են, որ Մովսես Խորենացին ծանոթ է եղել այս գրույցին⁹³: Սակայն նրանք հատվածը բուն Պատմութեան հետ միասին համարել են VII դարի հեղինակ Սերեոսի գործ, ուստի և գրույցի գրանցման ժամանակը ընդունել են VII դարը, իսկ Խորենացուն տեղաշարժել են հինգերորդ դարից զեպի ութերորդ-իններորդ դարերը:

Զրույցը Սերեոսին են վերագրել նաև Ն. Ակիւնյանը⁹⁴, Ստ. Մալխասյանցը⁹⁵, Մ. Արեղյանը⁹⁶ և ուրիշներ:

Թյուրիմացութիւնը ծագել է աղճատված ձեռագրից, որտեղ

⁸⁶ Ա. Մատիկյան, Անանունը կամ Կեղծ-Սերեոս, Վիեննա, 1913:

⁸⁷ Ն. Ակիւնյան, Սերեոս եպիսկոպոս Բագրատունեաց և իւր Պատմութիւն ի Հերակլն—«Ազգ. մատենագրան», ՃԳ, Վիեննա, 1914:

⁸⁸ Ստ. Մալխասյանց, ՍեՊ, էջ 164:

⁸⁹ Մ. Արեղյան, Հայ ժողովրդական առասպելները Մ. Խորենացու Հայոց պատմութեան մեջ. Վաղ-պատ, 1899, էջ 389—400, 422—426 և այլուր:

⁹⁰ Манандян Я. А., Нач. Ист. Армении Мар-Абаса:—«Палестинский сборник», вып. 2 (64—65), 1956.

⁹¹ Адони Н., նշված աշխ., էջ 26, 90—91, 92:

⁹² Манандян Я. А., նշված աշխ., էջ 80:

⁹³ Հ. Մարկվարտը (Untersuchungen zur Geschichte von Eran: «Philologus», Bd. LV, H. 2. s. 217-219) գտնում է, որ Մովսես Խորենացին ծանոթ է եղել Փավստոս Բուզանդի մեղ հասած ղպրութիւններում գրույնըվող Մամիկոնյանների գրույցին: Սա նույնպես կողմնակիորեն մոտենում է Աղոնցի և Մանանդյանի տեսակետին:

⁹⁴ Ն. Ակիւնյան, «Հանդէս ամսօրեայ», 1911, էջ 528, ծանոթութիւն:

⁹⁵ Ստ. Մալխասյանց—ՍեՊ, էջ 2, է:

⁹⁶ Մ. Արեղյան, Հայոց հին գրականութեան պատմութիւն, զիրք առաջին, Երևան, 1944, էջ 388:

գրույցը սխալմամբ բնօրինակված է VII դարում ստեղծված «Սերեոսի Պատմութեան» կազմում, որպես նրա բաղկացուցիչ մաս: Այստեղ հեղինակն առաջին դեմքով հայտնում է, որ ինքը գրույցը լսել է Ճենաստանից եկած մի ղեսպանից: Այս հեղինակին նույնացնելով Սերեոսի հետ, բանասերները բնականաբար գրանցման ժամանակը պետք է համարեն VII դարը:

Թյուրիմացութիւնը սարգելու և գրույցի իրական հեղինակին բացահայտելու համար նախ դիմենք բնագրին:

Մամիկոնյանների գրույցն սկսող նախադասութիւնը մեղ հասած բնագրում սկզբից թերի է և սխալում է մի կիսատ բառով, որին հաջորդող բառերը նույնպես աղճատված են և անհասկանալի: Այսպես. «—աղբլ ղՄամիկոնէիցն սակս ազգաց զնկուրիւնն»⁹⁷:

Բանասերները փորձել են զանազան բացատրութիւններ տալ այս նախադասութեանը, բայց բնագիրը վերականգնել չի հաջողվել: Ք. Պատկանյանը թարգմանել է նախադասութեան ենթադրյալ իմաստը՝ «Скажем несколько слов о роде князей Мамиконян» և ծանոթագրել է. «Բնագրում այս տեղը բոլորովին անհասկանալի է»⁹⁸: Ֆրանսերեն թարգմանութեան հեղինակ Ֆ. Մակլերը, հավանաբար հետևելով Ք. Պատկանյանին, թարգմանել է. «Nous allons parler maintenant de l'origine des Mamikoniens»⁹⁹ («Այժմ խոսենք Մամիկոնյանների ծագման մասին»): Հ. Ն. Ակիւնյանը բոլորովին ալլ բո-

⁹⁷ Տե՛ս, ՍեՊ, էջ 12, տող 16: Այստեղ և մյուս տպագիր բնագրերում կիսատ բառը տպված է «—աղբէն»: Մենք սրբագրում ենք՝ «—աղբէ», օգտվելով «Սերեոսի Պատմութեան» հնագույն ձեռագրից (Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձ. № 2639, ք. 492ա), որտեղ նախադասութեան ամբողջութեամբ ունի հետևյալ տեսքը. «արինաղբլ ղՄամիկոնէիցն սակս ղ զազգաց զնկուրիւնն»: Այս նախադասութեան մասին տե՛ս նաև՝ ՍեՊ, 170—171, որտեղ Ստ. Մալխասյանցն «արինաղբէ» բառը դիտում է որպես «արինա(կի)» և «—ղբէն» բառերի միացութիւն: Մենք բառը վերլուծում ենք այսպես. «արին(ակի)» և «—աղբէ»:

⁹⁸ История имп. Иракла, стр. 13.

⁹⁹ Pseudo-Sebeos, Texte arménien traduit et annoté par Frédéric Macler: «Journal asiatique», juillet-aout, 1905, Paris, 1905, 18 (134).

վանդակությունն է վերագրել նախադասությունը, վերծանելով այսպես. «Օրինարէ զՄամիկոնէիցն տան սպարապետութիւնն»¹⁰⁰: Ստ. Մալխասյանցը թարգմանել է՝ «О Мамиконянах, про народы, бедствия»¹⁰¹, Ա. Զամինյանը մեկ վերծանել է «զնոյն ձև օրինակի և զՄամիկոնէից (սակս) զճախարարիւնն»¹⁰², մեկ էլ՝ «զՄամիկոնէիցն սակս յազգաց զնեղութիւնն կռելայ»¹⁰³:

Ինչպես տեսնում ենք, ենթադրությունները կամ բնագրից հետացել են, կամ էլ բնագրին մոտ լինելով մնացել են նույնրան անհասկանալի, որքան որ է բնագիրը:

Կիսատ մնացած «-ազրէ» բայը, որի վերականգնումով զղալիորեն կհեշտանար նախադասության վերծանումը, բանասերներն անվերականգնելի համարելով, թարգմանության ժամանակ բաց են թողել: Իսկ Ակինյանի վերծանությունը («օրինարէ զՄամիկոնէիցն տան սպարապետութիւնն») այնքան հեռու է բնագրից, որ բնություն անարկա չի կարող հանդիսանալ:

Փորձենք վերականգնել նախադասությունը:

Այսինքն մեր կարծիքով ամենից շատ աղճատված «ազգաց զնեղութիւնն» բառերից: Սրանց փոխարեն, որպես սկզբնական բնագրում ամենից սպասելի բառ, մեզ ներկայանում է «ազգացեղութիւն» բառը: Սա իր տեսքով գրեթե նույնանում է «ազգաց զնեղութիւն» բառերի հետ և բովանդակությամբ համապատասխանում է բնագրին, որտեղ իսկապես ներկայացված է Մամիկոնյանների ազգացեղությունը (ազգակցական կապը, ազգականությունը):

Հայտնի է, որ ձեռագրերում բառերը գրվում էին կրճատ ձևով և առանց իրարից անջատվելու: Այս պայմաններում եր-

¹⁰⁰ Հ. Ն. Ակինյան, Սերիոս եպիսկոպոս Բագրատունեաց եւ իւր Պատմութիւնն ի Հերակուն: Տպ. Ազգ. Մատենադարան, հատ. 2, Վիեննա, 1924, էջ 31:

¹⁰¹ История епископа Себеоса, пер. Ст. Малхасянц, Ереван, 1939, стр. 19.

¹⁰² Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, անհատական արխիվների ֆոնդ, թղթ. 232ա, գ. 114:

¹⁰³ Անդ, թղթ. 232, գ. 125: Հմմտ. նաև թ. 232, գ. 101:

կու միասին բնագրինակված բառեր հեշտությամբ կարող էին մեկ բառի տպավորություն թողնել, ինչպես նաև կարող էր պատահել հակառակը՝ մեկ բառն ընկալվեր որպես երկու բառ: Բավական է, որ կրճատ ձևով գրված «ազգացեղութիւն» բառի ե-ն շփոթվեր իրեն նմանվող ն-ի հետ, բնագրինակող գրիչն իր առջև կունենար «ազգացեղութիւն» ձևը, որն ուրիշ կերպ հնարավոր չէր լինի վերծանել, բան երկու բառով՝ «ազգաց զնեղութիւնն»:

«Սերեոսի Պատմությանը» կից հատվածում «ազգաց զնեղութիւնն» բառերին նախորդում է «զՄամիկոնէիցն սակս» արտահայտությունը: Այստեղ «սակս»-ը ակնհայտորեն ազգավաղված բառ է՝ Պետք է ենթադրել, որ նրա փոխարեն սկզբնական բնագրում եղել է «զՄամիկոնէիցն սեռի» արտահայտությունը: Սիմեոն Ապարանցին, որը ձեռքի տակ ունեցել է «Սերեոսի Պատմությունը» պարունակած մի առավել անաղարտ ձեռագիր, գրում է. «սակս Պահլաւունեացն զարմի և Մամիկոնեանցն սեռի»¹⁰⁴:

Գտնալով «-ազրէ» կիսատ բառին, ղժվար չէ նկատել, որ սա երրորդ զեմք արտահայտող մի բայական վերջավորություն է, որը վերաբերում է Մամիկոնյանների կապակցությամբ վկայակոչված («-ազրէ զՄամիկոնէիցն») մի անձնավորության: Ինչպես կտեսնենք ստորև, այդ անձնավորությունը հենց Մամիկոնյանների զրույցը գրանցող Ազաթանգեղոսն է, որին վկայակոչող հեղինակը, զրույցը քաղելուց առաջ հայտնել է, թե Ազաթանգեղոսն «այսպես է շարադրում Մամիկոնյանների ազգացեղությունը» (ազգակնությունը):

Այսպիսով, մենք աղճատված նախադասությունն ամբողջովին վերականգնում ենք այսպես. [այսպէս շար] ադրէ զՄամիկոնէիցն սեռի ազգացեղութիւնն»:

Սիմեոն Ապարանցին իր օգտագործած «Սերեոսի Պատմության» հիման վրա զրույցի հեղինակ է նշել Մծուրնի արձանագրության հեղինակ Ազաթանգեղոսին: Թերթերի հաճառությունն պատճառով զրույցը մեզ հասած ձեռագրերում հետա-

¹⁰⁴ Տե՛ս, Սե՛ղ, էջ 28—41: Այս մասին տե՛ս նաև Սե՛ղ, էջ 178—180, ձև. 29—30:

ցել է Ազգաթանգեղոսի անունը կրող զլխից, հայտնվել է Գ զլխում և այդպիսով կորցրել է իր իրական հեղինակի հետքերը: Ակադեմիկոս Մալխասյանցը կարգավորել է «Սերեոսի Պատմության» է—Ք գլուխների միջև ընկած մի շատ կարևոր ետևառաջություն¹⁰⁵, բայց դեռ մնում են կարգավորման ենթակա հատվածներ, որոնցից է նաև Մամիկոնյանների զրույցը, որը մեզ հասած բնագրի Գ զլխում անբնական վիճակով խցկված է իրենից առաջ և հետո գտնվող հակիրճ ժամանակագրական ցանկերի միջև: Այդ զլխի նյութերը բաղված են, ինչպես խորագրերն է նշում, Ստեփանոս Տարոնացուց¹⁰⁶ (Ասողիկից), ուստի Մամիկոնյանների զրույցն այստեղ անելիք չունի:

¹⁰⁵ Միմեոն վարդապետի Ապարանցու վիպասանութիւն սակս Պահլավունեաց զարմի և Մամիկոնեանցն սևոի, Վաղարշապատ, 1870: Հմմտ. ներսես Շնորհալի՝ «Շարագրութիւն հոմերական վիպասանութեամբ սակս հայկազանցն սևոի և Արշակունեացն զարմի» (Բանք շափաւ, Վենետիկ, 1830. էջ 493):

¹⁰⁶ «Սերեոսի Պատմության» առաջին հրատարակիչ Քազեոս Միհրդատյանը երրորդ զլխի խորագրում նշված Ստեփանոս Տարոնացուն համարում է Սերեոսից առաջ աղբյուր հեղինակ և գտնում է, որ նա է հայոց Խոսրով թագավորի պալատում լսել Մամիկոնյանների զրույցը: Այս կարծիքն առաջին անգամ հերքեց «Սոփերք հայկականք»-ի (հատոր 2, Վենետիկ, 1853) հրատարակիչ Ղ. Ալիշանը, ապա Ք. Պատկանյանը՝ «Սերեոսի Պատմության» 2-րդ հրատարակումում, որի առաջարկում նա հայտնում է, որ Ստեփանոս Տարոնացին XI դարի մատենագիր Ասողիկին է: «Տիեզերական պատմությունից» վերցված հատվածն իրավամբ Ասողիկին են համարել նաև Գրեալաթյանցը, Լ. Լյուրմանը, Ն. Աղոնցը, Գ. Տեր-Պողոսյանը և այլք, որոնք, սակայն, հատվածն անջատել են նախորդ և հաջորդ գլուխներից և համարել են հետագա ժամանակի բնագրից: Ն. Աղոնցը (Начальная история Армении у Себеоса, 1901, էջ 66) Մամիկոնյանների զրույցի տեղը ցույց է տալիս նույն զլխում (լմա ՍԵՊ, էջ 14—15), այնտեղ որտեղ խոսվում է Կոնստանդնուպոլսի և զրույցի վայրը համարվում է պարսից Խոսրով թագավորի արքունիքը: Ն. Ալիշանը («Հանդէս ամսօրեայ», 1911, էջ 528, ծանոթություն) առանց բացատրելու, հայտարարում է, որ Խոսրովի արքունիքում Մամիկոնյանների զրույցը լսած անձնավորությունը եղել է Վրթանես քերթողը. Իսկ Ա. Մատիկյանը (Անանունը կամ Կեղծ-Սերեոս, էջ 54—55 են) այդ անձնավորությունը նույնացնում է Փալատոս Բուզանդի հետ, որը նրա կարծիքով ապրել է չորրորդ դարում, Խոսրով Գ-ի օրը:

Միմեոն Ապարանցու «Վիպասանության» համաձայն զրույցն սկզբնապես պետք է, որ գտնված լինի այժմյան Բ զլխում, որտեղ զետեղված է նաև Բագրատունիների ազգաբանությունը: Ահա այս միևնույն զլխում շարագրված է եղել նաև Մամիկոնյանների ազգացեղության մասին զրույցը, Բագրատունիների զրույցը բերելուց հետո, «Սերեոսի Պատմության» կից հատվածի հեղինակը բերել է Մամիկոնյանների զրույցը¹⁰⁷, հայտնելով, որ Մամիկոնյանները Բագրատունյաց նման՝ Արմենակի որդիներ չեն՝ «ոչ են սորա որդիք ազգածինին Արմենակայ, այլ են եկեալ ի ձենաստանէ»:

Ի դեպ՝ Միմեոն Ապարանցու ունեցած ձեռագրում Բագրատունիների ազգաբանության և Մամիկոնյանների զրույցի միջև եղել է մի հատված, որը «Սերեոսի Պատմության» մեզ հասած բնագրում բացակայում է:

Այս բնագիրը պարունակել է Արշակ (Միմեոն Ապարանցու մոտ՝ վրիպմամբ՝ «Վաղարշակ»)՝¹⁰⁸ թագավորի գործերի նկարագրությունը, որի տվյալները մեզ տանում են դեպի այն միևնույն սկզբնաղբյուրը, որից օգտվել է նաև Մովսես Խորենացին: Միմեոն Ապարանցին այդ հատվածի բովանդակությունը պատմում է հետևյալ տողերում.

Իսկ Վաղարշակ զշուն ընթացեալ
 եւ թշնամեացն պատուհասեալ,
 Արիապէս շահատակեալ,
 Չորփիլիկանըն սատակեալ,
 Չիշխանութիւն յինքըն կորդեալ,
 ՉՄակեդոնեան անունն եղծեալ:
 Եւ այսքանիւք ոչ շատացեալ,
 Այլ ի յուրմըն ձենարկեալ,

¹⁰⁷ Ա. Զամինյանը (Մաշտոցի մատենագրան, արխիվ, թղթ. 232, գ. 101) Մամիկոնյանների զրույցի տեղը նշում է Բագրատունիներին վերաբերող հատվածից անմիջապես հետո, «զարագրով եղեն ի վերայ նորա ի Միջագետս Ասորոց» և «եւ այս են իշխանք Պարթևաց» արտահայտությունների միջև (տե՛ս ՍԵՊ, էջ 10, աղջ 5—6):

¹⁰⁸ Հմմտ. Գր. Տեր-Պողոսյան, Նկատողություններ Փալատոսի Պատմության վերաբերյալ, մասն երկրորդ, Վիեննա, 1919, էջ 113:

Զան մեղ ազնիւն, զհազիւ զրտեալն,
 Զթաղաւորաց պիտոյացեալն,
 Նոցա յանպէտս է համարեալ,
 Սակա բաղմութեան աորնդոտնեալ,
 Քան զհանուրս պարարտացեալ,
 Եւ ըզբնակիչս յըզփացուցեալ:
 Մինչ տեսողացրն ցանկացեալ,
 Երանութեան բանս բարբառեալ,
 Անդ, ուր այրին ոչ դառնացեալ
 Եւ ոչ որրոյն յոգոց հանեալ¹¹²:

Մովսես Խորենացու Ճենաստանի գովքը հիշեցնող և միաժամանակ նրանից տարբերվող այս ավանդությունը միանալով Խորենացու պատմածին, ցույց է տալիս, որ Մամիկոնյանների զրույցը հնում բաղկացած է եղել ոչ միայն Մամիկոնյանների Հայաստան գալու պատմությունից, այլև Մամիկոնյանների ծննդավայրի՝ Ճենաստանի ներքողից, որ զրի են առել ինչպես Մովսես Խորենացին, այնպես էլ Ագաթանգեղոսին վկայակոչող հեղինակը:

Ներքողի հեաբերը տարբեր ավանդությամբ գտնում ենք նաև Անանիա Երակացուն վերագրվող և Վարդան Արեւելցու «Աշխարհացոյցներում»¹¹³:

¹¹² Սիմեոն Ապարանցի, Վիպասանութիւն, էջ 30—31:

¹¹³ Հմմտ. Մամիկոնյանների զրույցը Մովսես Խորենացու (զիրք երկրորդ, գլ. 2Ա) և Սիմեոն Ապարանցու («Վիպասանութիւն», էջ 30—31) մոտ, ինչպես նաև Ճենաստանին վերաբերող մասը Անանիա Երակացուն վերագրվող Աշխարհացոյցում (տե՛ս Ա. Գ. Աբրահամյան, Անանիա Երակացու մատենագրությունը, Երևան, 1944, էջ 354) և Չինուժաչինի մասին հատվածը Վարդան Արեւելցու Աշխարհացոյցում (Աշխարհացոյց Վարդանայ վարդապետի, քննական հրատարակութիւն Հայկ Պէդպէրեանի, Բարիկ, 1960, էջ 53): Ինչպես երևում է, Վարդան Արեւելցին Մամիկոնյանների զրույցի Ճենաստանը դիտել է որպէս Չինուժաչին, դրա համար էլ Չինուժաչինը նկարագրելիս է օգտագործել Ճենաստանի ներքողը: Գրիգոր Տեր-Պողոսյանը չնկատելով Ճենաստանի մասին մեր նշած շորս ազբյուրներում հանդիպող տեղեկությունների տարբերությունը՝ կարծիք է հայտնել, թե Խորենացու և Սերեոսի համար ընդհանուր աղբյուր է ծառայել Անանիա Երակացուն վերագրվող «Աշխարհացոյց»-ը (տե՛ս Գր. Տեր-Պողոսյան, Նկատողություններ Փավստոսի Պատմության վերաբերյալ, էջ 73):

Այս տեսակետից առանձնապես ուշագրավ է Վարդան Արեւելցու «Աշխարհացոյցը», որտեղ համարյա բառացի կրկնությամբ հանդիպում է «Սերեոսի Պատմությանը» կից հատվածում եղած և Ապարանցու «Վիպասանության» միջոցով մեղ հասած մի արտահայտություն.

Վարդան Արեւելցի	«Սերեոսի Պատմության»
ոչ որրն յայ և ոչ այրին յոգոց հանէ	(Սիմեոն Ապարանցու մոտ պահպանված) Անդ ուր այրին ոչ դառնացեալ, Եւ ոչ որրոյն յոգոց հանեալ

«Սերեոսի Պատմության» կից հատվածի հեղինակը, որը մեր ունեցած տվյալների համաձայն, XI դարում ապրած մի մատենագիր է, Մամիկոնյանների զրույցին իր կողմից ավելացրել է VIII դարի պատմիչ Ղևոնդից վերցրած մի հատված՝ կանացի զգեստների մեջ ծպտյալ երեսուն հազար ձենացի գինվորների և Մահմեդի զորքերի միջև տեղի ունեցած առասպելական մարտի մասին: Այսպես, Ճենաստանի ներքողը վերապատմելուց անմիջապես հետո Սիմեոն Ապարանցին շարադրում է Ղևոնդից բերված այդ հատվածի բովանդակությունը՝

Բընա հինից զնա (Ճենաստանը—Գ. Ա.) ոչ տեսեալ,
 ՅԱղէքսանդրէ ոչ աւերեալ,
 Ի Մահմէտէ ոչ կասկածեալ,
 Այլ խաբկանօք զգօրսն կոտորեալ,
 Յորժամ պղծոյն անդ ժամանեալ,
 Զաշագեղեայ աղջկունս տեսեալ,
 Ճենբագուրին ըզգեցուցեալ,
 Երսուն հազար կոյս աղերսեալ,
 Իսկ նա զվաշէս սպառազինեալ
 Եւ կանացի զգեստիւ ծածկեալ,
 Սուտ մարզարէն այսու փորձեալ
 Եւ սրտութիւնն յանդիմանեալ:
 Յորմէ Մահմէտ անմրտացեալ,
 Ըստ խրրատուն զՓեսուն անցեալ,
 Զխառնիճազանճն յայսկոյս թողեալ

Եւ զմեծազգիս յայնկոյս տարեալ:
Եւ մինչ կամէր զրարձանալ,
Ընդ օրիորդսն փափկանալ,
Մանկունքն ի սալլէն վար հոսեալ
Եւ զերկսայրին ի զործ արկեալ,
Զերսուն հազարքն խողխողեալ,
Մահմէտ սակաւ արամբ ապրեալ,
Այնուհետև ոչ յաւելեալ
Ըզճեն անուն ի միտ բերեալ¹¹⁴:

Ղևոնդից վերջված հատվածի մասին բանասիրության մեջ գոյություն ունի սխալ պատկերացում, որի համաձայն Ապարանցին հատվածի բովանդակությունը իբր ինքն է բաղել Ղևվոնդից և կցել Մամիկոնյանների գրույցին¹¹⁵: Ըստ այսմ չի նկատվել, որ Ապարանցին ուղղակի հայտնում է, որ Ղևոնդի հատվածի բովանդակությունն ամբողջությամբ իրեն ծանոթացրել է իր ունեցած ձեռագրի հեղինակը՝

Ղայս ամենայն մեզ ծանուցեալ
Եւ զոճ բանին առ այլս փոխեալ,
ԸզՄարսակէ սկիզբն արարեալ...¹¹⁶

VIII դարի պատմիչ Ղևոնդից բաղված տեղեկությունների առկայությունը Սիմեոն Ապարանցու օգտագործած ձեռագրում մի նոր ապացույց է այն իրողության, որ Մամիկոնյանների գրույցը պարունակող բնագիրը «Սերեոսի Պատմության» Ա—Դ գլուխները) թյուրիմացաբար է միացած VII դարում գրված «Սերեոսի Պատմության»:

Տեսանք, որ ձեռնաց ղեսպանի հետ գրուցողը և Մամիկոնյանների գրույցը գրանցողը եղել է Ազաթանգեղոսը: Կնշանա-

¹¹⁴ Սիմեոն Ապարանցի, Վիպասանութիւն, էջ 31—32: Հմմտ. Պատմութիւն Ղևոնդեայ մեծի վրդ. Հայոց, գլ. ԺԵ, Ս. Պետերբուրգ, 1887, էջ 37—40:

¹¹⁵ Տե՛ս Բ. Սարգիսյան, Սիմեոն Ապարանցին եւ Կեղծ Սերեոսի առեղծվածը. «Բազմավէպ», 1915, էջ 7:

¹¹⁶ Այս տողերը միաժամանակ ցույց են տալիս, որ Սիմեոն Ապարանցու օգտագործած ձեռագրում Մարսակի հատվածը գտնված է եղել Ղևոնդից բաղված հատվածից հետո, այսինքն Մամիկոնյանների գրույցից հետո:

կի խոսքով արքայի արբունիքը, որտեղ նա հանդիպել է ձեռնաց ղեսպանին՝ հայոց խոսքով մեծ արքայի՝ Տրդատի հոր արբունիքն է, որովհետև ուրիշ աղբյուրներից ղեսանք, որ Ազաթանգեղոսն ապրել է խոսքովի ժամանակներում. հայկական աղբյուրներում նա ներկայացված է որպես խոսքովի որդու՝ Տրդատի բարտուղար: Այժմ Սիմեոն Ապարանցու տեղեկություններից հետևում է, որ ավանդությունը նրան արբունի ղպիր է համարել նաև խոսքովի թագավորության ժամանակ:

Չակերտների բացակայության պատճառով «Սերեոսի Պատմության» հատվածում իրար են խառնված Ազաթանգեղոսի և նրա պատմածը XI դարում վերաշարադրած հեղինակի խոսքերը: Սակայն բնագրի ուշագիրը գննության ղեսպում դժվար չէ նկատել երկու տարբեր հեղինակների առկայությունն այնտեղ: Այսպես, սկզբում հայտնվում է, որ Մամիկոնյանները Հայաստան են եկել հայոց խոսքով և պարսից Արտավան թագավորների օրոք և այս մասին հեղինակը լսել է ձեռնաց ղեսպանից: Բայց հետագայում ձեռնաց ղեսպանը ոչ մի թագավորի անուն չի տալիս: Սա նշանակում է, որ թագավորների անուն տվողը «Սերեոսի Պատմության» հատվածի հեղինակն է (XI դ.), իսկ ձեռնաց ղեսպանի գրույցը բաղված է անմիջապես Ազաթանգեղոսից, որը ձեռնաց ղեսպանից որևէ թագավորի անուն չի լսել:

Նշված փաստերի լույսի տակ հատվածը պետք է վերծանել այսպես.

Այսպէս շարադրէ զՄամիկոնէիցն սեռի ազգացեղութիւնն (քանզի ոչ են սորա որդիք ազգածնինն Արամենակայ, այլ են եկեալ ի ձեռնաստանէ յամս Արտաւանայ արքայի Պարթևաց և Մեծին խոսքովու արքայի Հայոց). «Ռապէս լուայ յառնէն մեծէ, որ եկեալ էր հրեշտակութեամբ ի ձեռնաց բագաւորէն առ արքայն խոսքով, յոր իմ հարցեալ ի զրանն աբուրնի, եթէ «Ազգ մի մեծ ի Հայաստան երկրի կայ, գորմէ ասեն եթէ ի ձեռմէ աշխարհէն գնացեալ են»: Եւ նա ասաց ինձ. «Ասեն, ասէ, գուսանք և ի մերում աշխարհին յերգս իրեանց զՄամիկն և զԿուհակն, արս երկուս լեալ քաջս և զխաւոր եղբարս հարազատս,

որդի՛ք Կառնամայ ճախարարին, որ էր երկրորդ ի թագաւորութեանն ձեռնասանի»¹¹⁷ և այլն:

Ընդգծված խոսքերով սկսվում է Ազաթանգեղոսի պատմածր: Իսկ դրանից առաջ խոսում է «Սերեոսի Պատմությանը» նախորդող հատվածի հեղինակը, որը զրույցն արտագրելուց առաջ միջանկյալ նախադասությամբ (որը մենք բերել ենք փակագծերի մեջ) հայտնել է, որ Մամիկոնյանները Հայաստան են եկել Խոսրով և Արտավան թագավորների օրոք: Այսպես է հայտնի եղել նրան:

Հիշյալ թագավորների անունները ճենաց դեսպանի պատմածում չէին կարող հանդիպել ոչ միայն այն պատճառով, որ հեռավոր ձեռնաստանում ապրող մի մարդ հազիվ թե հիշեր իրենից հարյուրավոր տարիներ առաջ Հայաստանում և Պարսկաստանում իշխած թագավորների անունները, այլ նաև այն պատճառով, որ որքան մեզ հայտնի է, ճենացիները (եթե դրանք իրոք շինացիներ են) դեսպանի Հայաստան եկած ժամանակներում չէին կարող իրենց լեզվով, այսինքն՝ միջին չինարենով ճշգրիտ արտասանել ո՛չ Արտավան, ո՛չ Խոսրով, ոչ էլ զրույցում հանդիպող մյուս այն անունները, որոնց կազմում է հնչյուն կա: Չինարենը ը շունի և նրա փոխարեն օգտագործում է հայերենում և պարսկերենում գոյություն չունեցող մի կիսաձայնավոր հնչյուն, որը գերազանցապես հանդիպում է որպես վանկը փակող հնչյուն¹¹⁸: Ուստի և Խոսրով և Արտա-

¹¹⁷ ՍեՊ, էջ 12:

¹¹⁸ Մամիկոնյանների զրույցում ևորենացու և Ազաթանգեղոսի մոտ (ինչպես նաև ձեռնաստանի կապակցությամբ Անանիա Շիրակացուն վերագրվող Աշխարհացույցում և այլ մատենագիրների մոտ) հանդիպում է նաև «Ճենրակուր» բառը, որը, իբր, դարձյալ ճենական բառ է: Սակայն գիտնականներն արդեն ջուլց են տվել, որ դա թյուրբական լեզուներին պատկանող մի բառ է, որը ոչ միայն հայ, այլև ուրիշ մատենագիրներ շփոթել են չինարեն բառի հետ: Այս բառի մասին գոյություն ունեցած կարծիքների ամփոփումը տե՛ս H. Sköld, l'origine des Mamikoniens d'après Moïse de Khorène: Revue des Etudes arméniennes, t. V, fasc. I, Paris, 1925, p. 131-136: Այստեղ նշվում է մի բառի շփոթ նաև Ֆիրզուսու մոտ: «Ճենրակուր»-ի մասին նույն հանդեսում (էջ 141—145) համեմատիր նաև՝ Louis H. Gray, Un drame anglais de source arménienne.

վան անունները ճենացի զուսանների բերանում դարեդար կրկնվելով այնպես անճանաչելիորեն փոխված կլինեին, որ ճենաց դեսպանի օրոք նրանցից արդեն մնացած կլինեին միայն «ճենականացած» անծանոթ անուններ: Այնպես որ Խոսրով և Արտավան անունները կապ չունեն ճենաց դեսպանի հետ, չեն կարող վավերական մի սկզբնաղբյուրում գտնված լինել, այլ արդյունք են հայկական հողում ստեղծված մի ժողովրդական ավանդության, որին և հետևել է «Սերեոսի Պատմությանը» կից հատվածի հեղինակը XI դարում, Մամիկոնյանների զաղթը նշելով Խոսրովի և Արտավանի օրոք:

Գաղթը այս կամ այն թագավորի հետ կապելը ուշ ժամանակի արդյունք է: Հնագույն աղբյուրը, այսինքն Ազաթանգեղոսի բերանով պատմված ավանդությունը (Մարաբասյան մատյանում), ինչպես տեսնում ենք, որևէ թագավորի անուն չի պարունակել:

Հայոց դարձի պատմության հեղինակը («Ազաթանգեղոսը») նույնպես ոչ մի խոսք չի ասում Տրդատի օրոք Մամիկոնյանների Հայաստան գալու մասին: Ընդհակառակը, նրա մի վկայության համաձայն, Մամիկոնյանները Տրդատի ժամանակ արդեն Հայոց բանակի սպարապետության պաշտոնն էին վարում: Նա գրում է. «Թագաւորն Տրդատ՝ վաղվազակի փութով և անդրադապէս արձակէր արս երիս աւագս փառաւորս պատուականս հրովարտակօք հանդերձ, զի զերկոսին որդիսն Գրիգորի վաղ առ նա հասուցեն: Եւ որք առաքեցանն յարքայէ զնոցանէն, զի ածցեն զնոսա՝ այսորիկ են. առաջնոյն անուն Արտավազղ¹¹⁹, որ սպարապետն էր ամենայն զօրացն Հայոց Մեծաց»¹²⁰:

Այստեղ Արտավազղի Մամիկոնյան ազգանունը չի նշված, բայց այդ անունը պահպանվել է Ազաթանգեղոսի Պատմու-

¹¹⁹ Արտավազղ անվան կապակցությամբ ն. Ադունցը („Byzantion“ IX, 1934, Bruxelles, p. 240) գրում է. «Արտավազղը..., անշուշտ, մի Մամիկոնյան անուն է», իսկ Չ. Մարկվարտը համոզված է, որ Արտավազղն այսպիսի մի Մամիկոնյան զորավար էր («էջ մի հայ Արշակունեաց հնագույն պատմութենէն».—Չ. Ամս., 1920, էջ 44):

¹²⁰ Ազաթանգեղոս, Պատմութիւն հայոց, աշխատությամբ Գ. Տէր-Մկրտչեան և Ստ. Կանայանց, Տփլիս, 1909, էջ 451, § 860:

թյան հին հունական թարգմանությունում¹²¹: Այս բնագիրը պարունակող նորահայտ Մաղրիդյան ձեռագիրը (ընդօրինակված՝ 1107 թ.), որը հրատարակել է բելգիացի վաստակուն հայագետ Փերար Գարիտը, երեք տարբեր տեղերում պահպանել է հիշատակություններ Տրդատի օրոք Հայաստանում իշխած Մամիկոնյան սպարապետական տան մասին: Այսպես, տպագիր բնագրի 72-րդ էջում հանդիպում է Տրդատի ժամանակակից իշխանների մի ցանկ, որի մեջ նշված է նաև «Մամիկոնյանների տերը, սպարապետը, հրամանատարը հեծելազորի և հետևակի ամենայն Հայոց»¹²²: Մի այլ տեղում՝ Տրդատին դեպի Կեսարիա ուղեկցող շքախմբին գլխավորում է «Արտավազը՝ Մամիկոնյանների տերը և սպարապետը»¹²³: Երրորդ հիշատակությունը վերաբերում է Մամիկոնյանների տոհմին պատկանած «սպարապետական երկրին»¹²⁴:

Այս տեղեկությունները նույնությամբ հանդիպում են նաև Ագաթանգեղոսի Պատմության արարական թարգմանությունում (որը ծագում է հունարենից): Այստեղ կարգում ենք «նրա (Տրդատի—Գ. Ա.) մոտ եկան երեք թագավոր՝ արխագաց թագավորը, վրաց թագավորը և ալանաց թագավորը, նրանց հետ միասին նաև՝ իշխանաց խումբը... Հինգերորդն էր Մամիկոնյան իշխանը, կոչումով սպարապետ: Նա տերն էր ամենայն զորաց հայոց, ինչպես հեծելազորի, այնպես էլ հետևակի և չէր հեռանում հայոց մեծ թագավորից»¹²⁵: Տրդատի Կեսարիա կատարած այցը նկարագրելիս հաղորդվում է. «Եվ Տրդատին բարձրացրեցին թագավորական կառքի վրա, որը զարդարված էր ոսկով և թանկագին քարերով: Մեծատոհմիկ ազնվականները հանդիսավոր կերպով ուղեկցում էին սրբին դեպի Կեսարիա: Եվ ամենայն զորաց հրամանատարությունը

պտնվում էր Արտավազգի՝ Մամիկոնյան իշխանի և սպարապետի ձեռքում»¹²⁶: Մամիկոնյանների գավառը Տրդատի օրոք կոչվել է «Մամիկոնյանների սպարապետական երկիր»¹²⁷:

Տրդատի ժամանակ այրած Արտավազը սպարապետի Մամիկոնյան ցեղին պատկանած լինելու մասին կողմնակի տեղեկություն է պահպանվել նաև Փավստոս Բուզանդի «Հայոց պատմությունում»: Գ դպրության է գլխում կարգում ենք. «Ապա եկն եհաս Վաչէ որդի Արտավազայ ի Մամիկոնէն տոհմէն, զօրավար ամենայն Հայոց մեծաց»: Ինչպես տեսնում ենք, այստեղ հայտնվում է, որ Վաչեն Մամիկոնյան տոհմից էր, Արտավազի որդին: Իսկ այս Արտավազը հենց Տրդատի օրոք այրած Արտավազըն է, որի որդի Վաչեն էլ սպարապետության պաշտոն էր ժառանգել Տրդատի որդի Խոսրովի օրոք¹²⁸:

Տրդատին ծառայություն մատուցած Մամիկոնյան իշխանի մասին է խոսվում նաև Բուզանդարանից ծաղկաբաղ արված մեկ ուրիշ սկզբնաղբյուրում՝ Մեսրոպ երեցի զբբում: Այստեղ կարգում ենք՝ «Նախնիքն մեր Մամիկոնեանք Վահան և Վաչե և Արտավազ յաւուրսն Տրդատայ և Խոսրովու և Տիրանայ և հայրն իմ Վասակ յաւուրսն Արշակայ»¹²⁹:

Փավստոս Բուզանդի «Հայոց պատմությունում» պահպանված որոշ տեղեկությունների համաձայն Մամիկոնյանները Հայաստան են կիկլ Տրդատից շատ առաջ, հայոց առաջին Արշակունի թագավորների օրոք: Հինգերորդ դպրության և՛ զրխում Մանվել Մամիկոնյանը Պապ թագավորի հաջորդ Վարազդատին դիմում է այսպիսի խոսքերով. «Ե՛հ հեոց ժամանակաց հետէ միամտութեամբ առ ձեզ՝ Արշակունիս վաստակեալ եմք և եղեալ զանձինս մեր ի վերայ ձեր, ամենայն նախնիքն մեր առաջինն անկան ի պատերազմունս ի վերայ ձեր»: Ընդ-

¹²¹ Sté. G. Gariette G., Documents pour l'étude du Livre d'Agathange, Citta del Vaticano, 1946, p. 246.

¹²² Անդ, էջ 72:

¹²³ Անդ, էջ 83:

¹²⁴ Անդ, էջ 103:

¹²⁵ Мapp Н. Я., Крещение армян, грузин, абхазов и аланов святым Григорием, арабская версия, СПб, 1905, стр. 115.

¹²⁶ Мapp Н. Я., Крещение армян, грузин, абхазов и аланов святым Григорием, арабская версия, СПб, 1905, стр. 123.

¹²⁷ Անդ, էջ 137:

¹²⁸ Հմմտ. Մ. Արեղյան, Հայ ժողովրդական վեպը, Քիֆլիս, 1968, էջ 118, ծանոթություն: նաև՝ Իշխան Միք. Թումանյան, Մի քանի նկատողություն Մամիկոնյանց գաղթականության վրա.— «Հ. Ամս.», 1911, էջ 520—521:

¹²⁹ Մեսրոպ երեց, Պատմություն, Կ. Պոլիս, 1737, էջ 214—215:

գծված բառերը մատնանշում են վարազգատից մի բանի սե-
րունդներ առաջ եղած ժամանակներ:

Նույն գլխում Փավստոս Բուզանդը բառացիորեն հայտնում է, որ առաջին Արշակունիներն արդեն ճանաչում էին Մամի-
կոնյաններին. «Առաջին քազաուրքն Արշակունիք, որը գիտե-
ինն զմեզ, ով էաք կամ ուստի էաք»:

Ուշագրավ են Փավստոս Բուզանդի «առաջին քազաուրքն Արշակունիք» և «Սերեոսի Պատմության» հատվածում պահ-
պանված Մծուրնյան արձանագրության «զամս առաջին քա-
զաուրազն Հայոց» արտահայտությունները: Առաջիմ շպնդե-
լով, որ սրանք միևնույն հեղինակի խոսքեր են, ուզում ենք
զուգահեռել միմյանց արձագանքող այս տեղեկությունները,
ցույց տալու համար այն փաստը, որ Փավստոս Բուզանդը
Մամիկոնյաններին համարում է առաջին հայ թագավորների
ժամանակակից իշխաններ, իսկ Ագաթանգեղոսը «Սերեոսի
Պատմության» հատվածում ներկայացված է որպես այդ մի-
ևնույն թագավորների ժամանակագրությունը Մծուրնում ար-
ձանագրող հեղինակ: Արդյոք սա նույնպես չի՞ նշանակում, որ
Մծուրնի արձանագրության և Մամիկոնյանների զրույցի ազ-
րյուրն ընդհանուր է:

Մովսես Խորենացին (գիրք Ա, գլ. 14) Մարաբասյան
սկզբնաղբյուրի առթիվ հայտնում է, որ արքունի դիվանում
պահպանված են եղել նաև գուսանական պատմություններ.
«Որպէս Մար Աբաս Կատինայ պատմէ, ի փոքունց ոմանց և
յաննշանից արանց ի գուսանականէն այս գտանի ժողովեալ ի
դիւանի արքունեաց»: Պետք է ենթադրել, որ այս «գուսանա-
կանի» հետ կապված է նաև Ագաթանգեղոսի անվամբ շարա-
դրված Մամիկոնյանների՝ իրապես գուսանական զրույցը
(«Ասեն, ասէ, գուսանք և ի մերում աշխարհին... զՄամիկն և
զԿոնակն»), որի նյութը նույնպես, ինչպես երևում է, հայկա-
կան ավանդությունը վերագրել է այն միևնույն դիվանին, որ-
տեղից և բաղված է Մծուրնի արձանագրության նյութը
(«հրամանաւ քաջին Տրդատայ՝ առեալ ի դիւանէ արքունի»):

Մովսես Խորենացին ի տարբերություն «Սերեոսի Պատմու-
թյան» հատվածի հեղինակի, Մամիկոնյանների գաղթի ժամա-

նակ է նշել ոչ թե Խոսրովի, այլ՝ Տրդատի թագավորության
տարիները: Սա կարելի է բացատրել նրանով, որ Խորենացուն
հայտնի սկզբնաղբյուրում Խոսրովի անունը փոխված է եղել
Տրդատի անվամբ: Բուրբուլին զարմանալի չէ, «Երբ վիպական
մի գործող անձ երկուսի է բաժանվում: Պասկ և թոռ (կամ հայր
և որդի), նոր ծագած անվանը սովորաբար վերագրվում են
մյուս հերոսներից մեկի կամ մյուսի այս կամ այն դեպքերը.
հասկանալի է՝ տարբեր պատմամեթոդի մեջ հաճախ նաև տար-
բեր ձևերով և տարբեր դեպքեր»¹³⁰: Մանուկ Աբեղյանի այս
բացատրությունը լիովին վերաբերում է նաև Խոսրովի և Տրդ-
ատի անունների փոխանցմանը:

Շփոթի այդպիսի մի օրինակ է նաև VII դ. պատմիչ Հով-
հանն Մամիկոնյանի Պատմությունում պահպանված ավանդու-
թյունը Տրդատի հյուսիսային ազգերի դեմ վարած կռիվների
մասին: Այս միևնույն իրողությունները Փավստոս Բուզանդի
«Հայոց պատմությունում» պատմվում են Տրդատի որդի Խոս-
րովի օրոք¹³¹:

Գիտնականներն անգամ Տրդատ թագավորներից մեկի ա-
նունը միաժամանակ նշել են Խոսրով¹³²:

Պրոֆ. Կ. Մելիք-Օհանջանյանը ցույց է տվել, որ Տիրան
թագավորը կոչվել է նաև Տրդատ՝ իր պապի անվամբ¹³³:

Հետաքրքիր է նաև, որ Հովհանն Մամիկոնյանի հազորդած
«Գիսիանե-Դեմետր» զրույցի պատմամեթոդից մեկում, որը
հանդիպում ենք XVII դ. ժամանակագիր Դավիթ Բաղիշեցու
ժամանակագրության մի տարբերակում, տեղի է ունեցել շփոթ
նույնիսկ հայ և պարսիկ թագավորների միջև¹³⁴: Հովհան Մա-

¹³⁰ Մ. Աբեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, գիրք Ա, էջ
603:

¹³¹ Անդ, էջ 407:

¹³² J. de Morgan, Histoire du peuple arménien, Paris, Nancy,
1919, p. 98 ff.

¹³³ Կ. Մելիք-Օհանջանյան, Տիրան-Տրդատի վեպը բառ Փավստոս Բու-
զանդի, «Տեղեկագիր ՀՍՍՌ ԳԱ», 1947, № 6, 7:

¹³⁴ Տե՛ս Դավիթ Բաղիշեցու ժամանակագրությունը, տպվ. Մանր ժամա-
նակագրություններ, XIII—XVIII դդ., կազմեց Վ. Ա. Հակոբյան, հատ. 2,
երեսն, 1956, էջ 367, ծ. 44:

միկոնյանի պատումի համաձայն «Գեմետր և Գիսիանէ իշխանք էին Հնդկաց և եղբարք ցեղով և փախուցեալ ի թագաւորէն Հնդկաց, հալածեցան և եկին մինչև յաշխարհս յայս: Եւ իբրև եկին առ թագաւորն Հայոց Վաղարշակ և նա ետ գերկիրն Տարաւնոյ յիշխանութեամբ նոցա»¹³⁵: Սրան հակառակ, Գավիթ Բաղիշեցու տարբերակի համաձայն Գեմետրը և Գիսանեն եկել են ոչ թե ճայոց թագավոր Վաղարշակի, այլ պարսից արքա Արշակի մոտ:

Այս պայմաններում, թվում է, դժվար չէ պատկերացնել, թե ինչպես է պատահել, որ Մամիկոնյանների գաղթի ժամանակը կապվել է մեկ հոսսրովի, մեկ Տրդատի անունների հետ:

Ժամանակակից պատմագիտությունը հայ և օտար ազգայությունների բնությունը վերջնականապես պարզել է, որ Մամիկոնյանները Հայաստանում հաստատվել են հոսսրովից և Տրդատից շատ առաջ: Այս իրողությունը մենք հաստատեցինք մի շարք պատմիչների միջոցով: Այժմ ավելացնենք երկու այլ սկզբնաղբյուր, որտեղ արդեն անվանապես հիշատակված են նախքան Տրդատն իշխած երկու թագավորներ, որոնց օրոք նշված է եղել Մամիկոնյանների գաղթը:

Այսպես. X դարի մատենագիր Մեսրոպ երեցի Պատմության խմբագրություններից մեկում, որը մեզ հասել է XIII դարի ձեռագրերում, գաղթը նշված է Արտաշիրի թագավորության օրոք. «Մեր նախնիքն էին թագաւորքն ձենաստանեաց և ի զրզութենէ երկու թագաւորացն ձենաց, թագաւորեաց ձենբարզուր փոխանակ Վահարու և փախուցեալ նախնեացն մերոց ի հօրեզօրէ իւրեանց ձենրագուրայ և եկեալ ի Հայս և եղեն սիւեցեալք յԱրտաշէ թագաւորէն Հայոց որպէս զմամնիս իւր: Եւ անուանք երկուց եղբարցն էին այսօրիկ՝ Մամկոն և Կոնակ. և անուանեցան Մամիկոնեանք»¹³⁶:

Վարդան Արեւելցին (XIII դ.) Արտաշրի փոխարեն հիշատակում է Արտաշեսին. «Մամակ և Կոնակ փախուցեալք ի

¹³⁵ Հովհանն Մամիկոնյան, Պատմութիւն Տարօնոյ, աշխատ. և առաջր. պ. գ. Թեկնածու Աշ. Արքահայրն, Երևան, 1941, էջ 107—108:

¹³⁶ Մեսրոպ Բաղեաց, Պատմութիւն մնացորդաց Հայոց և Վրաց, Մաղբաս, 1775, էջ 134:

թագաւորէն ձենբարկոյ և եկին առ թագաւորն Հայոց Արտաշես, և նա վասն քաջութեանց նոցա կարգեաց զօրավարս Հայոց զնդին և կոչեցան Մամիկոնեանք»¹³⁷:

Վարդան Արեւելցու Աշխարհացոյցում հանդիպող այս տեղեկությունը, որը ծագում է Ագաթանգեղոսի զրույցից, միանալով միևնույն հեղինակի «Պատմություն Տիեզերականում» հիշատակվող Ագաթանգեղոսի անվան հետ («Թագաւորն Պարսից խնդրեաց զսինն Կճեայ, որ ի Մծրին յապարանս արքայութեան հայոց. և յանուպն գտաւ զիր յունարէն, և թէ ևս զրեցի Ագաթանգեղոս, զի Մեծն Արշակ ունէր շորս որդիս») ¹³⁸, գալիս է հաստատելու ոչ միայն այն փաստը, որ Վարդան Արեւելցին ծանոթ է եղել «Սերետսի Պատմությանը» կից հատվածում պահպանված զրույցին, այլև՝ որ նրա ունեցած ձեռագրում Մամիկոնյանների զրույցը, Արշակի շորս որդիների կապակցությամբ հիշատակվող Ագաթանգեղոսի անվան հետ միասին գտնվել է Ագաթանգեղոսի անունը կրող միևնույն գլխում: Իսկ սա իր հերթին նշանակում է, որ «Սերետսի Պատմությանը» կից հատվածում ներկա Ա. և Բ. գլուխներն սկզբում բաժանված չեն եղել առանձին վերնագրերով: (Այս մասին ավելի հանգամանորեն՝ ստորև): Նույնիսկ բնագրի մեզ հասած վիճակում այս գլուխների կապն այնքան սերտ է, որ բանասերները գրանք միասին վերագրել են Ագաթանգեղոսին և հրատարակել են նրա անվամբ: Այդպես են «Սերետսի Պատմության» բոլոր հրատարակությունները, բացի Ստ. Մալխասյանցի հրատարակությունից: Ֆրանսիացի արևելագետ Վիլտոր Լանդլուան նույնպես մեզ զբաղեցնող ամբողջ բնագրի թարգմանությունը ֆրանսերեն հրատարակել է Ագաթանգեղոսի անվամբ ¹³⁹:

¹³⁷ Վարդան վարդապետ, Աշխարհացոյց, բնական հրատարակութիւն Հայկ Պերպլեանի, Բարսիզ, 1960, էջ 53—54:

¹³⁸ Տե՛ս Մեծն Վարդանայ Բարձրբերդեցոյ Պատմութիւն Տիեզերական, ի լոյս բնծայեաց Մկրտիչ էմին, Մոսկուա, 1861, էջ 46:

¹³⁹ Le Pseudo-Agathange, Histoire ancienne de l'Arménie. Extrait de l'Histoire de Héraclius par Sébéos. Traduction de l'arménien, V. Langlois, Collection..., Paris, 1867, p. 195—200.

Այսպիսով պարզվում է, որ Վարդան Արևելցու օգտագործած ձեռագիրը նույնպես ունեցել է այն տեսքը, ինչպիսին որ ունեցել է Սիմեոն Ապարանցու ձեռագիրը, այսինքն՝ Ա և Բ գրուվածները գտնվել են Ազաթանգեղոսի անունը կրող միևնույն բնագրում:

Տեսանք, որ Մամիկոնյանների գաղթը որոշակի թագավորների հետ են կապել Մովսես Խորենացին, Մեսրոպ Երեցի խմբագրությունը, «Սերեոսի Պատմությանը» կից հատվածը, Վարդան Արևելցին: Այն հանգամանքը, որ այս աղբյուրներից յուրաքանչյուրն իր սեփական թագավորական անունն է տվել (Տրդատ, Խոսրով, Արտաշիր, Արտաշես), թույլ է տալիս ենթադրելու, որ Մամիկոնյանների զրույցի հնագույն սկզբնաղբյուրում, այսինքն ժողովրդական ավանդությունում, որ գրի է առնված Ազաթանգեղոսի անվամբ, գաղթի կապակցությամբ որևէ թագավորի անուն հավանաբար նշված չի եղել և՛ Տրդատ, Խոսրով, Արտաշիր, Արտաշես անուններն արդյունք են հետագա տարբեր պատումների:

Եվ իսկապես, ինչպես տեսանք, ձենացի դեսպանը Ազաթանգեղոսի հետ զրուցելիս, առանց որևէ թագավորի անուն տալու, ընդհանուր արտահայտությամբ ասում է, որ Մամիկն ու Կոնակը «կնաւ և որդովքն իւրեանց և ամենայն աղխին իւրեանց» պարթևաց թագավորի կողմից ուղարկվեցին «յերկիրն Հայոց առ ազգական իւր արքայն Արշակունի, որ էր թագաւոր Հայաստան երկրին, ուր և սերեալ բազմացան յոյժ, և եղեն յազգ մեծ ի Մամիկայ¹⁴⁰ և ի Կոնակայ: Յայսմանէ այն է սպարապետ»¹⁴¹:

¹⁴⁰ Ձեռագրում և տպագրում սխալմամբ՝ «Մամիկոնայ» (փխ. «Մամիկայ»):

¹⁴¹ «Յայսմանէ այն է սպարապետ» արտահայտության շուրջ գոյություն ունեն գանազան տեսակետներ: Բանասերները կարծելով, որ այդ արտահայտությունն ազգավաղված է՝ նրա փոխարեն առաջարկել են մի քանի սրբազրույթյուններ: Այսպես, օրինակ, Ն. Արոնցը արտահայտությունը կապելով նրան նախորդող Կոնակ անվան հետ, բնագիրը վերծանել է՝ «Կոնակայ, յայսմանէ սպարապետ»: Ն. Ակիբյանը կարգացել է՝ «յայսրմ տանէ յառնէ սպարապետ» (Այս կարծիքների ամփոփումը տե՛ս ՍեՊ, էջ 172—173, ծան.

Հետաքրքիր է, որ Մեսրոպ Երեցի գրքի ավելի հին ընդօրինակություններում նույնպես Մամիկոնյանների գաղթը չի կապված որևէ թագավորի հետ¹⁴²: Այս ուշագրավ փաստը մեզ համար կարևոր է այն տեսակետից, որ մենք Մամիկոնյանների զրույցի հնագույն աղբյուրը համարում ենք Բուզանդարանի կորած զարույթյունները (որտեղ Ազաթանգեղոսի անունից պատմված զրույցը, Մծուրնի արձանագրության նման, ներկայացված է եղել որպես Մարաբա Մծուրնացու մատյանից քաղված նյութ): Գիտենք, որ Մեսրոպ Երեցը X դարում օգտվել է Բուզանդարանից: Եթե նա Մամիկոնյանների գաղթը չի կապում որևէ թագավորի հետ՝ կնշանակի նրա ձեռքին եղել են նաև Բուզանդարանի կորած զարույթյունները, որոնց՝ մեզ հասած հատվածներից («Սերեոսի Պատմությունում» պահպանված) գիտենք, որ ձենաց դեսպանը Մամիկոնյանների գաղթի ժամանակը իսկապես չի կապել որևէ թագավորի հետ: Ուրեմն «Սերեոսի Պատմությանը» կից հատվածում հանդիպող Խոսրով անունն իրոր ավելացված է XI դարի հեղինակի կողմից որպես ծանոթություն, այս ձևով. «Քանզի ոչ են սոքա որդիք ազգածնինն Արամենակայ, այլ են եկեալ ի ձենաստանէ յամս... Մեծին Խոսրովու արքայի Հայոց»:

18): Երկու սրբազրույթյունն էլ, մեր կարծիքով, բխում են բնագիրը ոչ ճիշտ վերծանելուց: Այստեղ սրբագրելու կարիք չկա: «Սերեոսի Պատմության» հատվածի հեղինակի օգտագործած սկզբնաղբյուրում նախօրոք հայտնված է եղել, որ Մամիկոնյանները հասարակ մարդիկ չեն, այլ՝ թագավորական ծագում ունեն և ապա ավելացվել է, որ այդ պատճառով էլ, այսինքն՝ ազնվական ծագման պատճառով էլ Մամիկոնյանների ազգն սպարապետ է. «յայսմանէ այն (այս «այն»-ը վերաբերում է Մամիկոնեից ազգին, որի մասին բիշ տասը հայտնվում էր՝ «եղեն յազգ մեծ ի Մամիկոնայ և ի Կոնակայ») է սպարապետ»: Ա. Մատիկյանը (Անանունը կամ Կեղծ-Սերեոս, էջ 54) սրամիտորեն նկատել է, որ «այն է սպարապետ» արտահայտության ներկա ժամանակով գործածված լինելը նշան է այն բանի, որ արտահայտության հեղինակը ժամանակակից է սպարապետական ազգին: Սերեոսը, որի ժամանակ այլևս հայ սպարապետական ազգ գոյություն չունի, չէր կարող գրել «այն է (ազգն է) սպարապետ»:

¹⁴² Տե՛ս Յաղագս գրքից սրբոյն Գրիգորի Հայոց լուսաւորչի և Պատմութիւն սրբոյն Ներսիսի Հայոց հայրապետի:—«Սոփերք հայկականք», 2, Վենետիկ, 1853, էջ 121:

Այսպիսով, հայկական աղբյուրները տարբեր ձևերով են ավանդել Մամիկոնյանների գրույցը:

Մովսես Խորենացուն հայտնի եղած ավանդության համաձայն, Մամիկոնյանների նախահայրը եղել է մեկ մարդ՝ Մամգունը, այնինչ Ագաթանգեղոսի պատմածում երկուսն են՝ Մամիկ և Կոնակ: Բայց սա, ինչպես Մ. Արեղյանն է գրել, հատուկ է ժողովրդական վեպին. «Զույգ անունների իրրև մի անձի անունը ընդունվելը, ինչպես՝ Մամ-Կոն Խորենացու մոտ, հատուկ է ժողովրդական վեպին»¹⁴³. Ն. Աղոնցի¹⁴⁴ և Ա. Մատիկյանի¹⁴⁵ կարծիքով Խորենացին ինքն է Մամ և Կոն անունները միացրել, դարձրել մեկ անուն՝ Մամգուն, որպեսզի դրանով ավելի «օտարահնչուն» տեսք տա նրան:

Քվում է՝ բերված փաստերը բավական են, որպեսզի ցույց տան, որ «Սերեոսի Պատմությանը» կից հատվածում քաղված արար պահպանված Ագաթանգեղոսի գրույցը հանդիսանում է Մամիկոնյանների գրույցի անդրանիկ գրանցումը հայ պատմագրության մեջ, որը գրի է առնված «Սերեոսի Պատմության» հեղինակի ապրած ժամանակից շուրջ երկու հարյուր տարի առաջ: Քյուրթմացարար գտնվելով VII դարում գրված «Սերեոսի Պատմության» կազմում՝ այն վերագրվել է Սերեոսին:

Դ

Այդ՝ ո՞վ է եղել հինգերորդ դարում ապրած այն հեղինակը, որն առաջին անգամ գրանցել է Մամիկոնյանների գրույցը, իր աղբյուրը նշելով Մծուրնի արձանագրության հեղինակ Ագաթանգեղոսին:

Սա մեր կարծիքով այն միևնույն մատենագիրն է, որին «Սերեոսի Պատմությանը» կից հատվածի հեղինակը վկայակոչում է նաև այլ զեպրերում և անվանում է ժամանա-

¹⁴³ Մ. Արեղյան, Հայ ժողովրդական վեպը, Քիֆլիս, 1908, էջ 115:

¹⁴⁴ Адонц Н., Нач. история Армении у Себеоса, стр. 90.

¹⁴⁵ Ա. Մատիկյան, Անանունը կամ Կեղծ Սերեոսը, Վիեննա, 1913,

կազիր, ասելով. «Քանզի զսոյն ճառէ ժամանակագիրն այդպէս որպէս առաջիդ կայ» (ՍԵՊ, էջ 7):

Սերտ կապ կա այս ժամանակագրի և «Սերեոսի Պատմության» սկզբում գետեղված այն առաջարանի միջև, որտեղ հայտնվում է, որ պատմության նյութը վերցված է Մարաբայի մատյանից¹⁴⁶:

Այս մատյանում գտնվել է Ագաթանգեղոսի արձանագրությունը: Ուրեմն բնական է, ենթադրել, որ Մամիկոնյանների գրույցը նույնպես պետք է գտնվեր Մարաբայի մատյանում, որովհետև պատկանում էր միևնույն հեղինակին՝ Ագաթանգեղոսին:

Մովսես Խորենացին նույնպես «Սերեոսի Պատմության» հատվածին արձագանքող իր նյութերի աղբյուրները կոչել է Մարաբայան մատյան և Մարաբային անվանել է ժամանակագիր¹⁴⁷:

Ուրեմն բավական է պարզել ժամանակագրի անձնավորությունը և ինքնըստինքյան կպարզվի գրույցի հեղինակը:

Մինչ այդ՝ համառոտակի ծանոթանանք ժամանակագրի անձնավորության մասին հայտնված կարծիքներին:

¹⁴⁶ Ստորև կտեսնենք, որ այս առաջարանը նույնպես պատկանում է ժամանակագրին և քաղվածարար գտնվելով «Սերեոսի Պատմությանը» միացած հատվածին, մինչև այժմ սխալմամբ ընդունվել է որպես «Սերեոսի Պատմության» հեղինակի, կամ էլ՝ միայն նրա առաջին զպրուբյան հեղինակի առաջարան: Ժամանակագրի այժմ անհետ կորած զրվածքը XI դարում գտնվել է «Սերեոսի Պատմությանը» կից հատվածի հեղինակի ձեռքում և ընդարձակ քաղվածքներով արտագրվել է ներկա հրատարակության Ա և Բ գլուխներում: Արտագրված քաղվածքների շարքում է նաև ժամանակագրի առաջարանը:

¹⁴⁷ Մովսես Խորենացին առաջին գրքի 9-րդ գլխում ժամանակագրին այսպես է հիշատակում. «Ճեստ որոյ նոյն ժամանակագիր յառաջ մատուցեալ ասէ»: Էջու է, Խորենացին ժամանակագիր է կոչել անմիջապես Մարաբային, իսկ «Սերեոսի Պատմության» հատվածի հեղինակը ժամանակագիր ասելով նկատի է ունեցել Մարաբայի մատյանը վկայակոչող հեղինակին, բայց փաստն այն է, որ և՛ Խորենացին, և՛ «Սերեոսի Պատմության» հատվածի հեղինակը Մարաբայան աղբյուրը նշել են միևնույն ժամանակագրի մականվամբ:

Գր. Խալաթյանցը¹⁴⁸, Ն. Ադոնցը¹⁴⁹, Ստ. Մալխասյանցը¹⁵⁰ և այլք, Էյնելով Պարթևաց ապստամբության վերաբերող գրվածքում (ՍեՊ, էջ 7—11) և IV դարի հույն մատենագիր Եվսեբիոս Կեսարացու «Քրոնիկոն» գրքում հանդիպող որոշ ընդհանուր տվյալներից, գտնում են, որ «Սերեոսի Պատմությանը» կից հատվածի հեղինակը ժամանակագիր ասելով հասկացել է Եվսեբիոս Կեսարացուն: Իրականում, սակայն, Կեսարացուն հիշեցնող տեղեկությունները Պարթևաց ապստամբությանը վերաբերող գլխում բիշ տոկոս են կազմում: Այստեղ օգտագործված են հիմնականում ուրիշ աղբյուրներ:

Քննարկվող գլուխը փաստորեն իրենից ներկայացնում է Պարթև Արշակունիների հարստության հիմնադիր Արշակի գործերի պատմությունը: Այն ժամանակ, երբ որ Եվսեբիոս Կեսարացու մոտ Արշակի մասին հանդիպում են ընդամենը երկու-երեք ցարուցրիվ տեղեկություններ, Պարթևաց ապստամբությանը վերաբերող գլխում սկզբից մինչև վերջ պատմվում է Արշակի մասին: Ըստ որում այստեղ հայտնվում են Արշակին վերաբերող այնպիսի տեղեկություններ, որոնք զոյություն չունեն Եվսեբիոսի ժամանակագրությունում: Դրանցից են օրինակ՝ 1. Արշակը թագավորում է 56 տարի, 2. նա Հայոց թագավոր է կարգում իր որդուն, 3. վախճանվում է 130 տարեկան հասակում և այլն:

Եթե Արշակի երկարակեցության մասին տեղեկությունը վերցված լիներ Եվսեբիոս Կեսարացուց, ինչպես որ ենթադրում է Գր. Խալաթյանցը¹⁵¹, ապա այստեղ պետք է Արշակին հատկացված լիներ առնվազն 150 և ոչ թե 130 տարվա կյանքի տեղություն, որովհետև ըստ Եվսեբիոս Կեսարացու՝ 132-րդ Ողոմպիասի 3-րդ տարում «Պարթևք ի մակեդոնացուց ապստամբեցին և ի նոցանէ թագաւորեաց Արշակ, ուստի և

Արշակունիք»¹⁵², և ապա՝ 163-րդ Ողոմպիասի առաջին տարին «Արշակ պարթև զԱնտիոքոս սպանանէ»¹⁵³:

Ըստ այսմ Արշակը թագավոր դառնալուց 122 տարի հետո սպանում է Անտիոքոսին: Պարզ է, որ ութ տարեկան երեխան չէր կարող ապստամբել մակեդոնացվոց դեմ և դառնալ թագավոր: Դրա համար նա պետք է լիներ առնվազն 20—30 տարեկան, ուստի և՛ իր թագավորության 122-րդ տարում՝ շուրջ 150 տարեկան:

Էլ չենք խոսում այն մասին, որ «Սերեոսի Պատմությունում» Արշակի թագավորության տարիների գումարը 56 է, իսկ Եվսեբիոս Կեսարացու մոտ, ըստ Խալաթյանցի՝ հաշիվների, Արշակը Անտիոքոսին սպանում է իր թագավորության 122-րդ տարում, ուրեմն թագավորել է առնվազն 122 տարի:

Սրանք որոշակի փաստեր են, որոնք ցույց են տալիս, որ «Սերեոսի Պատմությանը» կից հատվածի հեղինակի վկայակոչած ժամանակագիրը Եվսեբիոս Կեսարացին չէ:

Ն. Մառը¹⁵⁴ և Ն. Ակինյանը¹⁵⁵ ժամանակագրին նույնացրել են Մծուրնի արձանագրության հեղինակ Ագաթանգեղոսի հետ: Սակայն նրանք չեն նկատել, որ պարթևաց ապստամբությանը վերաբերող գլխում նշված են հինգ այնպիսի թագավորներ, որոնք ապրել են Ագաթանգեղոսից հետո, ուստի և նրանց մասին գրող ժամանակագիրը չի կարող նույնանալ Ագաթանգեղոսի հետ:

Ա. Զամինյանը ժամանակագիր է համարել Մարարա Մծուրնացուն¹⁵⁶:

Ն. Ակինյանը հետազայում վերանայելով իր կարծիքը,

¹⁵² Եվսեբիոս Կեսարացի. ժամանակակից երկմասնեայ, Վենետիկ, 1818, էջ 232:

¹⁵³ Անդ, էջ 244:

¹⁵⁴ Марр Н. Я., О Начальной истории Армении, стр. 281.

¹⁵⁵ Ն. Ակինյան, Սերեոս Էպիսկոպոս Բագրատունեաց և իր Պատմութիւնն ի Հերակին.—«Շ. Ամս.» 1923, էջ 403, 415:

¹⁵⁶ Մաշտոցի անվ. Մատենագրան, անհատ. արխ., թղթ, 232, վ. 101:

¹⁴⁸ Халатянц Гр. Армянский эпос в Истории М. Хоренского, стр. 89.

¹⁴⁹ Адонц Н., Нач. история Армении, стр. 75—76.

¹⁵⁰ ՍեՊ, էջ 10, 168:

¹⁵¹ Халатянц Гр., Армянский эпос, стр. 89.

ժամանակագրին նույնացրել է «Գ զարի հույն հեղինակ Փավստոս Բուզանդացու» հետ¹⁵⁷։

Սերեոսին վերագրվող Պատմությանը կից բնագրում Բուզանդի կորած երկի հետքեր է տեսել նաև բնագրի ուսումնասիրությանը զբաղված բանասերների մեծամասնությունը (Գր. Խալաթյանց, Ն. Աղոնց, Ա. Անանիկյան, Ա. Մատիկյան, Գր. Տեր-Պողոսյան, Ա. Զամինյան և այլք)։ Եղել են նաև այնպիսիները (Ն. Մառ, Հ. Քոփչյան, Կ. Տեր-Սահակյան և ուրիշներ), որոնք հատվածն ուղղակի նույնացրել են Բուզանդի կորած գալուստյունների հետ։

Այս ենթադրությունները բխել են այն փաստերից, որոնք ապացուցում են Փավստոս Բուզանդի և «Սերեոսի Պատմությանը» կից հատվածի միջև գոյություն ունեցող կապը։

Փաստերից կարևորագույնը վեցերորդ զարի բյուզանդական պատմիչ Պրոկոպիոս Կեսարացու վկայություններն են, որոնց, «Սերեոսի Պատմությանը» կից հատվածի կապակցությամբ, առաջին անգամ ուսումնասիրությանը անդրադարձել է Նիկողայոս Աղոնցը¹⁵⁸ և ապա՝ Ա. Մատիկյանը¹⁵⁹, Ն. Ակինյանը¹⁶⁰ և ուրիշներ։

Պրոկոպիոսն իր «Վասն պարսկական պատերազմին» աշխատության մեջ հայոց Արշակ Բ թագավորի մասին բերում է մի պատմություն (Արշակի Պարսկաստան կանչվելը, հայկական հողի վրա բմբուսանալը, Անհուշ բերդում բանտարկվելը և ինքնասպանությունը)¹⁶¹, որը բաղված է Փավստոս Բուզանդի «Հայոց պատմության» շորթորդ գալուստյան ՄԲ, ՄԳ և Հինգերորդ գալուստյան է գլուխներից։

¹⁵⁷ Ն. Ակինյան, Սերեոսի «ժամանակագիրն» և Փ. Բիզանդեայ Ա պատմությունը, «Հ. Ամս.», 1938, էջ 46, 50։

¹⁵⁸ Адонц Н., Начальная история Армении, стр. 93—95.

¹⁵⁹ Ա. Մատիկյան, Անանուն կամ Կեղծ-Սերեոս, Վիեննա, 1913, էջ 17—25։

¹⁶⁰ Ն. Ակինյան, Սերեոսի «ժամանակագիրն...» «Հ. Ամս.», 1938, էջ 42—50։

¹⁶¹ Պրոկոպիոսի աշխատության՝ Հայոց Արշակ Բ թագավորին վերաբերող հատվածի թարգմանությունը տե՛ս Մատիկյանի նշված աշխատ. 18—22 էջերում։

Գիտական գրականության մեջ արդեն բազմիցս շոշափված այս փաստից բացի Պրոկոպիոսի և Փավստոսի կապի մասին է խոսում նաև մեկ այլ ավյալ, որի վրա մենք ուզում ենք առանձին ուշադրություն հրավիրել։ Դա Անհուշ բերդի անվան ստուգաբանությունն է (τω τῆς λιγῆς φρουρίῳ)¹⁶², ինչպես նաև այդ բերդին վերաբերող տեղեկություններն այն մասին, որ մահապատժի սպանալիքով արգելված է եղել հիշատակել Անհուշ բերդում գտնվող կալանավորների անունը և այդ սպանալի օրերը խախտվել է ընդամենը մեկ անգամ՝ հայոց Արշակ Բ թագավորի բանտարկության ժամանակ, երբ Արշակի հավատարիմ զորավարը պարսից թագավորից թույլարվություն է խնդրել տեսակցել Անհուշ բերդում նստած իր թագավորի հետ։ Պրոկոպիոսը գրում է.

Οἱ δὲ κτεῖναι ἀνδρα βασίλειου αἵματος οὐδ' ὄλωσ ἔγνωσαν, ἀλλ' ἐν φρουρίῳ καθείρεται ὅπερ τῆς λιγῆς καλεῖν νενομίχασιν, ἣν γὰρ τις ἐνταῦθα ἐμβλήθεισ τύχη, οὐκ ἔτι νόμος σφίσι μνήμην πύτων εἶναι, ἀλλὰ θάνατος τῷ ὀνομίχαστι ἢ ζῆμια ἔσσι. διὸ δὴ καὶ τὴν ἐπωνυμίαν ταύτην πρὸς Περσῶν ἔλαχεν. ἀπαξ δὲ ἡ τῶν Ἀρμενίων ἱστορία φησὶ νόμου τοῦ ἀμφὶ τῷ λιγῆς φρουρίῳ παρατελειῶσθαι τὴν ὄνομαζιν Πέρσαις τρόπω τοιῶδε...¹⁶³

[«Թայց այդ խոսքերից հետո էլ նրանք շճամարձակվեցին սպանել թագավորական արյուն ունեցող մարդուն (Կավատին —Գ. Ա.) և որոշեցին նրան պահել մոռացության (=Անհուշ) բերդում։ Այսպես էր կոչվում նրանց մտա այդ բերդը, որովհետև մահապատժի սպանալիքով արգելված էր հիշատակել անուններն այն մարդկանց, ովքեր բանտարկված էին այնտեղ։ «Հայոց պատմությունում» ասվում է, որ պարսիկները

¹⁶² Procopii De Bello persico I, 5, p. 26: Corpus scriptorum historiae Byzantinae, pars II, vol. I, Bonnae, 1833, էջ 26, ա. 4: էջ 26, ա. 9: էջ 30, ա. 22: Հմմտ. Hübschmann H., Arm. Gramm. I, S.19. Անհուշ բերդի կապակցությամբ Պրոկոպիոսին հարևանցիտներն վկայաբոշել են նաև Peeters P., (a début de la persécution de Sapor d'après Fauste de Buzance: Revue des Etudes arméniennes, t. I f. I, Paris, 1920, p. 21-22, Christensen A., L'Iran sous les Sassanides, Copenhagen, 1944, p. 307—308.

¹⁶³ De Bello Persico, p. 26.

միայն մեկ անգամ խախտեցին մոռացութեան (=Անհուշ) բերդի օրենքը հետեւյալ ձևով:]

Այնուհետև Պրոկոպիոսը շարագրում է Արշակի ինքնապանութեան պատմութիւնը, որից հետո ավելացնում է. «τὰ μὲν οὖν κατὰ τούτων ὁτὶ τὸν Ἀρσάκην ἢ τῶν Ἀρμενίων συγγραφῆ λέγει ταύτη, ἤπερ ἐρρήθη, κεχωρημέναι, καὶ τὸν νόμον τότε ἀμφὶ τῶ τῆς λήθης φρουρίῳ λελέσθαι»¹⁶⁴ [«Արդ որ ինչ ասացաւ զելիցն Արշակայ արքայի եւ թէ յայնմ ի նմին իսկ ժամանակի ընդդէմ օրինացն գործեցաւ որ զԱնհուշ բերդին է, րովանդակեալ գտանի ի «Հայոց պատմութեան», զոր ի վեր անդր յիշեցաք»]¹⁶⁵:

Պրոկոպիոսի հիշատակած «Հայոց պատմութիւնում» պատմված այս բոլոր մանրամասնութիւնները գտնում ենք Փափստոս Բուզանդի երկում, որը Պրոկոպիոսի ժամանակ իրոք կոչվել է «Հայոց պատմութիւն»: Այստեղ կարգում ենք. «Եւ ասէ թագաւորն Շապուհ (Շապուհն ասում է Արշակի զորավարին). խիստ են խնդրուածք, զոր խնդրեցերդ, զի յաւուրց ժամանակաց, յորմէ թագաւորութիւնս Պարսից կանգնեալ է, և բերզն այն Անհուշ (=մոռացութեան—Գ. Ա.) բերդ կոչեցեալ է, շիբ որ մարդ եղեալ ի մարդկանէ, որ իշխեցեալ է յիշեցուցանել թագաւորաց զոր յայնմ բերդի եղեալ զոր է թագաւորաց... և զու աւաղիկ զանձն ի ման եղիւ և յիշեցուցէր զԱնհուշն, որ ոչ էին լեալ երբեք օրենք թագաւորութեանս Արեաց ի սկըզբանէ»¹⁶⁶:

Ինչպես տեսնում ենք, այստեղ առկա են Անհուշ բերդի ստուգաբանութեանը և այդ բերդի օրենքին վերաբերող այնպիսի մանրամասնութիւններ, որոնք Պրոկոպիոսին կապում են Փափստոս Բուզանդի հետ:

Եթե այս երկու պատմիչների կապը բացահայտող փաստերի մեջ մինչև այժմ նշվել են նաև բացատրութեան կարոտ որոշ հակասութիւններ (Շապուհ—Բակուր և այլն), ապա մեր մատնանշած հատվածը գերծ է այդպիսիներից: Ընդհակառա-

կը, այստեղ կապը բացահայտող փաստերն այնքան հստակ են, որ իրավունք են տալիս իրենց միջոցով հաստատելու նաև մնացյալ հատվածների ընդհանրութիւնը, անկախ նրանցում տեղ գտած բացատրելի տարբերութիւնների, որոնք կարող են լինել հետագա դարերի ազավազումների արդյունք:

Պրոկոպիոսից առաջ ապրած ոչ մի հայ կամ այլազգի մատենագիր (բացի Փափստոսից) հայտնի չէ, որից օգտված լինելով Պրոկոպիոսը մեր բննարկած հատվածը շարագրելիս: Եվ բանի որ նա ինքն իր սկզբնաղբյուրը կոչում է «Հայոց պատմութիւն», մնում է ընդունել, որ այդ Պատմութիւնը իրոք Փափստոս Բուզանդի «Հայոց պատմութիւնն» է:

Այս իրողութեան օգտին է խոսում նաև այն հանգամանքը, որ ի տարբերութիւն մյուս հռոմեա-բյուզանդական աղբյուրների, որոնք «Մոռացութեան բերդի» տեղը նշում են Ագարայում (Ամմիանոս Մարցելլինոս¹⁶⁷), Պրոկոպիոսը հետևում է Փափստոս Բուզանդին և Անհուշ բերդը նույնացնում Արշակի բանտարկութեան վայրի հետ, որը, ըստ Փափստոս Բուզանդի, գտնվում էր Խուժաստանում, «զի յԱնդմըշն բերդի կայ յերկրին Խուժաստանի»¹⁶⁸:

Իր օգտագործած սկզբնաղբյուրը Պրոկոպիոսն անվանում է «Հայոց պատմութիւն», առանց Փափստոս Բուզանդի անունը տալու: Բայց մենք գիտենք, որ հինգերորդ դարում «Հայոց պատմութիւն է» կոչվել հատկապես Փափստոս Բուզանդի Պատմութիւնը: Ղազար Փարպեցին իրենից առաջ գրված պատմական երկերը թվարկելիս միայն Փափստոս Բուզանդի մասին է ասում, որ նրա գիրքը կոչում են Հայոց պատմութիւն. «զոր անուանեալ կոչեն զանուն գրոցն Հայոց պատմութիւն»¹⁶⁹: Բացի դրանից, Պրոկոպիոսն այնպիսի հարազա-

¹⁶⁷ Անհուշ բերդի գտնված վայրի մասին մանրամասն մատենագիտական տեղեկութիւններ կարելի է գտնել Գարրիել Գեատունիսի մոտ (Прокония Кесарийского История войн, кн. I, СПб, 1876, стр. 63—66).

¹⁶⁸ Փափստոս Բուզանդ, Պատմութիւն Հայոց, Վենետիկ, 1914, էջ 256. Հմմտ. նաև 260, 262:

¹⁶⁹ Ղազ. Փարպեցի, Պատմութիւն Հայոց, Տփլիս, 1904, էջ 1: Հմմտ. Մատիկյան. նշվ. աշխ. էջ 24:

¹⁶⁴ Անդ, էջ 30:

¹⁶⁵ Թրգմ. Ա. Մատիկյանի նշվ. աշխ., էջ 22:

¹⁶⁶ Փափստոս Բուզանդ, Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1912, էջ 310:

տությամբ է վերարտադրում Արշակի Պարսկաստան գնալու և Անհուշ բերդում զոհվելու պատմության մանրամասնությունները, որ կասկած չի թողնում իր հիշատակած «Հայոց պատմության» և Փավստոս Բուզանդի «Հայոց պատմության» նույնության միջև:

Պրոկոպիոսը Փավստոս Բուզանդի անվան փոխարեն նշել է զրքի անունը: Հնումն սովորություն է եղել երբեմն զրքերը կոչել միայն անվամբ, առանց հեղինակների անունների: Այդպես են կոչվել «Գիրք Գրիգորիսի» (Ազաթանգեղոս), «Պատմութիւն հայոց» (Փ. Բուզանդ)¹⁷⁰, «Պատմութիւն Աղուանից» (Մ. Կաղանկատվացի), «Պատմութիւն ներսէսի» (Մեսրոպ Վայոցձորեցի) և այլն:

Փավստոս Բուզանդի երրորդ դպրությանը նախորդող խոստարանության մեջ գիրքը կոչված է «յիշեցուցիչ պատմութեանց ազգացն Հայաստան աշխարհին որդուց թորգոմայ»¹⁷¹: Զորրորդ դպրությունը նույնպես կոչվում է «Ժամանակագիր

մատեանք տան որդուց թորգոմայ աշխարհին Հայոց»¹⁷²: Հինգերորդ դպրության վերնագիրն է՝ «Ժամանակագիր մատեանք տան որդուցն թորգոմայ իշխանին (կարգա՝ «աշխարհին»¹⁷³—Գ. Ա.) Հայոց»¹⁷⁴: Իսկ վեցերորդ դպրությանը՝ «Ժամանակագիր մատեանք»¹⁷⁵: Այսպիսով, բոլոր դպրությունների վրա կրկնված է եղել «Ժամանակագիր մատեանք հայոց» բառերը, որոնք ուրիշ բան չէին կարող նշանակել, բան՝ «Հայոց պատմություն»: Ըստ որում «Մատեան» բառը անպայման մատնանշել է գրավոր պատմություն և այդ գրավոր իմաստի հետքերը պահպանվել են նաև Պրոկոպիոսի հիշատակած վերնագրում՝ «ἡ τῶν Ἀρμενίων συγγραφή», որը նշանակում է գրավոր պատմություն¹⁷⁶:

Բուզանդի գրքում ամենուրեք, որտեղ գրված է «Ժամանակագիր մատեանք Հայոց» դրանից առաջ նշված է բոլորի համար մեկ ընդհանուր խորագիր. «Բուզանդարան պատմութիւնք»:

Սա նշանակում է, որ Բուզանդարանն ընդհանուր վերնագիր է եղել բոլոր դպրությունների համար և որ՝ «Ժամանակագիր մատեանք Հայոց»-ի մեկ հասած մասը կապված է «Բուզանդ» անունով (կամ՝ «բուզանդ» բառով) ստեղծված Փավստոս Բուզանդ անձնանվան հետ, որի հետևանքով և Պատմությունն այժմ հայտնի է որպես Փավստոս Բուզանդի Բուզանդարան¹⁷⁷:

¹⁷⁰ Անհետաքրքիր չի լինի նշել, որ «Հայոց պատմություն» կոչվող մի գիրք էլ գտնվել է XI դարի վրաց պատմիչ Լեոնտիոս Ռուխեցու (Լեոնտի Մրովելի) ձեռքին: Սա «Վրաց թագավորների և նախահայրերի պատմություն» գրքում խոսելով Տրդատի քաջությունների մասին, իր սկզբնաղբյուրը կոչում է «Հայոց Պատմություն» (տե՛ս Լեոնտիոս Ռուխեցու երկի հատվածական թարգմանությունը՝ կատարված Մելիքսեթ-Բեկի կողմից՝ «Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», Երևան, 1934, հ. Ա, էջ 167): Որոշ բանասերներ Լեոնտիոսի նշած «Հայոց պատմությունը» նույնացրել են Ազաթանգեղոսի Պատմության հետ (չգտե՛նք թե՛ օգ, թե՛ ցցել փճոցը և օսե՛ճոճոճ օրհնություն՝ (V—XVIII և. Ն. տձուլե՛ս, 1916, էջ 125; Մելիքսեթ-Բեկ, նշվ. աշխ. և այլն), չնկատելով որ Ռուխեցին Ազաթանգեղոսի պատմության համար օգտագործում է բոլորովին այլ անուն. «Վկայության գիրք» կամ՝ «Հայոց դարձի պատմություն» (տե՛ս Մելիքսեթ-Բեկի թարգմանությունը, էջ 172): Արդյոք Ռուխեցու հիշատակած «Հայոց պատմությունը», որը վերաբերել է Հայոց առաջին թագավորներին, ինչ-որ կապ չի՞ ունենել Բուզանդարանի կրթած դպրությունների հետ:

¹⁷¹ Փավստոս Բուզանդացի, Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1912, էջ 5: Ընդգծված բառերը լավագույն ապացույց են այն բանի, որ Բուզանդարան ժողովածուն կազմողն ապրել է Բուզանդարանում նկարագրված դեպքերից (IV դար) շատ ավելի ուշ. այլպես՝ նա IV դարի պատմությունը չէր կոչի «յիշեցուցիչ պատմութեանց»:

¹⁷² Փավստոս Բուզանդացի, էջ 101:

¹⁷³ Հմմտ. Հ. Գաբրիել վ. Նանկապետյան, Ուղղադրութիւնը ազգային մատենագրաց, Վենետիկ, 1907, էջ 102:

¹⁷⁴ Փավստոս Բուզանդացի, էջ 277:

¹⁷⁵ Անդ, էջ 389:

¹⁷⁶ Հմմտ. Ա. Մատիկյան, նշվ. աշխ., էջ 23, 24:

¹⁷⁷ «Բուզանդարան» բառը բացատրելու ուղղությամբ կատարված փորձերից առավել կարևորներն են ն. Բուզանդացու («Քննասէր, Ա, Ստորհույմ, 1887, էջ 21—22), Ստ. Մալխասյանցի (Փավստոս Բուզանդի աշխարհարար թարգմանությունը, Երևան, 1947, էջ 309—310) և Հ. Անասյանի (Բուզանդարանի ուսերեն թարգմանությունը, Երևան, 1954, էջ 5) փորձերը, որոնց ընդհանուր հայտարարն այն է, որ «Բուզանդարանը» հավաքական իմաստ ունի:

Ղազար Փարպեցու և Պրոկոպիոս Կեսարացու վկայություններից երևում է, որ Փավստոս Բուզանդի անունը կրել են միայն մեկ հասած զպրուֆյունները, իսկ նախորդ երկու զբարությունները ներկայացված են եղել ուրիշ հեղինակների անուններով: Գրանով պետք է բացատրել այն փաստը, որ Փարպեցին Փավստոս Բուզանդի Պատմություն ասելով հասկացել է միայն մեկ հասած զպրուֆյունները: Իսկ Պրոկոպիոսը, որ օգտվել է նաև նախորդ զպրուֆյուններից, բավականացել է ամբողջ «Բուզանդարանի» համար ընդհանուր «Հայոց պատմություն» արտահայտությամբ և այն չի կապել միայն մի հեղինակի՝ Փավստոսի անվան հետ:

Բուզանդարանի վեց զպրուֆյուններից բաղկացած լինելու մասին վկայող փաստ պետք է համարել նաև հենց «Հայոց պատմություն» խորագիրը: Մեզ հասած չորս զպրուֆյուններն ընդգրկում են ընդամենը 50 տարվա պատմություն: Պարզ է, որ այսպիսի մի հատվածական նկարագրություն չէր կարող կոչվել «Հայոց պատմություն»: Վեց զպրուֆյունների մասին և վկայում նաև մեր նշած «Ժամանակագիր մատենաք տան որդուց թորգոմայ աշխարհին Հայոց» խորագիրը, որը դարձյալ չէր կարող վերաբերել միայն 50 տարվա պատմությանը, այլ մատնանշում է Հայաստանի պատմության ընդհանուր ժամանակագրությունը, սկսած հին ժամանակներից: Եվ իրավացի է Ա. Մատիկյանը, որի կարծիքով առաջին «Հայոց պատմությունը» եղել է Բուզանդարանը (և ոչ՝ Խորենացին)¹⁷⁸:

Պրոկոպիոսի օգտագործած Բուզանդարանի (որը նա կոչում է «Հայոց պատմություն») առաջին զպրուֆյունների բովանդակությունը¹⁷⁹ համընկնում է «Սերեոսի Պատմությանը» կից հատվածում պահպանված Պարթևաց ապստամբությանը վերաբերող գլխին: Իսկ սա իր հերթին, ինչպես տեսանք, բաղված է ժամանակագրից: Այսպիսով, Պրոկոպիոսի միջոցով

պարզվում է, որ ժամանակագիրը նույն ինքը Բուզանդարանի հեղինակն է:

«Սերեոսի Պատմությանը» կից հատվածից երևում է, որ Բուզանդարանի առաջին զպրուֆյունները (կամ նրանցից մեկը) կրել են Մարաբբա Մծուրնացու անունը («Անդ հայկով ի մատենան Մարաբբայ փիլիսոփայի Մծուրնացու...»):

Ինչպես տեսանք՝ Ազաթանգեղոսի արձանագրությունը, Մամիկոնյանների զբույցը, Պարթևաց Արշակ թագավորին վերաբերող հատվածը և առհասարակ «Սերեոսի Պատմությունում» պահպանված երկու առաջին դուխների նյութը ամբողջապես վերցված է Մարաբբայի մատյանից: Եթե նկատի ունենանք, որ «Սերեոսի Պատմությունում» պահպանվել է միայն Մարաբբայի մատյանի համառոտագրությունը, բաղվածքներ նրանից՝ ապա կարելի է պատկերացնել, թե որքան ընդարձակ ծավալ պետք է ունենար այս մատյանը առաջին երկու զպրուֆյուններում: Հետևաբար հնարավոր է, որ այդ ծավալուն գիրքը ներկայանար իր սկզբնաղբյուրի՝ Մարաբբա Մծուրնացու անվամբ, ինչպես որ երրորդից վեցերորդ զբարությունները ներկայացված են Փավստոսի անվամբ:

Արդ՝ նշենք Բուզանդարանի առաջաբանի և ավետարաններից առաջ գետնելված Եվսեբիոսի առ Կարպիանոս թղթի հետևյալ հատվածների նմանության փաստը.

Ավետարան	Բուզանդարան
Կանոնս տասն թուով զրոշմեցի...	Կարգօք, թուօք և համարօք
Ի վերայ իւրաքանչիւր շորեցունց	Կանոնեալ զրոշմեալ նկարեցի
անտարանացն թիւ ինչ առնթիւր	Իւրաքանչիւր գլխովք: Եւ շորս
կայ ըստ իւրաքանչիւր մասին...	խոստմունս շորից շորեցունց
մինչև ցկատարած զրօցն:	զպրութեանցս իւրաքանչիւր
	գլուխս պատուատեցի մինչև ի կատարած սորին:

Այստեղ գործ ունենք երկու սկզբնաղբյուրների հավանական կապի հետ: Այդ կապը ցույց տվող պակաս նշանակալի փաստ չէ նաև «Ավետարան» և «Բուզանդարան» բառերի համանման կառուցվածքը:

Հայ մատենագրության որոշ հուշարձաններում պահպանվել են տեղեկություններ, որոնց համաձայն Բուզանդարանը

¹⁷⁸ Ա. Մատիկյան, Արա Գեղեցիկ, Վրեհնա, 1930, էջ 8:
¹⁷⁹ Procopius, vol., III, De Aedificiis, III, 1. Մեզ հետաքրքրող հատվածի զբարթ թարգմանությունը տե՛ս Ա. Մատիկյանի «Անանունը կամ Կեղծ-Սերեոս» աշխ., էջ 22—23:

հնում հայտնի է եղել նաև «Հայոց մնացորդաց Պատմութիւնք» անունով: Սա ևս Բուզանդարանի և Ս. Գրոց աղբյուրցույց տվող մի կարևոր փաստ է: Հայտնի է, որ Բուզանդարանը գրվել է Հայոց պատմութեանը վերաբերող մի բանի սկզբը՝ նաղբյուրներից հետո և պարունակում է այնպիսի նյութեր, որոնք նախորդ պատմիչները բաց են բռնել: «է ինչ մեր պատմութիւն,— գրում է Բուզանդարանի հեղինակը երրորդ դարու-թեան առաջաբանում,— որ առաջին է, և է ինչ, որ վերջին է, իսկ որ միջին ինչ եղև, այն ի ձեռն այլոց գրել գրեցաւ»: Ուրեմն ինչ որ «ի ձեռն այլոց գրեցաւ»՝ հեղինակը գրանց չի անդրադարձել, այլ գրել է ուրիշների կողմից շքրված պատմությունը:

Ճիշտ միևնույն ծրագիրն է հայտնված եղել նաև Բուզանդարանի կորած դպրութեաններում, որոնց առաջաբանը բազմա-ծարար պահպանվել է «Սերեոսի Պատմութեանը» կից հատվածում: Այստեղ կարդում ենք. «Եւ եղև ոչ ի կամայական պիտոյից վարժ խուզակի գանատրագրեալ ժամանակ և զնախնի բաջացն ձեռնարկելով դրոշմել լիպասանութիւնս, զիմն յիշատակել զառասպելս, և ի նոյն շարագրելով ասացից զառ ի յապայան եղելոյ...»¹⁸⁰: Այստեղ ևս հեղինակը կրկնում է Բուզանդարանի վերոհիշյալ այն միտքը, որ ինքը նկարագրելու է ուրիշների կողմից շնկարագրված ժամանակը («զանատրագրեալ ժամանակ»):

Ս. գրոց Մնացորդաց գրքերը նույնպես, որ «Հայոց մնացորդաց պատմութեանց» (Բուզանդարանի) նման են կոչվում, գրված են Հին կտակարանի մյուս գրքերից համեմատաբար ավելի ուշ և պարունակում են այդ գրքերից զուրս մնացած պատմական հիշատակարանների մնացորդներ, որից և ստացել են «Մնացորդաց գիրք» անունը¹⁸¹:

¹⁸⁰ ՍԵՊ, էջ 1:

¹⁸¹ Անհետաքրքիր չէ Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց մատենադարանի ձեռագրերից մեկում հանդիպող այս հիշատակարանը. «Տեառն Սահակա կաթողիկոսի զՄնացորդս յետոյ ամենայն մարգարէից է թարգմանեալ» (տե՛ս Գիրք մնացորդաց ըստ հնագոյն հայ թարգմանութեան, զաղաչինն ած ի լույս ... Գրիգոր Խալաբեանց. Մոսկվա, 1899, էջ 115), սրբ միաժամանակ մատ-

Մեղ թվում է, պատահական չէ նաև այն, որ Հին կտակարանի Մնացորդաց գրքերը երբայերևն սկզբնադրում կոչված են ճիշտ այնպես, ինչպես որ Բուզանդարանը՝ այսինքն՝ երկուսն էլ կոչվում են «Ժամանակագիր մատենք» երբայերևն՝ «Գաբրիի հայամամ»¹⁸²:

Եվ այսպես, Բուզանդարանի հեղինակը, նույն ինքը՝ Ժամանակագիրը, Ս. գրոց օրինակով իր գիրքը ներկայացրել է որպես ժողովածու, տարբեր հեղինակների անուններով (Ազաթանգեղոս, Մարաբրա Մծուրնացի, Փալստոս Բուզանդ)¹⁸³:

նանշում է Մնացորդաց գրքերի թարգմանչի՝ Սահակ Պարթև կաթողիկոսի անունը:

¹⁸² Տպագրական բարդություններից խուսափելու համար երբայերևն բաները բերում ենք հայերեն տառադարձությամբ: «Գաբրիի հայամամ»-ի երբայերևն գրությունը վերցրել ենք Հին կտակարանի երբայերևն բառարանից (Carl Siegfried und Bernhard Stade, Hebräisches Wörterbuch zum Alten Testamente, Leipzig, 1893, p. 134, 909): Երբայերևն բնագրում «գաբրիի» բառը «Ժամանակագիր մատենան» իմաստով (կամ, ինչպես Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանիչներն են կոչել, «Գիրք բանից սուրբ») գործածված տե՛ս նաև երրորդ գիրք թարգմանութեանց, դ. թԳ, ատն 29 (Նմամ. Hebräisches Wörterbuch, p. 134) և այլուր:

Մնացորդաց գրքի ասորերենից կատարված թարգմանությունում (Գիրք Մնացորդաց... ած ի լույս... Գրիգոր Խալաբեանց) ինչորո ասորկա արտահայտություններ տարբեր է Յոթանասնից կոչված օրինակից կատարված հայերեն թարգմանությունից: Այս մասին տե՛ս Բ. Ս. Գևորգեան, Խորենացին է Աստուածաշնչի Մնացորդաց գրքերի առաջին հայ թարգմանողը ասորերեն ընադրից—«Բազմավէպ», 1905, էջ 427: Հայ թարգմանիչները «Մնացորդաց գրքի» երբայերևն խորագիրը տառադարձության են ենթարկել նաև «գիրք է հայամամ», «գաբրիիովմին», «զարարախմինայն» և այլ ձևերով: Տե՛ս Աստուածաշունչ Հնոց և Նորոց Կտակարանաց, Ամստերդամ, 1666, էջ 402, նաև՝ Յերուսիմեայ վասն քան եւ երկուս գիրս առ ի հերբայեցոց զպատմութիւնն քանակելոյ: Գերմաներեն—հայերեն ներածությունը և հայ—լատին ընադրով հրատարակեց Հ. Արխատկես Վարդանեան, Վիեննա, 1920:

¹⁸³ Ինչպես երևում է, Բուզանդարանի հեղինակը պատահաբար չէ գործածել հայերենի համար անսովոր Ազաթանգեղոս, Մարաբրա, Բուզանդ անունները: Արանցից յուրաքանչյուրի ետևում ըստ երևույթին թարգմանված է մի ինչ-որ իմաստ: Գրեմք, որ «Ազաթանգեղոս» նշանակում է «քարի հրեշտակ», իսկ «Բուզանդը» և «Փալստոսը»՝ «զրույց» (ըստ Ստ. Մալխասյանցի) և «երզանկություն» (ըստ Նորայր Բյուզանդացու): Հավանաբար մի իմաստ պետք է ունենա նաև Մարաբրա անունը: Համեմատիր, օրինակ,

Հայտնի է, որ հայ դպրութեան առաջին դարերում մեծ ծափալ ունեցող ժողովածուները միևնույն կազմի մեջ տեղավորելը անհնարին էր: Տառերի խոշոր գրութիւնը և մագաղաթը դրբերի ծափալը կհասցնէին անգործնական մեծութիւն: Դրա համար էլ սովորութիւն է եղել ժողովածուներն ընդօրինակել առանձին-առանձին հատորներով: Դա վերաբերել է նաև Աստվածաշնչին, որը միայն համեմատաբար ավելի ուշ ժամանակների ձեռագրերում ենք տեսնում ընդօրինակված միևնույն կազմի մեջ: Այս տեսակետից էլ անհավանական չի լինի ենթադրել, որ Մարաբրայի մատյանը և Փավստոս Բուզանդի դպրութիւնները, միևնույն ժողովածուի մասեր լինելով հանդերձ, ընդօրինակված են եղել առանձին հատորների մեջ: Դրանով պետք է բացատրել այն հանգամանքը, որ Ղազար Փարպեցին օգտվելով Փավստոս Բուզանդի գրքերից (որը նա կոչում է «Հայոց պատմութիւն»), անձանոթ է մնացել Բուզանդարանի նախորդ երկու դպրութիւններին, որոնք հավանաբար ընդօրինակված են եղել առանձին կազմի մեջ և չեն գտնվել Փարպեցու ձեռքի տակ:

Մարաբրայի մատյանը Բուզանդարանի կազմում է գտնվել նաև X դարի մատենագիր Մեսրոպ Վայցցձորեցու ունեցած ձեռագրում: Մամիկի և Կոնակի մասին այս հեղինակը հայտնում է այնպիսի տեղեկութիւններ, որոնց մի մասը գալիս է Բուզանդարանի մեզ հասած դպրութիւններից, իսկ մյուս մասն արձագանքում է «Սերեոսի Պատմութիւնում» պահպանված Մարաբրայան մատյանին: Այսպես՝

Բուզանդարան (ղպր. ն, գլ. 1է),
Մարաբրայան մատյան (ՍԵՊ,
էջ 12—13)

Մեկ շեմք իսկ լեալ ձեռ ծառայ
այլ ընկերք ձեռ... Մեր նախնիք
լեալ էին քաղաւոք աշխարհին
ձեռաց... Փախտական լեալ Մա-

Մեսրոպ Վայցցձորեցի
(Մովսէր Տաշկականք, հ. 2,
էջ 120—21)

Ազգն Մամիկոնէից ոչ են կացեալ
ծառայ ձեռ, այլ՝ ընկերք: Եւ
նախնիք մեր՝ քաղաւոքն ձեռաց...
Փախեան երկու որդիք թագաւորին

ազաթանգեղոս («բարի հրեշտակ») բար հիշեցնող արարերեն մարհարա-
(«բարի լուր», «բարի գալուստ») բարք, որի նման մի, անհայտ ծագումով
բառ կարող է ընկած լինել Մարաբրայի հիմքում:

միկն և Կոնակն զնան առ արբայն
Արշակունի... և եղեն յազգ մեծ
ի Մամիկայ և Կոնակայ...

ձեռաց... և եկեալ բնակեցան
յաշխարհիս Հայոց... որոնց անու-
անք նոցա, անդրանկանն Մամ և
երկրորդին Կոն յորջորջիւր և ի նո-
ցուն անուանեցան Մամիկոնք...

Ինչպես տեսնում ենք, ընդգծված տողերը քաղված են մեզ հասած Բուզանդարանից, իսկ շարունակութիւնը համապատասխանում է «Սերեոսի Պատմութիւնում» պահպանված համավածի բովանդակութեանը:

Մարաբրայի անվամբ ներկայացված դպրութեան կորուստը տեղի է ունեցել ոչ այնքան էլ վաղ ժամանակներում: Տեսանք, որ նրանից օգտվել են Մովսես Խորենացին (V դ.), Պրոկոպիոս Կեսարացին (VI դ.), «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը (VII դ., Ճենաստանը նկարագրելիս), Մեսրոպ Վայցցձորեցին (X դ.), «Սերեոսի Պատմութիւնը» կից հատվածի հեղինակը (XI դ.) և Վարդան Արեւելցին (XIII դ.): Հնարավոր է, որ Մարաբրայի մատյանից օգտված լինեն նաև բուն «Սերեոսի Պատմութիւն» հեղինակը (VII դ.)¹⁸⁴, Յովմա Արծրունին (X դ.)¹⁸⁵, վրաց պատմիչ Լեոնտիոս Ռուփսեցին (XI դ.) և ուրիշներ:

Նրա գոյութեան մասին տեղեկութիւն ենք գտնում նաև XVIII դարի սկզբներին կազմված մի մատենագիտական ցանկում, որը գտնվում է Մաշտոցի անվան Մատենադարանի

¹⁸⁴ Գր. Խալաթյանցը (Арм. эпос в Истории М. Хоренского, 1896, стр. 58—105). Ստ. Մախատյանցը (Սերեոսի Պատմութիւնը և Մ. Խորենացի, ՓիՖլիս, 1899), ն. Ակինյանը (Սերիոս եպոս. Բազրատունեաց, Ազգ. մատենադարան, Վիեննա, 1924, էջ 66—72) համոզիչ փաստերով ցոյց են տվել բառապաշարի և ստեղծագործական հնարքների ընդհանրութիւնը մի կողմից Մարաբրա Մծորեացու և Փավստոսի մատյանների, մյուս կողմից՝ բուն «Սերեոսի պատմութեան» միջև, որից երևում է, որ վերջինիս հեղինակն իր ձեռքի տակ ունեցել է Բուզանդարանի նաև կորած դպրութիւնները, որոնց բառապաշարի և ոճի ազդեցութեան տակ է ինքը:

¹⁸⁵ Հմմտ. Յովմա Արծրունի, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, Պեսարաթ, 1887, էջ 23 («Շուն զու, և երամակ շանց, որ զկնի բո տողեալ սահին») և ՍԵՊ, էջ 4 («Շուն ես զուն և յերամակէ շանց՝ զու և ժողովորդ բո»):

№№ 2271 և 2220 ձեռագրերում և կրում է «Պատմագիրք հայոց» վերնագիրը¹⁸⁶:

Այս ցանկում հանդիպող տեղեկությունը Բուզանդարանի մասին շատ կարևոր է, ուստի փոքր-ինչ հանգամանորեն անդրադառնանք ցանկին:

Սա մի արժեքավոր աղբյուր է, որի հեղինակը երբեմն հայտնում է այնպիսի տեղեկություններ, որոնք այլուր չեն պահպանվել: Մենք արդեն նշել ենք («Քանրեր Մատենադարանի», № 4, 1958, էջ 72), «Պատմութիւն վասն ազգին նետուղաց» երկի (XIII դ.) իրական հեղինակի անվան (Գրիգոր Պատմիչ) այս ցուցակում պահպանված լինելու փաստը: Միայն այստեղ է պահպանվել նաև VII դարում զրված «Ժամանակագրութեան» հեղինակ Անանիա Շիրակացու անունը¹⁸⁷:

Թե որքան ստույգ են երկու տեղեկությունները՝ ցույց տվեցին հետագա բանասիրական ուսումնասիրությունները, որոնք պարզեցին, որ նշված երկերն իսկապես պատկանում են այն

¹⁸⁶ «Պատմագիրք հայոց» խորագիրը կրող ցանկն առաջին անգամ ապագրվել է «Աղգարարում» (Մաղրաս, 1795, էջ 188—192), ապա՝ Գ. Գալսեմբյարյանի «Պատմութիւն հայ լրագրութեան» գրքում (Տո. Ա, Վիեննա, 1893, էջ 205—210), ապա «Հանգէ» ամսօրհայտում (1952, էջ 55—63; Սրտարատարությունը տե՛ս ն. Ակինյան, Բաղէշի դպրոցը, Վիեննա, 1952, էջ 294—307), և Շ. Անասյանի՝ Հայկական մատենագրութեան (Երևան, 1959, էջ LIII—LVII): Այս ցանկից ստորև բերվող օրինակները տեսնել նշված հրատարակությունների էջերում:

¹⁸⁷ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի № 6228 ձեռագրում (XIX դ.) նույնպես «Ժամանակագրութեան» հեղինակ է նշված Անանիա Շիրակացին (թ. 79ա): Բայց այս տեղեկությունը վրիպել է «Ժամանակագրութեան» հրատարակողների (Բ. Սարգիսյան, Աշ. Արքաճամյան) ուղղորդությունից: Ի դեպ՝ № 6228 ձեռագրի մասին բանասիրության մեջ գոյություն ունեցող կարծիքը (Աշ. Արքաճամյան, Շիրակացու մատենագրությունը, Երևան, 1944, էջ 104, 142, 357; Շ. Անասյան, Հայկական մատենագրություն, հ. Ա, էջ 745, 754, 757—758) ենթակա է ճշգրտման: Ձեռագիրը սխալմամբ համարվել է ընդօրինակություն հայկական ամենահին (չորրջ հազարամյա) թղթյա ձեռագրից (Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ճ. № 2679), սակայն ուսումնասիրությունից պարզվում է, որ այն ընդօրինակված է Վենետիկի Մխիթարյան Մատենադարանի № 218 (739) ձեռագրից, որը 1835 թ. ար-

մատենագիրներին, որոնց նշել է «Պատմագիրք հայոց»-ի հեղինակը:

Հանձին «Պատմագիրք հայոց» ցանկի հեղինակի մենք ունենք հայ մատենագրությունը քաջատեղյակ մի մասնագետ¹⁸⁸: Բնագիրը նշելիս նա աղբյուրագիտական վերլուծության է ենթարկում գրանքը: Այսպես, օրինակ, Ազաթանգեղոսի Պատմութեան անդրադառնալիս նա Դաշանց թղթի մասին գրում է. «Բայց դաշանցն սիրո և միաբանութեան զգոյշ պարտ է լինիլ, զի ի հին օրինակսն ոչ ուրէք գտանի, այլ ի նորագոյնս՝ ազթարմալից բազում ինչ ըստ իւրեանց ախորժակացն շարագրեալ խորամանկութեամբ երևի»: Եվ իսկապես, ինչպես հայտնի է, Դաշանց թուղթը հետագա ժամանակի ներմուծում է Ազաթանգեղոսի պատմության մեջ:

Եսպիսան Կիպրացու՝ Երկերի կապակցութեամբ ցանկի հեղինակը հայտնում է. «Բայց գիտելի է, զի գիրք մի ևս անուամբ սորին գտանի խստն ճառից ընդ պատմութեանցս, յորս գտանին բանք հերձուածողաց և շաղփաղփութիւնք յովովք»:

Այնպիսի դեպքերում, երբ հեղինակը հայ մատենագիրներին այս կամ այն երկը նշելիս՝ դրանք չի ունեցել ձեռքի տակ կամ առհասարակ չի տեսել, այդպիսի դեպքերում նա նշում է այն աղբյուրը, որտեղից բաղել է տեղեկությունը: Օրինակ, գիտենք, որ Մովսես Խորենացին երկրորդ գրքի ԼԳ գլխում հայտնում է, որ իրենից առաջ ուրիշները գրել են առաքյալների պատմությունը («յառաջագոյն գրեալ յայլոց... կատարումն Առաքելոյն և որք ընդ նմա»): Այս գիրքը, սակայն, մեզ չի հասել, դրա համար էլ «Պատմագիրք հայոց»-ի հեղինակը գիրքը նշելով հանդերձ գրում է, որ այդ տեղեկությունը ինքը բաղել է Մովսես Խորենացուց. «Պատմութիւնք սրբոց առաքե-

տագրություն է (ճամ. Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանի Մխիթարեանց ի Վենետիկ, հտ. 2, յօրինեց Շ. Բարսեղ զ. Սարգիսեան, Վենետիկ, 1924, էջ 271):

¹⁸⁸ Ն. Ակինյանը «Պատմագիրք հայոց» ցանկի հեղինակ է համարել XVII դ. անվանի գիտնական Վարդան Բաղիշեցուն: Սակայն մենք ցույց ենք տվել («Քանրեր Մատենադարանի», № 4, 1958, էջ 72—75), որ այս նկատարությունը հիմք չունի:

լոցն, որք ի Հայս կատարեցան, որպէս վկայէ Մովսէս Խաբե-
նացին՝ Բ հատոր, ԼԱ¹⁸⁹ գլուխ»:

Այդպիսի մի տեղեկութիւն է նաև Բուզանդարանին վերա-
բերող աճյալը, որից իմանում ենք, որ «Պատմագիրք Հա-
յոց»-ի հեղինակին հայտնի եղած Բուզանդարանը բաղկացած
է եղել վեց դպրութիւններից: Այսպես. «Բիւզանդ¹⁹⁰, որ զեղե-
ալ իրս պատմէ Հայոց աշխարհին իբր զմնացորդս նախկին
պատմագրաց. հատորս Զ (= վեց)»: Եթէ վեց դպրութիւններից
որեւէ մեկը պակաս լինէր՝ ցուցակի հեղինակը կնշէր այդ: Ինչ-
պես տեսանք, նա Դաշանց թղթի մասին գրում է. «Ի նին օրի-
նակսն ոչ ուրեք գտանի»: Մովսէս Խորենացու և Եղիշի երկե-
րի կապակցութեամբ նույնպէս նա համապատասխան ծանո-
թագրութիւններ է կատարում: Այսպէս, Եղիշի Պատմութեան
նրա ունեցած օրինակը թերի է եղել, որից կընկերվ նա գրել է.
«Եղիշէ վարդապետ, որ է Պատմութիւն նահատակութեան սրբ-
բոց Անոնդեանցն և Վարդանանցն: Թէպէտ և զպատերազմուն-
սըն սրբոյն Վարդանայ որ նախ քան զնահատակիլն ըստ
պատմագրաց՝ այժմ ոչ գտանի ուրեք»:

Խորենացու գրքի կապակցութեամբ նա հայտնում է. «Մով-
սէս Խորենացի. հաւաստապատում պատմագիրք, շորս հա-
տոր, սկսեալ յԱղամայ մինչև ի Զենոն կայսրն, որպէս վկայէ

¹⁸⁹ Պետք է լինի՝ «ԼԲ» (կամ էլ՝ պետք է ենթադրել, որ «Պատմագիրք
Հայոց»-ի հեղինակի ունեցած ձեռագրերում Խորենացու Պատմութեան նշված
գլուխը կրել է ԼԱ համարը):

¹⁹⁰ Նկատենք, որ այստեղ նույնպէս Բուզանդարանը Փափսոսի անունը
չի կրում, այլ ներկայացված է «Բուզանդարան» ընդհանուր վերնագրից
բխող «Բուզանդ» բառով: «Պատմագիրք Հայոց»-ի հեղինակը մնացած բոլոր
դեպքերում պատմիչներին նշում է իրենց կրկնակի անուններով («Մովսէս
Խորենացի», «Մեսրոփ երեց», «Կորիսն թարգմանիչ», «Խորով թարգմա-
նիչ», «Եղիշէ վարդապետ», «Ղազար Փարպեցի», «Զենոն պատմագիրք»,
«Նիսերիոս եպիսկոպոս», «Անանիա Շիրակացի» և այլն): Եթէ Բուզանդա-
րանի բոլոր վեց դպրութիւնների հեղինակը Փափսոսը լինէր՝ ապա «Պատ-
մագիրք Հայոց»-ի հեղինակը Փափսոսի անունը ևս կնշէր իր ցանկում,
բայց նա նշել է միայն Բուզանդարանի ընդհանուր վերնագիրը՝ «Բիւզանդ»,
որից երևում է, որ խոսքը վերաբերում է Բուզանդարանի բոլոր վեց դպրու-
թիւններին և ոչ թէ միայն մեկ հասած մասին, որը կրում է Փափսոսի
անունը:

Թումաս Արծրունեաց պատմագիրք, բայց այժմ զերիս հատորս
միայն երեկ, իսկ շորորդն ոչ ուրեք գտանի ի սաղրելոյ հեր-
նուածողաց»:

Այսքանից հետո պարզ է, որ եթէ «Պատմագիրք Հայոց»-ում
նշված Բուզանդարանը վեց դպրութիւններից բաղկացած չի-
ներ՝ ցանկում կկարգայինք մոտավորապէս հետևյալը. «Բիւ-
զանդ, հատորս վեց: Բայց այժմ զշորս հատորս միայն երեկ,
իսկ նախորդքն ոչ ուրեք գտանին»:

Հեղինակի գործածած «Իբր զմնացորդս նախկին պատմա-
գրաց» արտահայտութիւնը առավել որոշակիութեամբ է վկա-
յում Բուզանդարանի վեց դպրութիւնների մասին, որովհետև
միայն մեկ հեղինակի՝ Փափսոսի անունը կրող շորս դպրու-
թիւնները չէին կարող համարվել «մնացորդի նախկին պատ-
մագրացն»: Հիշենք Թումաս Արծրունու «մնացորդի պատմա-
գրացն առաջնոց» արտահայտութիւնը, որով Արծրունին
նկատի է ունեցել մի քանի տարբեր պատմիչներ¹⁹¹:

Վերագառնալով Պրոկոպիոս Կեսարացուն՝ հիշենք, որ նա
«Վասն շինութեանց» երկում վերապատմել է Բուզանդարանի
առաջին դպրութիւններում գտնված այն միևնույն գլուխը, ո-
րից օգտվել է նաև «Սերեոսի Պատմութեանը» կից հատվածի
հեղինակը: Դա, ինչպէս ասվեց, «Ապստամբութիւն Պարթևաց,
որ եղև ի յայս ժամանակի» խորագիրը կրող գլուխն է:

Ինչպէս որ Ագաթանգեղոսի արձանագրութիւնը, Մամի-
կոնյանների զրույցը, Ասողիկի «Տիեզերական պատմութիւն-
նից» բաղված հատվածն արտազրելուց առաջ «Սերեոսի Պատ-
մութեանը» կից հատվածի հեղինակը անվանապէս նշում է
իր սկզբնաղբյուրները («մատեանն Մարաբայ փիլիսոփայի
Մծուրնացոյ», «այսպէս շարագրէ (Ագաթանգեղոսը — Գ.
Ա.) զՄամիկոնէիցն սեռի ազգացեղութիւնն», «երկրորդեցից ի
պատմագրացն Մովսիսի Խորենացոյ և Ստեփանոսի Տարօ-
նացոյ»), այնպէս էլ Պարթևաց ապստամբութեանը վերաբե-

¹⁹¹ «Իսկ առ մեկ հասին զրոյցքս այս ըստ մնացորդաց պատմագրացն
առաջնոց, ի Մամրէլէ վերձանողէ և ի նորուն եղբօրէ Մովսէս կոչեցելոյ և
միտունն Քէոզորոս Քերթոզ» (Թ. Արծրունի, Պատմութիւն, Ս. Պետերբուրգ,
1887, էջ 44):

ող զույսը Բուզանդարանից բազելուց առաջ նա հայտնում է. «զսոյն ճառէ ժամանակագիրն (Բուզանդարան ժողովածուն կազմող հեղինակը—Վ. Ա.) այդպէս որպէս առաջիդ կայ»:

Այս խոսքերից անմիջապես հետո նա բերել է իր խոստացած զլխի պատճենը, որը, սակայն, այժմ ընկալվում է որպես «Սերեոսի Պատմութեանը» կից հատվածի հեղինակի սեփական շարագրանք: Թյուրիմացութեանը նպաստել է, ի շարս մյուս պատճառների, նաև ութ տողանոց մի միջանկյալ հատված՝ Մարսյակի հատվածը¹⁹², որը սխալմամբ ընդօրինակված լինելով պատճենի մասին ազդարարող խոսքերի («զսոյն ճառէ ժամանակագիրն այդպէս որպէս առաջիդ կայ») և նրան անմիջապես հաղորդած պատճենի միջև, ընդհատել է տրամաբանական կապը բնագրում և թույլ չի տվել նկատելու, որ նրանք վերաբերում են իրար և որ «Ապստամբութիւն Պարթևաց որ

¹⁹² Տե՛ս ՍեՊ, էջ 7, տողը 14—21: Ի դեպ՝ այս հատվածում հանդիպող Փառոխ և Փառական, ինչպես նաև Գրիգորի և Տրդատի վարբազի Ազաթանգեղոսի Պատմութեան «ածել կուտել զպառականն» և «Փառական Ենմակաց» (Ազաթ. § 211) արտահայտությունների կապակցությունը հայտններ հետևյալ նորությունները: Ազաթանգեղոսի նորահայտ մազրիզյան ձեռագրի բնագրում պատական բառը թարգմանված է շարճիշտ (=չնեթով որս) արտահայտությամբ (..Ὁπως τῆς τῶν κρυφῆων τερπνοτάτης ἡγέσης τῶ τῆς ἀντιρῆς εἰς τερπνοτάτην ματαζήτησιν): Garitte G., Documents pour l'étude du livre d'Agathange, p. 48): Սրանով կարծես թե հաստատվում է Առձեռն բառարանի կարծիքն այն մասին, որ «պատական» նշանակում է «որսի շներ»: Ինչ վերաբերում է Փառոխ, Փառական, Փառականն Ենմակաց անուններին՝ դրանք ըստ երևույթին պետք է նույնացնել Փխրուտ և Փառակա տեղանունների հետ: Սրանք արդի Զուլֆայում գտնվող երկու հարևան գյուղերի անուններ են: Պատմական Հայաստանի քարտեզի վրա ուրիշ ոչ մի տեղ չի կարելի չույց տալ իրար մոտ գտնվող այսպիսի երկու բնակավայր, որոնք արդարացիներն հետևյալ արտահայտությունը. «Փառոխս կուեն զտեղի բնակութեանն և Փառականն զաշտ որոց և արշաւանաց նոցին» (ՍեՊ, էջ 7): Փառական-ը պահպանել է իր անունը, իսկ Փառոխս-ը ժամանակի ընթացքում ավելի հայկականանալով դարձել է Փխրուտ: Իսկ այժմ ազդրեջանցիները կոչում են «Բարձուտ» (<Բուհրուտ<Փուխրուտ<Փխրուտ): Գեո Հինգերտը դարում Փառոխան արդեն ուներ մեկ ուրիշ այլափոխված ձև՝ Փառախոս: Մեր նշած բառերի շուրջ ստեղծված զանազան կարծիքների մասին տե՛ս Հ. Աճառյան, Արժատական բառարան, հատ. Ե, Երևան, 1931, էջ 322, 323, 854, 855 և հատ. Զ, էջ 1160, 1932:

կղև ի յայս ժամանակի» խորագրով հանդերձ սկսվում է ժամանակագրից բազված հատվածը:

Մարսյակի հատվածի իր տեղում չլինելու փաստը նշել են զրնթի բոյոր այն բանասերները (Ք. Պատկանյան¹⁹³, Ն. Զընտոյան¹⁹⁴, Ն. Մառ¹⁹⁵, Ա. Մատիկյան¹⁹⁶, Բ. Մարգիսյան¹⁹⁷, Ն. Ակինյան¹⁹⁸, Ստ. Մալխասյանց¹⁹⁹, Ա. Զամինյան²⁰⁰ և ուրիշներ), որոնք այս կամ այն առիթով գործ են ունեցել այդ հատվածի հետ:

Սիմեոն Ապարանցու ունեցած ձեռագրում Մարսյակի հատվածն ընդօրինակված է եղել Մամիկոնյանների զրույցից անմիջապես հետո, իսկ մեզ հասած ձեռագրում (№ 2639) ինչպես տեսանք, այն ընդհատում է ժամանակագրին վերաբերող նախադասության և նրանից բազված հատվածի կապը: Պետք է ենթադրել, որ հատվածն սկզբնապես ընդօրինակված է եղել ձեռագրի լուսանցքում և հետագայում իր տեղը կորցնելով, տարբեր զրիչների կողմից զետեղվել է բնագրի տարբեր տեղերում: Այսպիսի դեպքեր հաճախ են պատահում²⁰¹:

¹⁹³ История императора Иракла, стр. 173.

¹⁹⁴ Ն. Զնտոյան, Գառաառան ի վերայ կորննացույն և դատար նորա, «Բազմավէպ», 1878, էջ 40, ծ. 3:

¹⁹⁵ Март Н. Я., О начальной истории Армении, стр. 275. Այստեղ Ն. Մառ բերելով Ն. Զնտոյանի կարծիքն այն մասին, որ Մարսյակի հատվածը «ի տեղի ուրեք յիշատակի» որպես բան «Ղազարայ Փարպեցու, որ յետ ճառելոյ զձեռնաց՝ ճառէ և զայս», չի նկատել, որ Զնտոյանը նկատի է ունեցել Սիմեոն Ապարանցու «Վիպասանութիւնում» գտնվող այն սխալ հիշատակությունը, որի համաձայն «Սերեոսի Պատմութեանը» միացած հատվածը շարագրված է եղել իբր Ղազար Փարպեցու կողմից:

¹⁹⁶ Ա. Մատիկյան, Անանունը կամ Կեղծ Սերեոս, էջ 83, ծան. 2:

¹⁹⁷ Բ. Մարգիսյան, Մ. Ապարանցին և Կեղծ Սերեոսի տեղի ձեռագր. «Բազմավէպ», 1915, էջ 8:

¹⁹⁸ Ն. Ակինյան, Սերիոս կապկ. Բագրատունեաց, էջ 31:

¹⁹⁹ Ստ. Մալխասյանց, ՍեՊ, էջ 168, ծան. 13: նաև՝ История епископа Себеоса, стр. 138, прим. 17.

²⁰⁰ Մաշտոցի Մատենագրան, Զամինյանի արխիվ, թղթ. 252, վ. 101:

²⁰¹ Մաշտոցի անվան Մատենագրանի № 3079 ձեռագրի 257ր էջում, օրինակ, հանդիպում ենք այսպիսի մի հիշատակարանի. «Ով ընթերցող եղբայր, սա շակերտ ոչ ունէր, զտեղն ոչ գիտելով՝ աստ կղի. այսպես իմա»:

Այս հատվածը հեռացնելուց հետո բնագրում կրկին իրար են մոտենում անջատված մասերը և դրանով հնարավորություն են ստեղծում նկատելու, որ «Սեբեոսի Պատմութեան» հեղինակը ժամանակագրին վկայակոչելուց հետո անմիջապես բերել է նրանից քաղված գլուխը, խորագրի հետ միասին: Այսպիսով, մինչև այժմ որպես երկրորդ գլխի վերնագիր բնկալված «Ապստամբութիւն Պարթևաց որ եղև ի յայս ժամանակի» արտահայտությունը պետք է դիտել որպես ժամանակագրից արտագրված բնագրի սկզբի բառեր: Սրանով «Սեբեոսի Պատմութեան» կից հատվածում վերանում է Ա և Բ գլուխներն իրարից անջատող խորագիրը և ամբողջ հատվածը կրկին միանում է մի բնդհանուր գլխի մեջ: Այս գլխի նյութն ամբողջապես քաղված է ժամանակագրից, որի անունը ամենայն հավանականությամբ նշված է եղել գլխի խորագրում, ինչպես որ հաջորդ գլխի խորագրում հայտնված է Մովսես Խորենացու և Ստեփանոս Տարոնացու անունները: Հայտնի է, որ «Սեբեոսի Պատմութեան» կից հատվածը մեզ հասել է անխորագիր (տպագիր բնագրերի խորագիրը պատկանում է հրատարակիչներին) և շունի իրեն նախորդած և հաջորդած բնա-

Այստեղ ակնարկվող հատվածը մեկ ուրիշ ձևագրում բնօրինակված է բուրովին մի ուրիշ տեղում (ձ. № 7584, էջ 354ա): Անհետաքրքիր չի լինի հիշել նաև Ստեփանոս Ասողիկի «Տիեզերական պատմությունում» հանդիպող մի բնօրինակություն (հմմտ. Ասողիկ, Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 351, ծ. 76), որը նույնպես տարբեր ձևագրերում բնօրինակված է բոլոր գրիչների ճաշակի: Նկատի ունենք ՍեՊ, 124, տողք 22—23 և Ասողիկ, էջ 96, տ. 1—4 հատվածը, որը Ասողիկի հնագույն ձևագրում (№ 2865, էջ 168բ) գտնում ենք բնօրինակված լուսանցքում: Սրանից մի քանի տող հետո (էջ 169ա, տ. 12—15) դարձյալ լուսանցքում հանդիպում ենք մի ուրիշ հիշատակագրություն այն մասին, որ բնօրինակության համար հիմք ծառայած ձևագիրը տվյալ տեղում աղճատված է եղել. «Մուտ է տեղոյ աւրիճակն»: Նույնիսկ այսպիսի մի հիշատակարան թափանցել է բնագրի մեջ և հրատարակվել նրա հետ որպես Ասողիկի խոսք: (Այս մասին մանրամասն տե՛ս ՍեՊ, էջ 194, ծան. 66):

Բարբախտաբար պահպանվել է Ասողիկի պատմության այն հնագույն ձևագիրը, որտեղից բխել են թյուրիմացությունները և որի օգնությամբ հնարավոր է դառնում վերականգնել ճշմարտությունը. մի բան, որ չենք կարող ասել Մարտյակի հատվածի կապակցությամբ:

դրերը: Ահա այդ կորած մասերում է, մեր կարծիքով, մնացել նաև ժամանակագրի անունը պարունակած խորագիրը:

Իսկ որ «Ապստամբութիւն Պարթևաց, որ եղև ի յայս ժամանակի» խորագիրը պատկանել է ժամանակագրին՝ երևում է նաև այն փաստից, որ այն չի համապատասխանում «Սեբեոսի Պատմութեան» կից հատվածում իր տակ գտնվող նյութին: Պարթևաց ապստամբությունից բացի այստեղ միևնույն խորագրի տակ զետեղված է Հայաստանում և Պարսկաստանում հարյուրավոր տարիներ իշխած թագավորների ժամանակագրական ցանկը, որը կապ չունի ապստամբության հետ և որը «Սեբեոսի Պատմութեան» հեղինակը Պարթևաց ապստամբության մասին գլուխն արտագրելուց հետո շարունակել է քաղել նույն ժամանակագրից և զետեղել է նրանից բերված մյուս նյութերի շարքում: Այս ցանկում կարգում ենք. «Յայնմ ժամանակի թագաւորեցոյց Արշակ զորդի իւր զԱրշակ Փոքր կոչեցեալ ի վերայ աշխարհիս Հայոց ի Մծբին քաղաքի» (ՍեՊ, էջ 9): Հաջորդ գլխում հանդիպում ենք միևնույն դեպքին վերաբերող մի այլ տեղեկություն, որի համաձայն Արշակը Հայաստանի թագավոր է կարգել ոչ թև իր օրդի Արշակ Փոքրին, այլ՝ եղբոր՝ Վաղարշակին: Պարզ է, որ միևնույն հեղինակը չէր կարող սկզբում իր հայտնածը հետագայում փոխել առանց պատճառարանելու: Մնում է ենթադրել, որ երկու տեղեկությունները նույնությամբ պատճենավորված են տարբեր սկզբնաղբյուրներից: Դրանցից մեկը Ստեփանոս Տարոնացին է, ինչպես հայտնվում է բնագրում, իսկ մյուսը, ինչպես ասանք, ժամանակագիրը (Բուզանդարանը):

Այսպիսով, Մամիկոնյանների զրույցը ևս միանալով վերը նշված մյուս փաստերին, գալիս է ասելու, որ զրույցը պարունակող սկզբնաղբյուրը «Սեբեոսի Պատմութեան» հեղինակին չի պատկանում:

b

Տեսնենք, թև ե՞րբ և ինչպես են միացել առաջին շորս գլուխները «Սեբեոսի Պատմութեան» և ով է նրանց իրական հեղինակը:

Գերմանացի գիտնական Ա. Բաումգարտներն արդեն ենթադրել է, որ X դարում, երբ Հովհաննես Գրասխանակերտցին օգտվում է «Սերեոսի Պատմությունից», այս գործի առաջին շարս գլուխները դեռ չէին միացել նրան²⁰²:

Գիրքը նույն վիճակում է եղել, Բ. Պատկանյանի և Բ. Սարգիսյանի կարծիքով, նաև XIII դարում՝ Վարդան Արեւելցու օրոք²⁰³:

Միննույն իրողությունն է հաստատում նաև X դարի պատմիչ Ստեփանոս Ասողիկը: Հայտնի է, որ նա յայնորեն օգտվել է «Սերեոսի Պատմությունից»: Նրա քաղած տեղեկությունները համարյա բառացի կրկնում են «Սերեոսի Պատմությունը»: Սրան հակառակ՝ նա ոչ մի տեղեկություն չի բերում այս Պատմությանը միացած գլուխներից և առհասարակ հակասում է նրան: Սասանյան հարստությունն ըստ Ասողիկի հիմնրվել է «չեղկորոգ ամին Փիլիպպեայ թագաւորին Հոռմայ»²⁰⁴, իսկ «Սերեոսի Պատմության» հարակից գլուխներում՝ «յամի երոզդի եղիանոսի կայսեր և յամս Լ-երորդի առաջի Մեծի Խոսրովայ արեային Հայոց»²⁰⁵: Ասողիկն այս հարստության վերացումը նշում է բյուզանդական կայսր Հերակլի թագավորության 18-րդ տարում (628 թ.), իսկ Սերեոսին վերագրվող հատվածում այդ տեղի է ունեցել Կոստանդ կայսր 12-րդ տարում (653 թ.): Պարթևաց թագավորության տևողությունն Ասողիկի մոտ 457 տարի է, «Սերեոսի Պատմությանը» կից հատվածում՝ 573 և այլն:

XII դարի ժամանակագիր Սամվել Անեցին իր ժամանակագրությունը կազմելիս օգտագործել է «Սերեոսի Պատմության» մեջ հանդիպող որոշ ժամանակագրական տվյալներ, իսկ այս Պատմության սկզբում գետնից ժամանակագրու-

²⁰² Baumgartner A., Über das Buch „Die Chrie“: „Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft“, Bd. XL, Leipzig, 1886, S. 466—467.

²⁰³ История императора Иракла, стр. IX, Բ. Սարգիսյան, Միմլոն Աղարանցին և Կեղծ Սերեոսի առեղծուածը, «Բաղմավէպ», 1915, էջ 34:

²⁰⁴ Ստեփանոս Ասողիկ. Տիեզերական պատմութիւն, Ս. Պ-բուրգ, 1885, էջ 31:

²⁰⁵ ՍեՊ, էջ 14:

թյանը նա ծանոթ չէ: Այսպես օրինակ, Տրդատի թագավորության մասին նա գրում է. «Սակայն մեք՝ դրնախօսիցն զոճ պահելով, սկսցուք ըստ կարի զհետ ճշգրտութեան հետեւելով և զառաջին ամն Տրդատայ զուգել՝ զհետ երկրորդ ամին Գիոկղեաթիանոսի՝ ըստ Մովսիսի Հայոց պատմագրի, և ոչ իննեբարդին կամ առաջնեբարդին ըստ ամանց»²⁰⁶:

Հայտնի է, որ «Սերեոսի Պատմության» սկզբում գետնից լված եռանուն ժամանակագրությունում Տրդատի թագավորության տարին նշված է Գիոկղեաթիանոսի 15-րդ տարին. «Յամի Լ-երորդի Արտաշրի, հնգեասասնեբարդի Գիոկղեաթիանոսի, կայսերակերպ շքեղութեամբ Տրդատիսս կրանէ ախոյեան ընդդէմ արքային Գոաց: Եւ անդէն ձերբակալ արարեալ զախոյեանն անարի զթագաւորն Գոաց՝ ամեալ կացուցանէ յանդիման կայսերն Գիոկղեաթիանոսի. և անդէն ի նմին ամի թագաւորեցուցանէ Գիոկղեաթիանոսս զՏրդատ ի վերայ աշխարհիս Հայոց: Գումարէ ի ձեռս սորա զարս բազումս և արձակէ չիւրական իշխանութիւն աշխարհին Հայոց: Որ տիրէ ամենայն քաջութեամբ և բարեպաշտութեամբ ամս Հ: Եւ է այսպէս. Արտաշիր՝ ԼԲ, Գիոկղեաթիանոս՝ ԺԵ: Տրդատէս՝ զառաջինն»²⁰⁷:

Այս ընդարձակ տեղեկությունը Սամվել Անեցուն անծանոթ է մնացել, որովհետև այն պարունակող հատվածը Սամվելի ժամանակ դեռ միացած չի եղել «Սերեոսի Պատմությանը»:

XIII դարի հեղինակ Մխիթար Անեցին նույնպես օգտվել է «Սերեոսի Պատմությունից» և ծանոթ չի եղել այժմ նրան միացած առաջին գլուխներին: Հայտնի է, որ Մխիթար Անեցին Բագրատունիների ազգարանությունը կազմելու համար տեղեկություններ է քաղել նախորդ պատմագրերից. «Եւ արդ՝ բուն հարեալ զազգէն Բագրատունեաց և զնախնոյն մերմէ Արզարու, զայն զիցուք սկիզբն, և քաղեսցուք ի պատմագրաց»²⁰⁸: «Սկիզբն Բագրատունեաց» գլխում նույնպես նա

²⁰⁶ Սամուել Անեցի, Հուարմունք ի գրոց պատմագրաց, Վաղարշապատ, 1893, էջ 62—63:

²⁰⁷ ՍեՊ, էջ 15:

²⁰⁸ «Մխիթարայ Անեցույ Պատմութիւն», Ս. Պ-բուրգ, 1879, էջ 15:

հայտնում է. «Սկսանեմք համառատիւր բազել զյիշատակ-
Բագրատունեացն»²⁰⁹:

Այս ամենից հետո նա անժանոթ է մնացել «Սերեոսի
Պատմութեան» հարակից գլուխներին, որտեղ Բագրատունիներ
ընդհանրապես են գալիս, որպես ի սկզբանէ Հայաստանում իշխե-
լու իրավունք ունեցող բնիկ հայ իշխաններ: Կարելի է շտա-
րակուսել, որ եթէ Անեցին իր օգտագործած «Սերեոսի Պատ-
մութեան» կազմում գտներ նաև այս բացառիկ տեղեկությունը՝
անպայման կհետևեր նրան և չէր սահմանափակվի սոսկ
Բագրատունիների հրեական ծագման մասին հայտնի ավան-
դությունը կրկնելով:

Եթե նույնիսկ ինչ-ինչ պատճառներով Անեցին «չուզենար
ընդունել» Բագրատունիների հայկական ծագումը՝ միևնույն է՝
ըստ իր խոստման («քաղեսցուք ի պատմագրաց», «զյիշատակ
Բագրատունեացն») պետք է հայտներ, որ իրեն հայտնի պատ-
մագրքերում գոյություն ունի նաև տեղեկություն այն մասին,
որ Բագրատունիները բնիկ հայկական ծագում ունեն:

Այսպիսով, VII—XIII դարերում ապրած վեց հեղինակ
(«Սերեոսի Պատմութեան» հեղինակը, Հովհաննես Դրասխա-
նակերտցին, Ստեփանոս Ասողիկը, Սամվել Անեցին, Մխիթար
Անեցին, Վարդան Արևելցին) իրավունք են տալիս պնդելու, որ
այժմ «Սերեոսի Պատմութեան» կազմում գտնվող առաջին
չորս գլուխներն այդ պատմիչների օրոք դեռ միացած չէին
բուն Պատմութեանը:

Այս իրողությունը հաստատվում է մի յոթերորդ հեղինակի՝
XVI դարի բանաստեղծ Սիմեոն Ապարանցու որոշակի վկա-
յություններ: Սա ունի ցուցմունք այն մասին, որ իր ունեցած ձե-
ռագրում այդ գլուխներն ընդօրինակված են եղել բոլորովին
ուրիշ մի բնագրի հետ:

Սիմեոն Ապարանցու օգտագործած ձեռագրի մասին տե-
ղեկանում ենք հեղինակի «Վիպասանութիւն սակս Պահլաւու-
նեացն զարմի և Մամիկոնեանցն սեռի» շարժած պատմու-
թյունից, որն ունի հետևյալ վերնագիրը. «Շարագրութիւն Հո-

մերական վիպասանութեամբ՝ սակս Պահլաւունեացն զարմի և
Մամիկոնեանցն սեռի, ի սկզբանէ մինչև ցվախճան, որդի
զհարսն փոխանակելով, ասացեալ բանի բարառնական նու-
խաջորէն՝ պիտակ անուն Սիմէօն վարդապետի Ապարանցոյ՝
ի վիպասանութեանէն Ղազարու Փարպեցոյ...»²¹⁰:

Ինչպես մեր բնոգծած բառերից, այնպես էլ պոեմի բովան-
դակությունից երևում է, որ Ապարանցին Պահլավունիների և
Մամիկոնյանների պատմությունը գրելու համար օգտվել է մի
աղբյուրից, որի հեղինակն իր կարծիքով եղել է Ղազար Փար-
պեցին:

ԸզՓարպեցոյն ճառն ընթերցեալ,
Այն որ Ղազարն կոչեցեալ...²¹¹

Ի Մարաբայ մատեանս մըտեալ,
ՁՄըծրունացոյնըն վերձանեալ,
Եւ զվաղընչուցն թարբմանեալ,
Հելլեն գրքով նուրբըս զըտեալ,
ՅԱզաթանգեղոսէ գրոշմեալ,
Ի վերնագրէն զայս իմացեալ,
Արանց հընդից թագաւորեալ,
Հայոց և Պարթևաց տիրեալ...²¹²

Դժվար չէ նկատել, որ Սիմեոն Ապարանցին Ղազար Փար-
պեցու անվամբ վերարտադրել է «Սերեոսի Պատմութեան» կից
հատվածի հետևյալ բառերը. «Անդ հայելով ի մատեանն Մա-
րաբայ փիլիսոփայի Մծուրնացոյ... զամս և զաւուրս հինգ
թագաւորացն Հայոց և Պարթևաց յունարէն զպրութեամբ...
Քանզի այս ունէր վերնագիրն այսպէս «Եւ Ազաթանգեղոս
գրիչ...»²¹³:

Այս հետաքրքիր փաստը որոշ բանասերների (Բ. Սարգիս-

²⁰⁹ «Մխիթարայ Անեցոյ Պատմութիւն», Ա. Պ-բուրգ, էջ 22:

²¹⁰ «Սիմէօն վարդապետի Ապարանցոյ Վիպասանութիւն», Վաղարշա-
պատ, 1870:

²¹¹ Անդ, էջ 7:

²¹² Անդ, էջ 17:

²¹³ ՍեՊ, էջ 1—2:

յան²¹⁴, Գ. Տեր-Պողոսյան²¹⁵, Ղ. Ալիշան²¹⁶) առիթ է տվել կարծելու, թե «Սերեոսի Պատմութիւն» կից հաստատուի հեղինակը Ղազար Փարպեցին է կամ էլ՝ նրա անվամբ հանդես եկած մեկը: Այս թյուրիմացութիւնը հետագայում պարզեց ն. Ակինյանը²¹⁷:

Սիմեոն Ապարանցու օգտագործած ձեռագրում «Սերեոսի Պատմութիւն» հատվածը խորագիր չի ունեցել և ընդօրինակված է եղել Ղազար Փարպեցու Պատմութիւն (և ոչ՝ «Սերեոսի Պատմութիւն») կից: Այս երկու տարբեր բնագրերն Ապարանցու կողմից բնկալվել են որպես միեւնոյն հեղինակի՝ Ղազար Փարպեցու գործ:

Ապարանցու թյուրիմացութիւնն պատճառը բացահայտելու համար ն. Ակինյանին օգնել է «Սերեոսի Պատմութիւն» մեկ հասած հնագույն ձեռագիրը, որը ծագում է Սիմեոն Ապարանցու օրինակից և որն այժմ պահվում է մեր Մատենադարանում: Այստեղ նույնպես «Սերեոսի Պատմութիւնը» խորագիր չունի և ընդօրինակված է Ղազար Փարպեցու Պատմութիւնից անմիջապէս հետո (նրանց բաժանում է մի չզրված թերթ): Այնպես որ Սիմեոն Ապարանցին իր ձեռքի տակ ունենալով այս կարգի մի ձեռագիր, կարող էր այդ երկու՝ իրարից որևէ խորագրով շանջատված բնագրերն ընկալել որպես մեկ հեղինակի գործ:

Ակինյանը Սիմեոն Ապարանցու ձեռագրի և «Սերեոսի Պատմութիւն» Մատենադարանում պահվող № 2639 ձեռագրի կապը իրավացիորեն անտարակուսելի համարելով հանդերձ (նա գրում է. «այդ ձեռագիրը առանց տարակուսի եղած է Սիմեոն Ապարանցու գործածած օրինակը»)²¹⁸, չի նկատել, որ № 2639-ն ընդօրինակված է ոչ թե անմիջապէս Սիմեոն Ապարանցու

բանցու ձեռագրից, որտեղ հատվածը գտնվում էր Ղազար Փարպեցու Պատմութիւն առջևում, այլ՝ նրա մի երկրորդ ընդօրինակութիւնից, որտեղ արդեն ընդօրինակող գրիչը, հավանաբար ցանկանալով անխորագիր բնագրերը մի տեղում ունենալ, այն տեղափոխել է Փարպեցու Պատմութիւն վերջը, որի հետևանքով հատվածը հայտնվել է մեկ ուրիշ անխորագիր բնագրի՝ «Սերեոսի Պատմութիւն» կողքին և այլպիսով միացել է նրան:

Սիմեոն Ապարանցու ձեռագրում հատվածը շատ որոշակիորեն ընդօրինակված է եղել Ղազար Փարպեցու «Հայոց Պատմութիւն» սկզբում:

Այս փաստը վրիպել է հատվածը «Սերեոսի Պատմութիւն» հարազատ մաս համարած բանասերների տեսողաշիջ: Ակինյանը, որ Ապարանցու ձեռագրի միջոցով արժեքավոր ուղղում է մտքրել Ղազար Փարպեցու վերաբերյալ՝ «Սերեոսի Պատմութիւն» հարցում վրիպել է: Նրա կարծիքով Ապարանցու ձեռագրում հատվածը զետեղված է եղել Փարպեցու Պատմութիւնից հետո («պատմութենէն հտըր Մարարայ մատեանն»)²¹⁹:

Սրան հակառակ, «Վիպասանութիւնում» հատվածի բովանդակութիւնը վերապատմվում է Փարպեցու Պատմութիւնից առաջ: Բացի դրանից Ապարանցին բառացի հայտնում է, որ իր ձեռագրի մեջ հատվածը կազմում էր Ղազար Փարպեցու Պատմութիւն առաջին գրքը²²⁰, որը վերապատմելուց հետո ինքն անցնում է երկրորդին՝

Արդ զառաջին գրքն աւարտեալ...

Եւ երկրորդին աւրնթերեալ...

Սիմեոն Ապարանցու այս բացասիկ կարեորութիւնն ունեցող վկայութիւնը միանալով մեր նշած մյուս փաստերի հետ

²¹⁴ «Ազատանգեղոս և իր բազմադարեան գաղտնիքն», Վենետիկ, 1890, էջ 277—280:

²¹⁵ «Հանդէս ամսօրեայ», 1914, էջ 489—500, 1916, էջ 140—170:

²¹⁶ «Հայագատում», մասն Ա, էջ 18, 19, 62, 63, 127:

²¹⁷ Ն. Ակինյան, Սիմեոն վ. Ապարանցի. «Հ. Ամս.», 1919, էջ 84, 89, 90, 93 և այլուր, նաև՝ Բաղէշի դպրոցը, Վիեննա, 1952, էջ 135—150:

²¹⁸ Ն. Ակինյան, Բաղէշի դպրոցը, Վիեննա, 1952, էջ 143:

²¹⁹ Ն. Ակինյան, Բաղէշի դպրոցը, Վիեննա, 1952, էջ 145—146:

²²⁰ Գ. Տեր-Պողոսյանը վկայակոչելով Սիմեոն Ապարանցու հայտնած «առաջին գրքը», կասուցել է մի ամբողջ տեսակետ այն մասին, որ հին գրքերում իրը մի ինչ-որ «կեղծարար» հեղինակ հորինել է հատվածը և նրա հեղինակութիւնը բարձրացնելու համար՝ այն կցել է Ղազար Փարպեցու

վերջնականապես ապացուցում է, որ «Սերբոսի Պատմության» կից հատվածը հնագույն ձեռագրերում կապ չի ունեցել այդ Պատմության հետ և միայն հետագա դարերում է պատահաբար միացել նրան:

Միացումը, ինչպես ասվեց, կատարվել է Սիմեոն Ապարանցու ձեռագրից ծագող մի երկրորդ ընդօրինակության միջոցով:

Տարօրինակ պատահականությամբ մեզ հասել է «Սերբոսի Պատմության» միայն այս՝ Սիմեոն Ապարանցու օրինակի հետ կապվող բնագիրը: Հայ մատենագրության մեջ չկա ուրիշ որևէ հիշատակարան, որից երևար, որ «Սերբոսի Պատմությունը» երբևիցե իր կազմում ունեցել է նաև այժմ իրեն միացած հատվածը: Տեսանք, որ չոթ մատենագիրներ իրենց ձեռքի տակ ունեցել են «Սերբոսի Պատմության» սկզբնական բնագիրը, որի կազմում հատվածն առկա չի եղել:

Սիմեոն Ապարանցին գործել է Բաղեշի դպրոցում: Այդ դպրոցի օջախներից մեկում՝ Ամրդուլու վանքում է ընդօրինակված նաև «Սերբոսի Պատմության» մեզ հասած ձեռագիրը, որը կրում է միևնույն սխալը, այսինքն հատվածն ընդօրինակված է «Սերբոսի Պատմության» հետ:

«Սերբոսի Պատմությունը» միակ բացառություներ չէ, որ մեզ հասել է միայն մի թերի ձեռագրից ծագող ընդօրինակությամբ: Նույն վիճակում են նաև, մի շարք ուրիշ սկզբնաղբյուրներ, օրինակ, Ստեփանոս Ասողիկի «Տիեզերական պատմությունը»: Աշխարհի զանազան մատենագրարաններում պահվող այս երկի բոլոր ձեռագրերը (նրանցից տասը գտնվում է մեր մատենագրարանում), որոնք ընդօրինակված են տարբեր ժամանակ և տարբեր վայրերում, բոլորն էլ միևնույն տեղում

Պատմությանը, որպես նրա «առաջին հատ» (տե՛ս Գր. Տեր-Պողոսյան, նկատողություններ Փալատոսի Պատմության վերաբերյալ, մասն երկրորդ, Վիեննա, 1919, էջ 53): Բ. Սարգիսյանը նույնպես նկատելով, որ Ապարանցու օրինակում հատվածը Փարպեցու սկզբում է եղել՝ նրա հեղինակ է համարել Փարպեցուն (տե՛ս Ազաթ. և զաղտնիք, էջ 278): Հետագայում նա իր այս կարծիքը փոխեց («Բազմավէպ», 1915, էջ 1—9, 33—39):

ունեն մի ընդարձակ պակաս (խոսքը երկրորդ հանդեսի Գ զլխի նշանավոր պակասի մասին է)²²¹: Սա նշանակում է, որ նրանք բոլորն էլ ծագում են միևնույն ձեռագրից: Այսպիսով, ինչպես «Սերբոսի Պատմության» դեպքում, այնպես էլ այստեղ պատահականություներ մեզ հասցրել է միայն այն ձեռագրից ծագող բնագիրը, որը թերի է եղել²²²: Իսկ դրանից առաջ գրվածները կորել են, ինչպես որ կորել են «Սերբոսի Պատմության» այն ձեռագրերը, որանց հետսմուտ հատվածը դեռ միացած չի եղել Պատմությանը:

* *
*

Արդ՝ ո՞վ է «Սերբոսի Պատմությանը» հետագա դարերում միացած այս հատվածի հեղինակը:

Հատվածում հանդիպում են տեղեկություններ, բաղված V—X դարերի պատմիչներից՝ «Ժամանակագիր», Մովսես

²²¹ Հմմտ. «Ստեփանոսի Տարօնեցույ Ասողկան Տիեզերական պատմութիւն», Ս. Պ-բուրգ, 1885, էջ 112:

²²² Մատենագրարանում պահվող «Տիեզերական պատմության» ձեռագրերն ուսումնասիրելիս մենք նկատեցինք, որ պակասի պատճառ է հանդիսացել № 2865 ձեռագիրը, որն ընդօրինակված է XIII—XIV դարերում և միաժամանակ հանդիսանում է Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» հնագույն ձեռագիրը: Բնագրի կորուստը տեղի է ունեցել՝ ձեռագիրը վերակազմելու ժամանակ նրա պրակներից մեկի անկման պատճառով:

Այդ պրակի տեղն այժմ երևում է ձեռագրի 175 և 176 թերթերի միջև: 175 թերթը հանդիսանում է կորած պրակին նախորդած պրակը եզրափակող թերթը, իսկ 176-ը՝ հաջորդի սկիզբն է: 175-ը վերջանում է «եստաւ ի զանոյս բազաւորին» բառերով, իսկ 176-ն սկսվում է «ապստամբեցին զօրն որ ի թիրակ»: Երկու հետագոր պրակների վրա գտնված այս բառերն այժմ խոնավել են իրար և ստեղծել հետևյալ անկապ նախադասությունը. «եստաւ ի զահ թագաւորին ապստամբեցին զօրն, որ ի թիրակ» (Հմմտ. Ասողիկ, Ս. Պ-բուրգ, 1885, էջ 113):

Բնագիրն ընդօրինակող գրիչներն ընկած պրակի փոխարեն սկզբում պատ թերթեր են թողել, որպեսզի հետագայում պակասը լրացնեն (տե՛ս Աեռ. №№ 3070, 1482, 4584, 1894), բայց հետագայում աստիճանաբար մտացվել է պակասը և բնագիրն ընդօրինակվել է առանց նրա մասին որևէ նշանի (տե՛ս Աեռ. №№ 3502, 6598 և այլն): Այդ վիճակում էլ տպագրվել է:

Խորենացի, «Սերեոսի Պատմութիւն», Ղեռնի²²³, Ստեփանոս Տարոնացի Ասողիկ Վերջին պատմիչը X դարի մատենագիր Ստեփանոս Ասողիկն է:

Մյուս կողմից հայտնի է, որ XVI դարի հեղինակ Սիմեոն Ապարանցու ունեցած հնագույն մի ձեռագրում, ինչպես նաև «Սերեոսի Պատմութիւն» այլ միևնույն խմբից մեկ շահասած սյուս ձեռագրերում (որոնք պետք է ծագեն տնվազն XIII—XIV դարերից²²⁴), հատվածն արդեն գոյություն է ունեցել:

Հատվածի առկայության մասին վկայող մի փաստ գտնուած է նր նաև մեր Մատենադարանի № 5619 ձեռագրում, որն ընդօրինակված է XII դարում: Այստեղ Սամվել Անեցու ժամանակագրության կազմում (թ. 63բ) հատվածից բառացիորեն արտագրված է Կոռնակ սպարապետի 160-ամյա կյանքի մասին գրույցը²²⁵:

Այսպիսով, հատվածը հորինվել է XI—XII դարերի (Ստեփանոս Ասողիկ—Սամվել Անեցի) միջև:

Հատվածի բովանդակությունը մեկ մղում է դեպի այս ժամանակամիջոցում գրված և մեկ շահասած մի պատմական երկ՝ XI դարի մատենագիր Հովհան Տարոնացու Բագրատունյաց տան պատմությունը, որի մասին վկայում են Մխիթար Այրիվանեցին, Մխիթար Անեցին, «Պատմագիրք հայոց» մատենագրիտական ցանկի հեղինակը և ուրիշներ:

Մեր Մատենադարանի № 1775 ձեռագրում (էջ 8բ—16ա) պահպանվել է այս Պատմության սկզբից մի բանի թերթ: Բնագիրն ունի հետևյալ խորագիրը. «Յոհաննու Տարոնացու, ըստ արժանեաց կոչեցեալ վարդապետի, աշակերտի երանելոյ վարդապետին [Ար]շարունեցոյ. շարագրութիւն պատմութեան տանն Բագրատունեաց ի վերայ Հայաստանեայց. գոր

արար հրամանաւ տեան Պետրոսի Հայոց կաթողիկոսի, արժանաւոր աթոռակալի սրբոյն Գրիգորի Հայոց լուսաւորչի իմաստուն և հանճարեղ դիանաւորի գրոց սրբոց և ուղիղ Դիւսապետի եկեղեցոյ Քրիստոսի աստուծոյ մերոյ ի տանս Թորգոմայց²²⁶:

Այստեղ Հովհան Տարոնացին հայտնում է, որ իր գրվածքն սկսելու է Հայոց պատմության ամենահին ժամանակների նկարագրությամբ՝ «ի սկզբանց անտի», մինչև 887 թվականը՝ Աշոտ Բագրատունու զահակալությունը, որից հետո նոր հանգամանորեն նկարագրելու է Բագրատունյաց ժամանակագրությունը: «Ի սկսանել,—գրում է նա,—ըշարագրութիւն պատմութեան յաղագս թագաւորութեան տոհմին Բագրատունեաց ի վերայ Հայաստան ազգիս... ժամանակաց դնել ի սկզբանց անտի մինչև յերեք հարիւր ԼԶ ամն թուականութեանս Հայոց (=887 թ.), յորում ամի առաջին թագաւորեաց բարեպաշտն Աշոտ, զոր չիւրում տեղոջն զորպէսն զրեցուր և անտի յառաջի կարգի զայն ամենայն. մինչև յաւուրս մեր, զթագաւորութիւն տոհմին Բագրատունեաց մի ըստ միոջէ կարգաւ»²²⁷:

Այս տեղեկությունը հիշեցնում է «Սերեոսի Պատմութիւնը» կից հատվածի բովանդակությունը: Այստեղ նույնպես Հայոց պատմությունն սկսվում է «ի սկզբանց անտի» և համառոտ ժամանակագրությամբ հասնում է մինչև VII դարի կեսերը, որից հետո բնագիրն ընդհատվում է՝ կորստյան պատճառով:

²²⁶ Հմմտ. նաև Սամուէլի քահանայի Անեցոյ Հուարժունք ի գրոց պատմագրաց, Վաղարշապատ, 1898, էջ 291, ծ. 37: Ակինյանը (Շապուհ Բագրատունի և յուր պատմությունը, «Մատենագրական հետազոտություններ» 5. Ա, Վիեննա, 1922, էջ 219—223) կարծիք է հայտնում, թե Հովհան Տարոնացու Պատմությունը հավանաբար եղել է նույնը, ինչ որ հրատարակված է Շապուհի անվամբ (Պատմութիւն Շաղհոյ Բագրատունու, էջմիածին, 1921): Սակայն հայտնի է, որ վերջինիս բովանդակությունը բոլորովին էլ Բագրատունյաց պատմություն չէ, այն ղեպքում, երբ որ Հովհան Տարոնացին գրել է Բագրատունիների պատմությունը: Հմմտ. Հովհաննիսյան Ա., Գրվագրեր հայ պատմագրական մտքի պատմության, Երևան, 1957, էջ 56—57:

²²⁷ Մաշտոցի Մատենադարան, ձ. № 1775, թ. 8բ:

²²³ Ղեռնից վերջված հատվածը մեկ հասած բնագրում չի պահպանվել: Նրա մասին իմանում ենք Սիմեոն Ապարանցու ձեռքի տակ եղած օրինակի միջոցով:

²²⁴ Հմմտ. Ստ. Մալխազյանցի ավյալները՝ ԱնՊ, էջ 6Ա—ԺԳ:

²²⁵ Ավելի մանրամասն տե՛ս մեր հոգվածը՝ «Կոռնակ սպարապետի ավանդությունը Սամվել Անեցու ժամանակագրությունում», տպվ. ՀՍՍՌ ԳԱ Տեղեկագիր, 1964, № 1, էջ 80—84:

«Սեբեոսի Պատմութեանը» կից հատվածը Հովհան Տարոնացու Բագրատունյաց պատմության № 1775 ձեռագրում պահպանված մասին մոտենում է նաև իր կառուցվածքով: Տարոնացու հատվածն իրենից ներկայացնում է մի ժամանակագրություն: Այդպիսին է նաև «Սեբեոսի Պատմութեանը» կից հատվածը: Ըստ որում նկատելի է, որ № 1775 ձեռագրում սկսվող ընդհանուր ժամանակագրությունն ընդհատվում է ճիշտ այնտեղ, որտեղ պետք է հաջորդեր Հայոց ժամանակագրությունը: Իսկ «Սեբեոսի Պատմության» հատվածում զրտնում ենք հայոց ժամանակագրությունը սկզբից սկսած:

Սրանք տվյալներ են, որոնք ցույց են տալիս № 1775 ձեռագրի և «Սեբեոսի Պատմության» կից հատվածի նմանությունը, որի հիման վրա կարելի է ենթադրել նշված երկու երկի նույնություն մասին:

Պետք է նաև ենթադրել, որ հատվածի և № 1775 ձեռագրում պահպանված բնագրի միջև պակասում է մի թերթի չափ նյութ, որը երկու հատվածները միացրած է եղել իրար: Առանց այդ թերթի՝ հատվածներն այժմ ընդհատ են երևում:

Հատվածի և Հ. Տարոնացու երկի միջև ենթադրվող կապից անկախ, թերթի պակասն զգացվում է նաև նրանում, որ հատվածի առաջին գլուխը վերնագիր չունի²²⁸: Սրանից երևում է, որ առաջին գլխի սկզբի թերթը կորել է, որի վրա գտնված է եղել բնագրի սկիզբն ու գլխի վերնագիրը: Այլապես՝ չէր կարող պատահել, որ հետագա գլուխները վերնագիր ունենային, իսկ առաջինը՝ ոչ:

Ինչպես որ Ստեփանոս Տարոնացու անունը կրող վերնագրում հեղինակը հայտնում է, որ գլխի նյութը բազել է Ստեփանոս Տարոնացուց, այնպես էլ կորած թերթի վրա մնացած վերնագրում նա իր սովորության համաձայն պետք է հայտնած լիներ առաջին գլխում օգտագործված պատմիչի անունը: Թերթի կորստյան պատճառով այդ պատմիչի անունը չկա և հատվածում մենք նրան հանդիպում ենք միայն մականվամբ՝ Ժա-

²²⁸ Տպագրերում հանդիպող վերնագրերը հրատարակիչներն են գրել: Զեռագրերը վերնագիր չունեն:

մանակագիր: Բայց սա նշանակում է, որ հեղինակը կորած թերթում արդեն հայտնած է եղել նրա անունը: Հատվածում հանդիպող արտահայտության ձևից իսկ երևում է, որ Ժամանակագիրն ընթերցողին արդեն ծանոթ մի անձնավորություն է. «զսոյն ձառէ Ժամանակագիրն, այդպէս, որպէս առաջիդ կայ»:

Հատվածն սկսվում է մի առաջաբանով, որը, ինչպես մեր սույն ուսումնասիրությունը ցույց տվեց, ոչ մի կերպ չի հարմարվում ո՛չ «Սեբեոսի Պատմությանը», ոչ էլ նրան կից հատվածին:

Մեր կարծիքով այս առաջաբանը պատկանում է Ժամանակագրին²²⁹: Հատվածի հեղինակն այն մեջ է բերել որպես պատմական վավերագիր: Հիշենք, որ հեղինակը գրում էր Բագրատունյաց պատմությունը և հակառակ Բագրատունիների հրեական ծագման մասին ընդունված ավանդության—ավանդություն, որ գալիս էր Պատմահայր Մովսես Խորենացուց—հայտնում էր, որ Բագրատունիների նախահայր Բագրատը սերում էր Հայոց նահապետ Հայկի շտապիրդներից («Բագրատն Փառագեան յորդոցն Արամեանակայ»): Այսպիսի համարձակ շեղումը Մովսես Խորենացուց, իհարկե, պետք է պահանջեր համապատասխան հավաստիացում, որպիսին կարող էր լինել Ժամանակագրի առաջաբանում հիշատակվող Մարաբա Մծուրնացու մատչանը և Հայոց Սանատրուկ արքայի պալատում գտնված Ագաթանգեղյան արձանագրությունը: Սրանից կենելով հեղինակը Բագրատունյաց պատմության մեջ արտագրել է Ժամանակագրի առաջաբանը, ցույց տալու համար, որ գոյություն ունի Բագրատունիների ծագման մասին նաև մեկ այլ կարծիք:

Հատվածն առհասարակ այդ կարգի բաղվածքների մի հավաքածու է: Սա Պատմության նախապատրաստական մասն է, որպիսիք նաև ուրիշ պատմիչների մոտ մեծ մասամբ հիմ-

²²⁹ Ա. Զամինյանի կարծիքով (Մաշտոցի Մատենագարան, անհատական արխիվ, թղթ. 232, վ. 121ա) «երրորդ դարի հույն պատմիչ» Փապստոս Բուզանդացու զորքը վեցերորդ դարում թարգմանել է Քեոզարոս Քերթոզը. երկու զգրությունից բազկացած այդ թարգմանությունը «ամբողջապես իր Պատմության մեջ է առնում Սեբեոս նույնիսկ Փապստոսի կանխաբանությամբ»:

նրված են լինում նախորդ սկզբնադրյալներից բաղված տեղեկությունների վրա, մինչև բուն նյութին անցնելը:

Հատվածում բառացի արտագրված է, աեսանք, Սանփանոս Տարոնացու «Տիեզերական պատմությունից» մի ամբողջ էջ: Այդպիսի մի արտագրություն է, ահա, մեր կարծիքով, նաև ժամանակագրի առաջարանը: Նրան նախորդած բնագրում Հովհան Տարոնացին հայտնած է եղել խոստարանությունը ժամանակագրից բաղելու մասին: Այդ ծանոթագրությունը կորել է և հատվածի բնագիրն այժմ սկսվում է հենց ժամանակագրի առաջարանով, որով տպավորություն է ստացվում, թե առաջարանը հատվածի հեղինակինն է²³⁰:

Այս անրնական գրության պատճառով «Սերեոսի Պատմության» կից հատվածի հեղինակը բնագրում հանդես է գա-

²³⁰ Հայ մատենագրության մեջ կարելի է ցույց տալ նաև ուրիշ օրինակներ, երբ այս կամ այն հեղինակի խոսքը նույնությամբ արտագրվելով մեկ արիշ հեղինակի կողմից՝ կարող է բնկալվել որպես արտագրողի խոսք: Մտատվորապես այսպիսի մի դեպք հիշենք Ռիտանեսի մոտ: Այստեղ մի ամբողջ գլուխ (դ. 46) բառացի արտագրված է Մովսես Կաղանկատվացու «Աղվանից պատմությունից» (դ. 2): Եթե այս գլխի վերնագիրը կորած լիներ՝ Կաղանկատվացու խոսքերը կրեկալվեին որպես Ռիտանեսի խոսքեր, այսինքն՝ տեղի կունենար նույն թյուրիմացությունը, որ առկա է «Սերեոսի Պատմության» հատվածում:

Ի դեպ՝ Ռիտանեսի բաղվածքը կարող է նպաստել Կաղանկատվացու որոշ սխալ ու պակասավոր նախադասությունների ճշգրտելու և լրացնելու գործին: Հմտ. օրինակ, «Յայնմ տեղուք եղև սկիզբն Արեւելեայց եկեղեցեաց մայրաքաղաքաց և յուստորութեան տիեզերաց» (Ռիտանես, Վաղ-պատ, 1871, հ. 2, էջ 123) և «Յայնմ տեղուք եղև սկիզբն Արեւելեայց եկեղեցեաց, մայրաքաղաքաց և յուստորութեան տեղի» (Մ. Կաղանկատվացի, Մասկվտ, 1860, էջ 8): *История Агван Моисея Каганкатваци, писателя X века; перев. с армянского К. Патканяна, С. Петербург, 1861, стр. 7*) և *Քրանսերեն Deux historiens arméniens... Oukhtanes d'Ouhra... histoire en trois parties, traduits par M. Brosset, St. Pétersbourg, 1870, p. 346*): Տրատարակություններում սխալ թարգմանված և էմինի կողմից Կաղանկատվացու հայերեն բնագրից դուրս նետված (իբրև «մուծեալ տեսանի ի գրչաց») այս նախադասությունը Ռիտանեսի մոտ հանդիպում ենք բնագրի կազմում, որը խոսում է էմինի ենթադրության դեմ և դրդում է Ռիտանեսի հիման վրա վերականգնել և ճշգրտել այս սխալ հասկացված տեղեկությունը:

լիս միաժամանակ որպես երկու-երեք անձնավորություն: Նա մերթ խոսում է որպես Մարաբա Մծուրնացու աշակերտների ժամանակակից մատենագիր, մերթ՝ որպես հարյուրամյակներ հետո ապրած պատմիչների երկերին ծանոթ անձնավորություն, մերթ ներկայանում է հոսորով արքայի պալատում պաշտոնավարող պալատականի դերում, մեկ էլ հայտնվում է Միջագետքում որպես շրջիկ մատենագիր, մի դեպքում նա հանդես է գալիս որպես առաջին հայ պատմիչ, որ նկարագրում է «չնկարագրված» («զանստորադրեալ») ժամանակը՝ Հայկի և Բելի, Արա Գեղեցիկի և Շամիրամի առասպելները, մեկ էլ հիշատակում է «հավաստի և ճշմարիտ» մատենագիր Մովսես հորենացուն, որը վազուց արդեն նկարագրել էր այդ ժամանակաշրջանը և այլն:

Այս խայտաբղետ հակասությունները վերանում են, երբ որ հատվածը դիտում ենք իր բնական վիճակում, այսինքն՝ որպես XI դարի մատենագրական երկից պոկված և հետագայում պատահաբար «Սերեոսի Պատմությանը» միացած մի հատված, որտեղ պահպանվել են «Սերեոսի Պատմությունից» առաջ և հետո գրված մի բանի պատմական գրվածքներից բաղվածքներ: Առեղծվածի այսպիսի լուծմամբ բացատրություն են ստանում բանասիրությանը ավելի քան մեկ դար զբաղեցրած այն հարցերը, որոնց պատասխանը որոնելիս մասնագետներն ստիպված են եղել դիմել զանազան եերադրություններին:

ԹՆԱԳՐԻ ՎԵՐԱԿԱՆՔՆՈՒՄ

Արդեն ասվեց, որ «Սերեոսի Պատմության» մեկ հասած բնագիրը պահասավոր է: Երա ընդօրինակության համար հիմք ծառայած ձեռագիրն ունեցել է թերթերի ետևառաջություն և կորուստ, օտարամուտ հատված («Անանուն»), բնագրի աղձատում: Այժմ դոյություն շունեցող այդ մայր ձեռագրից է արտագրված Մաշտոցի Մատենադարանի № 2639 ձեռագիրը, որից և ծագում են մյուս բոլոր ձեռագրերը:

Թերթերի ետևառաջությունը մասամբ ուղղել է Մտեփանոս Մալխասյանցն իր հրատարակությունում¹: Խոսվել է նաև օտարամուտ հատվածի և թերթերի կորստյան մասին: Շուրջ բառական կարևոր ճշգրտումներ կատարել են հայերեն բնա-

¹ Եկատի ունենք Ե—Ը գլուխների կարգավորումը: Ի դեպ՝ Ստ. Մալխասյանցից առաջ Ա. Կարիերն էլ նկատել է «Սերեոսի Պատմության» Ե—Ը գլուխների (եղյամ ենք վերջին հրատարակության գլխակարգման համարները) «մեջ եղած մեծ աղավաղությունը, որ առաջ էր եկել ձեռագրի մեջ մի պոկված թուղթ ուրիշ տեղ զնեյու հետևանքով, և սրի պատճառով մոտ տասը երես կցկտուր, անկապ և անհասկանալի էին մնում» (ՍԵՊ, էջ 2): Այս անկանոնությունը վերացնելու նպատակով Կարիերի արած առաջարկը մասամբ համընկնում է Ստ. Մալխասյանցի կատարած ուղղման հետ: Կարիերի առաջարկը, սակայն, մնացել է անտիպ մի նամակում (Մաշտոցի Մատենադարան, անհատական արխիվների ֆոնդ, թղթ. 235, վ. 205): Ֆր. Մակլերը «Սերեոսի Պատմության» ֆրանսերեն թարգմանությունում կիրառել է իր ուսուցիչ Կարիերի առաջարկը, բայց զա կատարել է հավանաբար Կարիերից անկախ, դրա համար էլ չի նշել նրա անունը:

գրի հրատարակիչներ Միհրդատյանը, Պատկանյանը, Մալխասյանցը: Հյուրըմանը գերմաներեն (մասնակի) և Մակլերը ֆրանսերեն թարգմանությունների ծանոթագրություններում նույնպես զբաղվել են բնագրի ճշգրտմամբ:

«Չնայելով այսքան ուղղումներին,—գրում է Ստ. Մալխասյանցը,—գեո շատ աղավաղություններ են մնում Սերեոսի Պատմության մեջ, ինչպես և թերի տեղեր, որոնք կարող են ուղղվել և լրացվել միայն լավագույն ձեռագրի օգնությամբ»²:

Ինչպես տեսնում ենք, Ստ. Մալխասյանցը «Սերեոսի Պատմության» բնագրի մանրամասների ճշգրտման բանասիրական հնարավորությունները համարում է սպառված և միակ հույսը թողնում է լավագույն ձեռագրի հայտնաբերմանը:

Թե երբևէ այդպիսի մի ձեռագիր կհայտնաբերվի՝ դժվար է ասել: Բայց որ գիտություն հնարավորությունները սկզբնական բնագրի վերականգնման ուղղությամբ տակավին սպառված չեն և որոնումները գեո պետք է շարունակվեն՝ դա թերևս երեվում է ստորև բերվող բնագրական ճշգրտումներից և վերականգնվող հատվածներից: Ըստ որում՝ այստեղ մենք կատարել ենք միայն այնպիսի ճշգրտումներ և լրացումներ, որոնք ունեն շարքուրազիտական կարևոր նշանակություն և որոնց հավաստիությունը մեկ ակնհայտ է թվում: Իսկ երկրայելի ուղղումների մի մասը ցույց ենք տվել ուսումնասիրության նախորդ գլուխներում, մի մասն էլ կներկայացվի «Սերեոսի Պատմության» մեր կողմից պատրաստվող հրատարակության ծանոթագրություններում:

Բնագրի բառային կազմի ճշգրտման ուղղությամբ կատարված բանասիրական աշխատանքները մինչև այժմ ընթացել են «Սերեոսի Պատմության» մեկ հասած հայտնի բնագրի սահմաններում և վերաբերել են մեծ մասամբ բառերի սրբազրույթյանը: Կորած հատվածների որոնում և վերականգնում գրեթե տեղի չի ունեցել: Ի տարբերություն նախորդների, սույն ուսումնասիրության մեջ ընդգրկված են նաև «Սերեոսի Պատմության» այնպիսի հատվածներ, որոնք պահպանվել են այս

² ՍԵՊ, էջ 2:

Պատմութեան ձեռագրերից դուրս և որոնց միջոցով մենք «Աերեոսի Պատմութեան» մեջ վերականգնել ենք մի շարք բնագրական միավորներ: Վերականգնվող մանրամասները պարունակող բոլոր ձեռագրերն ավելի հին են, քան «Աերեոսի Պատմութեան» մեկ հասած ամենահին ձեռագիրը (ընդօրինակված 1672 թ.):

Արքայգրված բառերից մի բանիսը բանասիրութեան մեջ արդեն այս կամ այն շահով քննարկվել են, բայց նկատի ունենալով, որ եղածը, բավականաչափ հիմնավորված շինելով, չի կիրառվել «Աերեոսի Պատմութեան» բնագրի հրատարակութեանը և ոչ մեկում, մենք նորից ենք անգրագոտում նրանց:

Մեր կատարած բնագրական ճշգրտումներն ստորև ներկայացնում ենք «Աերեոսի Պատմութեան» վերջին հրատարակութեան (Երևան, 1939, հրատ. Ստ. Մալխասյանց) էջերի հերթականութեամբ, ներառյալ նաև թյուրիմացարար «Աերեոսի Պատմութեանը» միացած Ա.—Գ գլուխները:

Ա.

«Չանստարագրել» (էջ 1, տող 9—10):

Պետք է ուղղել՝ «զանստարագրել»:

«Աերեոսի Պատմութեան» բոլոր տպագիր բնագրերը, ինչպես նաև մայր ձեռագիրը (Մատենադարան, ձեռ. № 2639) և երկու ուրիշ ձեռագրեր՝ (№№ 2935, 6454) ունեն «զանստարագրել», փխ. «զանստորագրել» (հայավման նշանով): Հայերենում այսպիսի բառ չկա: Միևնույն մայր օրինակից ծնված այս սխալը («զանստարագրել») ունեն նաև ՍՍՌՄ ԳԱ Ասիայի ժողովուրդների ինստիտուտի Լենինգրադի բաժանմունքի ձեռագիրը (որի հիման վրա կատարված է «Աերեոսի Պատմութեան» պետերբուրգյան հրատարակությունը, 1879 թ.), Վիննայի Մխիթարյան մատենադարանի №№ 52 և 86 ձեռագրերը և Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց մայրավանքի № 521 ձեռագիրը (հմմտ. Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հինգեր-

րորդ հատոր, կազմեց նորայր կաթ. Պողարյան, Երուսաղեմ, 1960, էջ 32): Թյուրիմացութունը առաջացել է «զանստորագրել» բառի ո ստոր ա-ի հետ շփոթելու և սկզբնական բնագրում բառի վրա եղած հայավման նշանն անտեսելու հետևանքով: Այս պատահական գրչական վրիպակը առիթ է տվել զանազան ենթագրությունների: Բառը սրբագրելու համար առաջարկված բոլոր փորձերը հետացել են բնագրից: Այսպես. «զանստորագրել»-ի փոխարեն կարգալ «զայն ստորագրել» (Միհրդատյան, Մառ), «զայն ստորագրել» (Միհրդատյան), «չան ստորագրել» (Միհրդատյան, Պատկանյան, Ն. Ջնտոյան, Գ. Տեր-Պողոսյան), «անստերիւ գրել» (Ֆեթթեր), «զանստա գրել» (Մատիկյան), «զանստոյգն նկարագրել» (Ալիհյան), «զանցս տարագրել» (Ա. Չամինյան³) և այլն: Եր ազավազված բառում թարգմանված է «ստորագրել» բառը և որ բնագրի ավյալ հատվածում միայն այդ բառն է սպասելի՝ երևում է նրանից, որ գրեթե բոլոր բանասերները որպես ուղղում առաջարկել են հենց այդ բառը կամ՝ նույնիմաստ «նկարագրել», «գրել» բառերը: Այսպես միաձայն գտնվելով «ստորագրել»-ի ղեկը՝ բանասերները խիստ անհամերաշխ են եղել այդ բառի մյուս մասնիկի՝ զան-ի հարցում: Մատենադարանի №№ 2867 և 3122 ձեռագրերի գրիչներն անցյալ զարում վերականգնել են բառի ուղիղ ձևը՝ «զանստորագրել»: Բառը ճիշտ են թարգմանել («неописанное время») Գր. Խալաթյանցը (Армянский эпос, стр. 73. Այստեղ ճիշտ է թարգմանված նաև խուզակ բառը), Ստ. Մալխասյանցը (История епископа Себеоса, стр. 11), Հ. Մանանդյանը (Начальная история Армении Мар Абаса, — «Палестинский сборник», 1956, стр. 74: ճիշտ է նաև խուզակ-ը): Ք. Պատկանյանը և Լանգլուան իրենց թարգմանություններում այս բառը բաց են թողել բնագրից:

Այսպիսով, «զանստարագրել» սխալ ձևը պետք է սրբագրել «զանստորագրել»:

³ Մաշտոցի Մատենադարան, անհատական արխիվների ֆոնդ, Չամինյանի արխիվ, թղթապ. 232, վավ. 121ա, Բ. տնօրակ:

«Վերաբերութեան» (էջ 1, տ. 13):

Պետք է ուղղել՝ «վերաբերութիւն»:

Ազճատված բնագրում այս բառը հանդիպում է հետևյալ նախադասութիւնում. «Յուցից համառատօրէր զարդեաց ժամանակաց զաղեախիցս վերաբերութեան»: «Վերաբերութեան» ձևն այստեղ բերականորեն չի հարմարվում նախադասութեանը: Սկզբնական բնագրում, կարծում ենք, եղել է «ցուցից համառատօրէր զարդեաց ժամանակաց զաղեախիցս վերաբերութիւն»: Այսինքն՝ «համառոտ ցույց կտամ ներկա ժամանակների աղետների վրա հասնելը, կուտակումը», (և ոչ թե՛ «ցույց կտամ... աղետների վրա հասնելու», ինչպես որ կրտսացվեր, եթէ ընդունեինք «վերաբերութեան» սխալ ձևը):

«Վերաբերութիւն» բառն ունի մի բանի նշանակութիւն, որոնցից մեկն է՝ «ի վերայ բերումն, գալուստ ի վերայ, յարձակումն սաստիկ» («Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուի», հատ. Բ, երկասիրութեամբ Հ. Գ. Աւետիքեան, Հ. Խ. Սիրմէլեան, Հ. Մ. Ազգերեան, Վենետիկ, 1837, էջ 802), «վրայ գալ, հարձակուել» (Ստ. Մալխասյանց, Հայերեն բացատրական բառարան, Երևան, 1945, հատ. 4, էջ 320) և այլն: Մեզ թվում է «Սերենոսի Պատմութեան» բնագրում գործածված «զաղեախիցս վերաբերութիւն» արտահայտութիւնը ունի այս իմաստը և նշանակում է «աղետների վրա գալը, (վրա հասնելը, հարձակվելը)», «աղետների կուտակումը»: Պիտոյից գրքի (Յաղագս պիտոյից, տպվ.՝ Ս. Հ. Մ. Մովսէսի Խորենացույ մատենագրութիւնը, Վենետիկ, 1843, էջ 354) հայ թարգմանիչը գործածել է գրեթէ նույն դարձվածքը, որը հանդիպում է «Սերենոսի Պատմութեան» սրբագրվող հատվածում: Նա ասում է. «Թուէլ զաղիտիցն վերաբերութիւնս (և ոչ՝ «զաղիտիցն վերաբերութեան»):

Ն. Մառը (Օ «Начальной истории Армении», Анонима, стр. 280), Գ. Խալաթյանցը (Армянский эпос, стр. 76), Ն. Ակինյանը (Սերենոս եպոս. Բազրատունեաց և իւր Պատմութիւն ի Հերակղ.— «Հանդէս ամսօրեայ», 1923, էջ 405 և այլուր), Հ.

Մանանդյանը (Начальная история Армении, «Палестинский сборник», стр. 76) ընտրել են բառի այս նշանակութիւնը:

«Սերենոսի Պատմութեան» տվյալ հատվածի բոլոր թարգմանիչները սխալ են վերծանել բնագիրը: Այսպես. Բ. Պատկանյանը թարգմանել է отношение (История императора Иракла, стр. 1): Նույն իմաստն է տվել նաև Վ. Լանդուան (Collection des historiens anciens et modernes de l'Arménie, t. I, Paris, 1867, p. 195): Ստ. Մալխասյանցը թարգմանել է обстоятельства (տե՛ս История императора Иракла, стр. 11):

Գ

«Հինգ» (էջ 1, տ. 14):

Պետք է ուղղել՝ «հին» (Այսպես պետք է ուղղել նաև էջ 2, տ. 3):

Այս բառը հանդիպում է «Սերենոսի Պատմութեան» կից հատվածի սկզբում, որտեղ հեղինակը խոստանում է նկարագրել «զամս և զաւուրս հին թագաւորացն», իսկ թիչ հետո (էջ 2, տ. 8) «զամս առաջին թագաւորացն Հայոց»: Հին և առաջին բառերն այստեղ համադրո Նշանակութիւն ունեն, ինչպես Մովսէս Խորենացու (գիրք Ա, գլ. Թ) հետևյալ նախադասութեան մեջ. «Յուցանել զառաջինս մեր և զրուն հին նախնիս» և կամ «Սերենոսի Պատմութեան» (էջ 134) «ի հինսն և յառաջին փիլիսոփայսն»:

Այս բառի սրբագրութեան մասին մանրամասն խոսել ենք սույն ուսումնասիրութեան նախորդ գլուխներում:

Դ

«Անգր» (էջ 1, տ. 15):

Պետք է ուղղել՝ «անդ»:

«Սերենոսի Պատմութեան» բոլոր ձևագրերը և տպագրերն ունեն «անդ» ձևը: Մալխասյանցը դարձրել է «անդր»:

Բնագրում հեղինակը հայտնում է, որ ինքը գտնվել է Միջագետքում, որտեղ Մարաբա Մծուրնացու աշակերտների մի-

չոցով գտել է նրանց ուսուցչի մատչանում եղած Ազաթանյանի-
յան արձանագրությունը: Ահա Միջագետքը նկատի ունենալով
է, որ հեղինակը գրել է «անդ (այսինքն՝ Միջագետքում) հայե-
լով ի մատենան Մարաբայ փիլիսոփայի Մծուրնացույ»: Այս-
պիսով, «անդ»-ը «անդր» դարձնելը արդյունք է բնագրի ոչ
ճիշտ վերծանման, ուստի և պետք է վերականգնել բառի՝ ձե-
ռագրում հանդիպող ճիշտ ձևը:

Սույն ուսումնասիրությունում մենք ջուշջ տվինք, որ բառը
պարունակող առաջարանը բաղված է ժամանակագրից. առա-
ջարանի սկզբում, որը մեզ չի հասել, ժամանակագիրը հայտ-
նած է եղել Միջագետքում իր գտնված լինելու մասին և այդ
պատճառով էլ մեզ հասած բաղվածքում Միջագետք անվան
փոխարեն միանգամից հանդիպում է «անդ» բառը: Եթե Մի-
ջագետքի անունը նախօրոք հայտնված չլինե՞ր՝ անհնարին
կղանար տվյալ տեղում «անդ» բառի գործածությունը, որով-
հետև եթե երկրի անունը չի տրվում, բնթերցողը չէր կարող
հասկանալ, թե ո՞ր երկրին կամ տեղին է վերաբերում «անդ»
(«այնտեղ») բառը:

Ե

«Ի մատենան Մարաբայ փիլիսոփայի Մծուրնացույ, զոր
եզիտ գրոշմեալ ի վերայ արձանի» (էջ 1, տ. 15—16):

Պետք է լինի. «Ի մատենան Մարաբայ փիլիսոփայի
Մծուրնացույ [յարձանագիրն], զոր եզիտ գրոշմեալ ի վերայ
արձանի»:

Մեզ հասած բնագրում պակասում է անկյունավոր փակա-
գծերի մեջ մեր ավելացրած «յարձանագիրն» բառը, որի առ-
կայությունը սկզբնապես բնագրում ակնհայտ է:

Առանց այդ բառի ստացվում է այնպես, որ Մարաբայ
Մծուրնացին արձանի վրա գտել է իր գիրքը և ոչ թե արձանա-
գրությունը: Սա թյուրիմացություն է: Պարզ է, որ խոսքը վե-
րաբերում է արձանագրությանը: Եվ «արձանագիր» բառի
անկման պատճառով է ստացվել սխալը:

«Արձանագիր» բառի առկայության մասին է խոսում նաև
չորս տող հետո հաջորդող մի արտահայտություն, որը համար-
յա թե կրկնությունն է բնարկվող բառը պարունակող խոսքի
և որտեղ արդեն «արձանագիր» բառը կա: Այստեղ ասված է.
«արձանագիրն, գրոշմեալ ի վերայ վիմի»: Այս արտահայտու-
թյան օրինակով մենք անկյունավոր փակագծերի մեջ վերա-
կանգնում ենք պակասող բառը, այսպես. «[յարձանագիրն]...
գրոշմեալ ի վերայ արձանի»:

Զ

«Ի Մծրին բաղարի, յապարանսն Սանատրուկ արքայի» (էջ
1, տ. 16—17):

Պետք է ուղղել՝ «Ի Մծուրն բաղարի, յապարանսն Սանա-
տրուկ արքայի»:

Փավստոս Բուզանդի «Հայոց պատմությունից» գրտենք, որ
Սանատրուկ արքայի ապարանքը եղել է ոչ թե Մծրինում, ինչ-
պես որ գտնում ենք վերոհիշյալ աղճատված բնագրում, այլ՝
Մծուրքում: Փավստոսը (ղպր. չորրորդ, գլ. ԺԳ) գրում է.
«Ապայ գնայր մարգպետն Հայր ի սուրբ տեղեացն և էջ յափն
դետոյն հոսանացն եփրատու, հովիտսն թանձրախուն ան-
տառին, ի գետախառնունսն երկուց գետուցն, ի թաութ խար-
ձիցն մամխեացն, որ ի տեղուցն ի հնոց իմն շինած բաղար՝
զոր շինեալ Սանատրուկ արքայի, որում անուն տեղույն
Մծուրք կոչի»:

Ավելի մանրամասն տե՛ս ստորև՝ բնագրական ճշգրտում
ԺԱ.

Հմմտ. նաև Ն. Աղոնց, Начальная история Армении,
стр. 97, ն. Ակիևյան, «Հ. Ամս.», 1923, էջ 407—409, Մա-
նանդյան, «Палестинский сборник», стр. 75, 76 և այլուր:

է

«Ըստղիպան» (էջ 2, տ. 2):

Պետք է ուղղել՝ «աստ դիպան»:

Բոլոր ձեռագրերն ունեն «ըստ դիպան», Մալխասյանցը միացրել է և դարձրել գոյություն շունեցող մի բառ «ըստդիպան»: Պետք է, հետևելով ձեռագրերին, կրկին անջատել բառերը և տվյալ տեղում անիմաստ «ըստ»-ը դարձնել «աստ», որով նախագատությունը կիմաստավորվի այսպես. «բացեալ զաներածն վասն սեանցն՝ աստ դիպան արձանագրին»: («այուների պատճառով բացեցին ավերակները՝ այստեղ հանդիպեցին արձանագրությանը»):

Այս արտահայտության առթիվ հայտնված զանազան կարծիքների մասին տե՛ս ՍԵՊ, էջ 162, որտեղ Ստ. Մալխասյանցը, ի միջի այլոց, գրում է. «Եթե այնուամենայնիվ հարկ լիներ այս բառը ջոկ գրել՝ պետք կլիներ նրան ուղղել աստ և ոչ թե անդ կամ րնդ»: Այսպես ճիշտ նկատելով հանդերձ, նա բնագիրը դարձրել է «ըստդիպան» և այդպես էլ հրատարակել:

Ը

«Այսու ունէր» (էջ 2, տ. 6):

Պետք է ուղղել՝ «այս ունէր»:

Այս բառերը հանդիպում են հետևյալ ազավազված արտահայտության մեջ. «իս գտեալ ի Միջագետս ի նորին աշակերտացն, կամեցայ ձեզ գրուցակարգել. բանդի այսու ունէր վերնագիրն այսպէս»:

Հեղինակը արձանագրությունը գտնելով Միջագետքում կամեցել է այդ մասին գրուցակարգել, հայտնելով նրա վերնագիրը. «այս ունէր զվերնագիրն այսպէս»: Ուրեմն այստեղ չէր կարող «այս»-ի փոխարեն լինել «այսու», որը տվյալ նախադասությունում անիմաստ է:

Հաջորդ «ունէր» բառի աւ-ն գրչի կողմից կրկնվելով միացել է «այս» բառին և տվել է «այսու ունէր» սխալ ձևը:

Թ

«Զի շուեաց խաղաց գնաց Հայկն ի Բաբելոնէ կնան և որդտվքն և ամենայն աղխին հանդերձ, և շոգաւ բնակեցաւ

չերկիրն Արարադայ, ի տանն որ ի լեռնոտինն, որ զառաջին շինեալ էր Զրուանայ հաւրն՝ և եղբարբբն հանդերձ (էջ 3, տ. 14—17)»:

Պետք է լինի. «Զրուանայ՝ հաւրն և եղբարբբն հանդերձ»: «շինեալ էր Զրուանայ հաւրն՝ և եղբարբբն հանդերձ արտահայտության մեջ Ստ. Մալխասյանցը Զրվանն ընկալել է որպես հայր Զրվան և «հաւրն» բառը համարելով Զրվանի ինքնությունը բացահայտող բառ՝ բուժ է գրել նրա վրա, որպեսզի գրանով այն անջատվի հաջորդ բառերից և վերաբերի Զրվանին: Այս կապակցությամբ նա գրում է (հարցի ընդհանուր բովանդակությանը ծանոթացնելու համար քաղում ենք Մալխասյանցի կարծիքն ամբողջությամբ):

«Ի տանն որ ի լեռնոտինն, որ զառաջինն շինեալ էր Զրուանայ հաւրն՝ և եղբարբբն հանդերձ»: Առեղծվածային խոսք. ի՞նչ լեռան ստորոտ է. ի՞նչ տուն է, որ շինել է Զրվան հայրը. ո՞վ է այդ Զրվանը, ի՞նչ եղբայրներ են—այս հարցերից ոչ մեկին պատասխան չենք գտնում Սերենոսի մոտ. բայց բոլորի պատասխանը գտնում ենք հորենացու մոտ, որ իրրև բանալի է ծառայում այս առեղծվածը լուծելու հորենացին, բայց իր սովորության, տեղերի աշխարհագրական անունները բացատրելու նպատակով՝ բերում է Օլիմպիոգորոս փիլիսոփայի պատմած անգիր գրույցը (գիրք Ա, գլ. 2), որի մեջ պատմվում է, թե երբ Քսիստոսը (=Նոյ) նավով հասավ Հայաստան և ցամաք իջավ՝ նրա որդիներից մեկը, Սեմը, երկիրը դիտելու նպատակով դիմեց դեպի հյուսիս-արևմուտք. այնտեղ հանդիպեց մի զաշտի, երկայնանիստ լեռան մոտ, որտեղով մի գետ էր հոսում դեպի Ասորեստան: Այստեղ նա կանգ առավ երկու լուսնական ամիս ու զնաց: Նրա կրտսեր որդիներից մեկը, Տարբան, իր որդիներով, ազգիկներով ու փեսաներով մնաց նույն տեղում, բնակություն տեղ շինեց: Նրա անունով զաշտը կոչվեց Տարբան, իսկ լեռը հոր անունով՝ Սեմ. իսկ որտեղ որ նրանք իրարուց բաժանվեցին՝ Յրոնք: Նույն Սեմը մի կարճ ժամանակ ապրեց նաև Բակտրիացոց կողմերը, և նրա անունով գավառը կոչվեց Զարավանդ, որովհետև Արևելքում Սեմին Զրվան են ասում: Այս գրույցով հորենացին բացատրում է

Միմ (Տավրոս) լեռը՝ Սեմի անունից, Տարոն գավառի անունը՝ Տարբանի անունից, Յրոնք աեղի անունը՝ «ցրվել» բայից, իսկ Զարավանդ գավառը Սեմի Զրվան անունից, ինչպես կոչելիս են եղել նրան Աբեկելում (և ինչպես ինքը բացատրել է Քերտսոսյան Սիրիլլայի Զրվան, Տիտան և Յապետոսթենն)։ Խորենացու այս հատվածով բացատրվում է Սերեոսի առեղծվածային հատվածը. լեռը՝ Միմը կամ Տարոնն է, նրա ստորոտը՝ Տարոն գավառն է, Զրվանը Սեմն է, առաջին բնակության տունը՝ որ Զրվան հայրը շինել էր որդոց և եղբայրների հետ՝ Տարբանի շինած բնակությունն է։ Նույնիսկ բացատրվում է «և ևղբարբրին» խոսքում անտեղի «և» շաղկապը։ Ձեռագրում անշուշտ բաց է թողնված «որդուվն» բառը, ինչպես երևում է Խորենացու պատմածից. ուրեմն պետք է այստեղ բնագիրը լրացնել՝ «շինեալ էր Զրուանայ հարն՝ որդուվն և եղբարբրն հանդերձ»։ Ահա դարձյալ մի ապացույց, որ Սերեոսի Մարբասյան աղբյուրի հեղինակը ծանոթ է եղել Խորենացու Պատմության։ Անծանոթ խմբագրողն այստեղ ամփոփել է Խորենացու պատմածը, բայց այնքան անաչոզ կերպով, որ առանց Խորենացու Պատմության օգնության՝ անհասկանալի կմնար»⁴։

Սա. Մալխասյանցի այս տեսակետը զժվար է հաստատել։ Զրվանին վերաբերող նախադասությունը հեղինակի օրինակելի նախադասություններից է, որտեղ գրավի՝ հակիրճությամբ պատմվում է. «Հայկը Բարեղունից շվից, խաղաց, գնաց կնոջով և որդիներով և ամենայն կազմով հանդերձ։ Եվ գնաց բնակվեց Արարաւ երկիրը, այն տանը, որ լեռան ստորոտին էր, որ առաջինը շինել էր Զրվանը՝ հոր և եղբայրների հետ»։

Խորենացու մոտ գտնում ենք զրույցի բնագրծակ շարագրությունը, իսկ այստեղ՝ ամփոփումը, որը Խորենացու պատմածից այնքան էլ չի հեռանում։

Հատվածում հիշատակված Զրվանը նույն անձնավորությունն է, ինչ որ Խորենացու մոտ, այսինքն՝ նա իրոք որ Սեմն է և Խորենացու մոտ էլ Սեմը իր հոր հետ է եկել Հայաստան։ Զրվանը հոր (Խորենացու մոտ տրված է հոր անունը, իսկ այս-

տեղ՝ ոչ) և եղբայրների հետ է շինել այն տունը լեռան ստորոտում, ուր որ հետո եկել բնակվել է Հայկը։

Այստեղ ձեռագիրը ոչ մի «որդուվն» բառ բաց չի թողել և բոլորովին էլ անտեղի չի գործածված «և» շաղկապը։ Պարզապես, Զրվանի մասին պատմող հեղինակին հայտնի է եղել զրույցի մի այնպիսի տարբերակ, որի համաձայն Զրվանը հոր և եղբայրների հետ է շինել տունը։ Հիշենք Խորենացու պատմածը Արշակ արքայի մասին, ըստ որի՝ Արշակը Հայաստանի թագավոր է կարգում իր եղբայր Վաղարշակին, այնինչ՝ «Սերեոսին» կից հատվածում Արշակը թագավորեցնում է որդուն։ Այսպիսի մի տարբերության օրինակ է նաև Զրվանին վերաբերող զրույցը։

Ուրեմն բնագիրը ճիշտ վերծանելիս ոչ մի բաց թողում, հավելում կամ քերականական այլ աղճատում չկա։ Ուղղակի բովեր պետք է զնել իր տեղը՝ Զրվան անվան վրա և ամբողջ հատվածը կարդալ այսպես. «Զի շուեաց խաղաց գնաց Հայկն ի Բարեղունէ կնան և որդուվն և ամենայն աղխուն հանդերձ, և շոգաւ բնակեցաւ յերկիրն Արարաղայ, ի տանն, որ ի լեռնոտինն, որ զառաջինն շինեալ էր Զրուանայ՝ հարբն և եղբարբրն հանդերձ»։

Միակ փոփոխությունը, որ կատարեցինք այստեղ՝ զա «հարն» բառի սրբագրությունն է։ Բառին հաջորդող «և» շաղկապից, ինչպես նաև «եղբարբրն» բառի հոլովածից (զործիական) երևում է, որ աղճատված «հարն» բառը նույնպես սկզբնական բնագրում գրված է եղել զործիական հոլովով՝ «հարբն»։

Ժ

«Քանզի թագաւորեաց Սեղեկիոս Նիկանովր ի Բարեղուն ամս ԼԹ», (էջ 7, տ. 25—26)։

Պետք է ուղղել՝ «...Նիկանովր... ամս ԼԹ»

Մալխասյանցը ծանոթության մեջ «Նիանովր»-ի մասին գրել է. «ուղղելի Նիկանովր», բայց բնագիրը թողել է շուղղգված։ Միմենն Ապարանցու «Վրպասանության» մեջ (էջ 25—26) պարթևաց Արշակ քաջի մասին կարգում ենք.

⁴ ՍեՊ, էջ 166—167։

Թէպէտ սուղ ինչ ի լուծ մըտեալ,
 Սելեկիայ հընադանդեալ,
 Այլ փութապէս ըզնա հերքեալ,
 Եւ ինքնազուխ ազատացեալ...
 Զթէտալացիսըն զումարեալ,
 Ընդ նիկանով [r] խաղմ արարեալ...

Ինչպէս տեսնում ենք, «Սերեոսի Պատմութեան» Սիմեոն Ապարանցու ձեռքում գտնված հնագույն ձեռագրում որոշակիորեն եղել է նիկանովը:

Անցնենք «ամս լը» արտահայտությանը: Որ իրականում «լը»-ի փոխարեն եղել է «լթ» հաստատվում է թվարանական գործողությանը: Այսպես, բնագրում կարդում ենք. «Եւ եղև յեա մահուանն Աղեքսանդրու կայսեր Մակեդոնացոց ծառայեցին Պարթևք Մակեդոնացոց ամս ԿԱ (=61)»: Աղեքսանդր Մակեդոնացոց հետո պարթևները մակեդոնացիներին ծառայել են 61 տարի: Այս թվանշանը գրելուց հետո հեղինակն սկսում է թվել այն մակեդոնացի թագավորներին, որոնց տարիները գումարը պետք է տար 61. «Քանզի թագաւորեաց Սեղեկիոս նիկանովր ի Բարելոն ամս լը (= 38), Անտիոքոս Սոտեր՝ ամս ԺԹ (=19), Անտիոքոս Թէոս՝ ամս Ժ (=10): Եթև այստեղ նշված թվանշանները՝ 38+19+10 զումարենք, կատանանք ոչ թև 61, այլ՝ 67, այսինքն՝ վեց տարվա հավելում: Ահա հենց այս վեց տարին էլ արդյունք է գրչական աղձատման, որի վերացմամբ ստացվում է մեր առաջարկած թվանշանը՝ «Սեղեկիոս նիկանովր ամս լթ» (երկաթագիր Ը-ի և Բ-ի շփոթը սովորական է ձեռագրերում):

Ք. Պատկանյանը (История императора Иракла, стр. 8) և Ստ. Մալխասյանցը (ՍԵՊ, էջ 7) առաջարկել են լը-ի փոխարեն լԱ, այսինքն մի թիվ, որի գումարը մյուսների հետ կտար ոչ թև 61, ինչպես որ նշված է բնագրում, այլ՝ 60: Գր. Խալաթյանցը (Армянский эпос, часть II, стр. 12) գտնում է, որ Սելեկիոսի մասին տեղեկությունը բաղված է եվսեբիոս Կեսարացուց, որը նշում է «լթ» թվանշանը, ուստի և «Սերեոսի» մոտ էլ է եղել «լթ»:

«Յայնմ ժամանակի թագաւորեցոյց Արշակ զորդի իր գԱրշակ Փոքր կոչեցեալ ի վերայ աշխարհիս Հայոց ի Մծրին քաղաքի» (էջ 9, տ. 6—18):

Պետք է ուղղել՝ «...ի Մծուրն քաղաքի»:

Հմմտ. Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. Բ, մասն Ա, Երևան 1957, էջ 16—17, նաև Ա. Զամինյան, թղթ. 232, վավ. 101, 133:

Սա կարևոր ուղղում է, որովհետև նրանից իմացվում է, որ «Սերեոսին» կից հատվածի հեղինակի օգտագործած սկզբնաղբյուրում, ի տարբերություն մեր մյուս սկզբնաղբյուրների, հայոց թագավորության հիմնադրման վայրը նշված է եղել ոչ թև Մծրին քաղաքը, այլ՝ հին հայկական մայրաքաղաք Մծուրնը:

Նշված նախադասության մեջ Մծրին տեղանվան սխալ լինելը բացահայտվում է անմիջապես հաջորդ պարբերությունում, որտեղ կարդում ենք, «Եւ յուղարկէ (Արշակը—Գ. Ա.) զնա (Արշակ փոքրին—Գ. Ա.) ի Մրծանայ՝ ընդ յարևմուտս դարու մեծաւ եթանասուն հազարաց սպառազինաց»:

Ինչպէս տեսնում ենք Արշակը Փոքր Արշակին ղեպի արևմուտք է ուղարկում ոչ թև Մծրինից, այլ՝ «ի Մրծանայ», այսինքն Մծուրնից: Ուրեմն նա Մծուրնում էլ թագավոր էր կարգել իր որդուն: Առաջին պարբերությունում «Մծուրն»-ը ազավաղվելով դարձել է Մծրին:

Մծուրն անունը պահպանվել է նաև չորս պարբերություն հետո (էջ 10), որտեղ կարդում ենք. «Արդ՝ թագաւորէ Արշակն Փոքր կոչեցեալ՝ յամի հարիւրերորդի քսան և իններորդի թագաւորութեանն Արշակայ հաւր իւրոյ ի վերայ Հայաստան երկրի ի Մրծուին քաղաքի»: Այստեղ նույնպես Մծրինի փո-

⁵ Մարկվարտն առաջարկում է կարգալ. «ի Մծրնայ». St'u Marquart J., Eranšahr nach der Geographie des Ps. Moses Chorenaci, mit historisch-kritischem Commentar und historischen topographischen Excursen, Berlin, Weidmann, 1901, S. 172. «Մծուրն»-ը «Մծուին»-ի հետ նույնացրել է առաջին անգամ Հ. Գաթրճյանը (Սերեոս եպո. պատմագիր. «Երոզագ» շաբաթական լուրեր, Վիեննա, 1852, № 21, էջ 102 և այլուր):

խարհն հայոց թագավորության հիմնադիր քաղաք է նշված Մծուրնը (ազգավազված «Մրծուին» ձևով):

Մծուրն ձևը հանդիպում ենք նաև բուն «Աերեոսի Պատմությունում» (էջ 39), որի սկզբնաղբյուրը հղել է դարձյալ մեր նշած միևնույն աղբյուրը: Այսպես.

ՍեՊ, էջ 9

Յայնմ ժամանակի թագաւորեցայ Արշակ զորդի իւր Արշակ փոքրը կոչեցնալ ի վերայ աշխարհիս Հայոց ի Մծքին քաղաքի: Եւ զատուցանէ նմա սահմանս զԱրուստան առ երկրան Տաեկաց և առ երկրան Ասորոց և զԿապուտկեայ առ Կիզիկեայ, մինչև ցեղը ծովուն մեծի արեմտից և ցհիւսիսոյ կողմանց ի լեան մեծ Կովկաս, որ ձգի ընդ կողմանս արևելից և անցանէ առ սահմանան առ ամուր աշխարհան Մարաց և հասանէ ի լեան Զարասպ և անցանէ առ նոր Շիրակ երկրան:

Թովմա Արծրունու (Կ. Պոլիս, 1852, էջ 95) մոտ Մծուրն անունը պահպանվել է ավելի պակաս եղծմամբ. «...յասորոց կողմանէ զԱրուստան (տպված է «Ասորեստան») եւ զՄծուին եւ զնուշիրական մինչև ի սահմանս Տաեկաց: Եւ ես մի իշխեցից քան Զարասպ (տպվ. «Զարասխ») անցանել յայդկոյս»:

Ինչպես տեսնում ենք, այս բոլոր աղբյուրների փոխադարձ կապն ակնհայտ է: Եվ ազգավազված Մծքին անվանը ամենուրեք համապատասխանում է «Մծուրն»-ը (Մրծուին կամ Մծուին ազգավազված ձևերով):

Ուշադրություն պետք է դարձնել նաև այն հանգամանքի վրա, որ VII դարում ապրած «Աերեոսի Պատմության» հեղինակը արդեն անձանոթ լինելով Մծուրն քաղաքին՝ նրա անունն ընկալել է ոչ թե որպես քաղաքի, այլ՝ գավառի անուն և այն գետեղել է Արվաստանի և նոր Շիրակյանի միջև:

Այսպես չէր պատահի, եթե հեղինակի օգտադործած սկզբնաղբյուրում հիշատակված լիներ Մծքին անունը: Մծքինը

ՍեՊ, էջ 39

[Պարսից իշխան Վահրամ Մրծրեվանդակը Մուշեղ Մամիկոնյանին խոստանում է ապ] «զամենայն երկիրն Հայոց մինչև Գևապկոն (=Կովկաս) և ցղուն Աղուսանից (=աշխարհան Մարաց) և յԱսորոց կողմանց զԱրուստան, զՄրծուին և զնոր Շիրական մինչև ցահմանս Տաեկաց, զի առ նախնեաքն իսկ ձեզ լեայ է, և ընդ արեմատս մինչև Գեևսարթա Կապադովկացոց (=զԿապուտկեայ առ Կիզիկեայ): Եւ ես մի իշխեցից քան Զարասպ անցանել յայնկոյս»:

VII դարում էլ Արվաստանի մայրաքաղաքն էր և այդ բաջ գիտենալով, «Աերեոսի Պատմության» հեղինակը այդ քաղաքի անունը չէր անջատի Արվաստանից և ընդունի որպես առանձին նահանգի անուն:

Մծուրն քաղաքը հայ Արշակունիները հիմնել են մեր թվագրության առաջին դարում կամ երկրորդ դարի սկզբին (Markwart J., Untersuchungen zur Geschichte von Eran: — «Philologus», Supplementband X, H. I, S. 237, Boissvain, Ein verschobenes Fragment des Cassius Dio: «Hermes», Bd. 25. 1890, S. 229—339. Манандян Я. А., О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен, Ереван, 1954, стр. 113): Այս քաղաքն իր նպաստավոր աշխարհագրական դիրքով հանդիսացել է Հայաստանի ամենանշանավոր քաղաքներից մեկը: Փավստոս Բուզանդի մոտ պահպանված հին ժողովրդական ավանդությունը այս քաղաքի անունը մեզ հասցրել է որպես Հայաստանի մայրաքաղաքի անուն և շատ ավելի հավանական է, որ Հայաստանի կազմում երբեք չգտնված ասորական Մծքինի փոխարեն Հայաստանի մայրաքաղաքը երբևէ եղած լինի իսկապես Մծուրնը: Այս քաղաքը IV—V դարերի սահմանադիրն իր գոյությունը զաղարեցնելով և մեր պատմիչների օրոք այլևս հայ կյանքում որևէ դեր չխաղալով, աստիճանաբար մոռացվել է և նրա անունը, մանավանդ հետագա դրիչների կողմից, ենթարկվել է ազգավազումների⁶: Այդ է պատճառը, որ նշված օրինակներում այդ անունը հանդիպում է տարբեր ուղղագրությամբ՝ «Մրծանայ», «Մրծուին», «Մրծուին», իսկ Միմենոս Ապարանցու մոտ՝ «Մրծրունայ»:

«Աերեոսի Պատմության» մեզ հասած ձեռագրերում Մծուրն անունը գրված է Մրծուրն ձևով:

⁶ «Մովսես Խորենացին շիմանալով Հայաստանում գոյություն ունեցած Մծուրն քաղաքի մասին, Սանատրուկին է վերագրում Մծքին—նիսիբին քաղաքի կառուցումը. «...Խորենացին Մծուրն-ը վերծանելով Մծուին այդ անգեկությունը վերագրել է Նիզիբինին» (Манандян Я. А., О торговле и городах Армении, стр. 112—113).

Սիմեոն Ապարանցու տեղեկություններից երևում է, որ քաղաքի անունը ավելի հին ձևազրկում նույնպես գրվելիս է եղել միևնույն Մրժուրն ձևով: Ապարանցին (Վիպասանութիւն, էջ 17 և 27) գրում է.

Ի Մարաբայ մատեանս մտեալ,
ՁՄրժրունացոյնըն վերժանեալ...
Ի Մրժրունայ՝ արտաքս ելեալ
Եւ յարեմուտս ի մարտ դիմեալ...

Գրություն այս ձևը մեզ օգնում է պատկերացնել, թե ինչ եղանակով է բառը հետագայում աղավաղվել և դարձել Մրժուրն: Անվան երկրորդ տառը՝ Ը-ն ընդօրինակվել է որպես Բ, իսկ նախավերջին Բ-ն շփոթվել է Ի-ի հետ: Իրար չափազանց նման և ձևազրկում հաճախ միմյանց փոխարինող այս Ը, Բ, Ի տառերի շփոթից է, ահա, առաջացել սխալը, որին անշուշտ նպաստել է նաև այն հանգամանքը, որ ընդօրինակողներին ավելի հայտնի է եղել Մժուրն (=Մժրին) քաղաքի անունը, որի հետ և սխալմամբ նույնացվել է Մրժուրնը:

Հին ձևազրկում Մրժուրն-ը պետք է գրվեր հասպավմամբ, երբ ձայնավորները սղվում էին. այսպես՝ ՄՄԲՆ: Բավական է, որ այստեղ Բ-ն շփոթվեր իրեն շատ նման Բ տառի հետ՝ ընդօրինակող գրիչներն իրենց առջև կունենային ՄՄԲՆ ձևը, որը այլ կերպ չէր կարող վերձանվել, քան՝ Մժրին: Այս հանգամանքը նույնպես զեր է կատարել Մժուրնի և Մժրինի շփոթման դորժում:

Մեզ թվում է, Մովսես Խորենացու ձևերին եղած ձևազրում նույնպես առկա է եղել հենց այսպիսի մի շփոթ, որի հետևանքով Պատմահայրը Մարաբա Մժուրնացուն (=Մժրնացի) ընկալել է որպես Մարաբա Մժրնացի և այդտեղից էլ նրան համարել է ասորի (Գիրք առաջին, գլ. Ը. «գտեալ զոմն ասորի Մար Աբաս Կատինայ»): Այսպիսի մի սխալի հետևանք է հավանաբար նաև այն, որ Խորենացին ոչ թե Մժուրն, այլ Մժրին է հասկացել այն քաղաքը, որը երկրաշարժից հետո

⁷ Ձևազրում՝ «Մրժրնայ», սակայն վերին «Մրժրունացոյնըն» ձևը ցույց է տալիս, որ սկզբնապես եղել է «Մրժրունայ»:

քանզվել է և կրկին շինվել Սանատրուկի կողմից (Հմմտ. ն. Ալիեյան, Սերեսու..., «Հ. Ամս.» 1923, էջ 407):

Նախնական բնագրում եղած Մժուրնի օգտին է խոսում նաև Մարաբա Մժուրնացու բերանից հաղորդվող ամբողջ ավանդությունը հայոց նախնիների մասին: Նիկ. Աղոնցը («Визант. временник», 1901, стр. 96) արդեն նշել է, որ այդ ավանդությունն «իր ներքին տվյալներով, բովանդակության տվյալներով, հակված է ավելի դեպի Հյուսիսային Հայաստան... Ավանդությունում շոշափվող անվանարկումը վերաբերում է Հյուսիսային Հայաստանին: Նույնիսկ Շամիրամին գտնում ենք Այրարատում: Ում, ում, բայց նրան կարելի է թողնել հարավում, ուր մինչև այսօր ժայռերի վրա պահպանվել է նրա հիշատակը... (Արշակունիների) նախամայրը բնակվում է Աղատ լեռան ստորոտին: Պատմականորեն, գիտենք, որ նրանք կապված են Հյուսիսային Հայաստանի հետ, որտեղ և բնակվել էին»: Ինչպես տեսնում ենք, ժողովրդական ավանդությունը հայոց օրրանը համարել է Հյուսիսային Հայաստանը: Ուրեմն շատ բնական է, որ այդ նույն ավանդությունը Հայաստանի մայրաքաղաք է նշել Մժուրնը և ոչ Մժրինը՝ հարավում գտնված մի ասորական քաղաք:

Մժուրնի փոխարեն աղավաղված Մժրին քաղաքի անունը, այսպիսով, չի համապատասխանում նաև ավանդության ոգուն: Նիկ. Աղոնցը շկասկածելով Մժրին անվան ուղղագրության վրա, բայց և միաժամանակ նշելով ավանդության «Հյուսիսահայաստանյան» հակումը, Մժրինը դիտում է որպես ավանդությանը հակասող արտահայտություն («Այս բոլորով հանդերձ, — գրում է նա, — ճիշտ է, սակայն, նաև այն որ Արշակը և Վաղարշակը ըստ «նախնական պատմության» թագավորանիստ քաղաք են ընտրում Մժրինը՝ մի բացարձակ ասորական քաղաք, որը երբեք չի գտնվել Արշակունիների տիրապետության տակ»): Մեր կատարած սրբագրությունից հետո վերանում է նաև Աղոնցի նշած այս միակ հակասությունը:

Արդ՝ եթե մենք պնդում ենք, որ Մարաբայի բերանից պատմվող ավանդությունն սկզբնապես գտնվել է Բուզանդարանի կազմում, ապա ինչպես բացատրել այն փաստը, որ

«Աերեոսի Պատմութեանը» կից հատվածում Արշակունիների թագավորության հիմնադրման ժամանակ արդեն գոյություն ունեն Մծուրնը (որտեղ թագավոր կարգվեց Արշակ փոքրը), իսկ Փափստոս Բուզանդի շորբորդ զուգրության ԺԴ պիսի համաձայն, Մծուրնը շինել է Արշակից հետո թագավորած մի թագավոր՝ Սանատրուկը, «ի հնոցն իմն շինած քաղաք՝ զոր շինեալ Սանատրուկ արքայի, որում անուն տեղուցն Մծուրք կոչի»:

Բանը նրանումն է, որ «շինել» բառը հայ մատենագրության մեջ օգտագործվել է նաև «վերաշինել», «վերանորոգել» իմաստով: Նոր Հայկազյան բառարանը (էջ 478) այս բառի նշանակություններից մեկն էլ համարում է հենց վերանորոգելը. «շին և կանգուն պահել նորոգելամբ գիրն... բարեկարգել, բարեզարդել»:

Այս նշանակությամբ «շինել» բառը հանդիպում է հայկական բազմաթիվ վիմագիր արձանագրություններում⁸ և մատենագրական հուշարձաններում:

Այսպիսի մի նշանակություն է ունեցել նաև «շինել» բառը Փափստոս Բուզանդի հաղորդածի մեջ. Սանատրուկը վերաշինել և ոչ թե հիմնել է Մծուրնը, և այս իրողության մասին կողմնակիորեն իմանում ենք նաև Մովսես Խորենացուց. «Այլ որ ինչ գործք եղեալ Սանատրկոյ՝ ոչ ինչ յիշատակաց արժանի համարեցաք բայց ի շինուածոյ Մծրին (=Մծուրն) քաղաքի: Զի ի շարժմանէ խախտեալ՝ քակեաց և վերստին շինեաց պայծառագոյն և պարսպեաց կրկին պարսպով և պատուարաւ» («Պատմութիւն հայոց, աշխատութեամբ Մ. Արեղեան և Ս. Յարութիւնեան, Տիգրիս, 1913, էջ 160, գիրք II, գլ. 12»):

Հ. Գաբրիել նահապետյանը իրավացիորեն գտնում է, որ Բուզանդի սկզբնական բնագրում զրված է եղել հենց «վերստին շինեալ», հետագայում «վերստին» բառն ընկել է, որի

⁸ Հմմտ. օրինակ, Սանահնի Ամենափրկիչ եկեղեցին վերանորոգող առաջնորդ Հովհաննեսի հետևյալ արտահայտությունը՝ «շինեցի զերեմն լեալ զեկեղեցիս» (Կ. Կաֆաղաբյան, Սանահնի վանքը և նրա արձանագրությունները, Երևան, 1957, էջ 27):

Նևտեանքով այժմ «անիմաստ կմնան Բուզանդի շարած բաները»⁹:

ԺԲ

«Արշակ որդի Տիրանայ՝ ամս է» (էջ 11, տ. 10):

Պետք է ուզել՝ «...ամս Լ»:

Թյուրիմացության պատճառը սկզբնապես բնագրում եղած Լ-ի (=30) որպես է (=7) վերծանվելն է, որին հավանաբար նպաստել է նաև այն, որ Արշակից մեկ անուն հետո հաջորդող Պապի իշխած տարիները է (=7) են: Այս է-ն կարող էր ընդօրինակող գրիչը նկատել Լ-ի փոխարեն: Այսպիսի դեպքերի մի քանի օրինակներ մենք բերեցինք նախորդ զրույթներում:

Ազճատված թվանշանը կարող է ծագել նաև Ասողիկի ազգացությունամբ (Տիեզերական պատմություն, Փարիզ, 1859, էջ 70. «Եւ ետ Տիրանայ թագաւորեաց Արշակ որդի իւր ամս 7»): Իսկ Ասողիկի մոտ սխալն առաջացել է, ինչպես նկատել է Ն. Աղոնցը («Визант, временник», стр. 67) Մովսես Խորենացու՝ Արշակին տված Լ (=30) տարին է (=7) տարով շփոթելու հետևանքով:

ԺԳ

«Շապուհ արքայ Պարսից՝ ամս 2Գ» (էջ 11, տ. 10—11):

Պետք է ուզել «ամս ԺԲ»:

Խոսքը վերաբերում է Շապուհի՝ Հայաստանում իշխած տարիներին: Նախնական բնագրում այդ տարիների զումարը եղել է «ԺԲ» (համեմատիր ՍեՊ, էջ 18. «Եւ տիրէ Շապուհ ի վերայ Հայոց ամս ԺԲ սրով և հրով և գերութեամբ»), սակայն ընդօրինակող գրիչները սխալմամբ Շապուհի Հայաստանում իշխած տարիների թիվը դարձրել են 2Գ:

Սխալին հավանաբար նպաստել է այն հանգամանքը, որ միևնույն «Աերեոսին» կից հատվածում մի երկու էջ հետո (էջ 15—16) տրված է Շապուհի Պարսկաստանում իշխած տարիների թիվը, որն է՝ 2Գ. «Յամին ԽԲ-երորդի Արտաշրի ար-

⁹ Հ. Գաբրիել վ. Նահապետեան, Ուղղագրութիւնը ազգային մատենաբանութեան, 1907, էջ 93:

բային Պարսից, և ժժ ամ Տրդատայ արքային Հայոց թագա-
տրէ Շապուհ որդի Արտաշրի ի վերայ աշխարհին Պարսից
ամս 2Գ»:

ԺԴ

«Զսա սպանեալ Ստահրացուն Արտաշրի որդոյ Սասա-
նայ՝ երարձ զտէրութիւն Պահլաւաց, սկսեալ յերեսուն ամի
թագաւորութեանն Փիլիզելիփոս Պտղոմէոսի, կալեալ նոցա ընդ
ամենայն ամս՝ նՄէ» (էջ 12, տ. 8—11):

Այստեղ ընդօրինակող գրիչը բաց է թողել մի բնագրական
հատված: Հայտնի է, որ Ասողիկը նույնութեամբ արտագրել է
«Սերեոսի Պատմութեան» բննարկվող հատվածը պարունակող
մի ընդարձակ մաս: Այստեղ պահպանվել են «Սերեոսի Պատ-
մութեան» մեկ հասած ձեռագրում բացակայող բառերը, որոնք
Ասողիկի «Տիեզերական պատմութեան» (Ս. Պետերբուրգ,
1885, էջ 31) միջոցով պետք է վերականգնել այսպես (Ասողի-
կի մոտ պահպանված բառերն ընդգծում ենք). «Զսա սպանեալ
Ստահրացուն Արտաշրի որդոյ Սասանայ երարձ զտէրութիւն
Պահլաւաց յերկուրդ ամին Փիլիպպեայ քագաւորին Հոմմայ:
Աստանո՞ր զաղաւէ քագաւորիւնն Պարեկաց յազգէն Պան-
լաւաց, սկսեալ յերեսուն ամի թագաւորութեանն Փիլիզելիփոս
Պտղոմէոսի, կալեալ նոցա ընդ ամենայն ամս՝ նՄէ»...

ԺԵ

«Թագաւորէ ինքն, և յետ նորա պայազատք նորին զնոյն
ձև արինաղրէ զՄամիկոնէիցն սակս ազգաց զնեղութիւնն:
Քանզի ոչ են սորա որդիք Ազգածնինն Արամանեկայ, այլ են
եկեալ ի ճանաստանէ յամս Արտաւանայ արքային Պարթևաց
և մեծին Խոսրովու արքայի Հայոց. որպէս լուայ յառնէն մեծէ,
որ եկեալ էր հրեշտակութեամբ ի ճենաց թագաւորէն առ ար-
քայն Խոսրով. յոր իմ հարցեալ ի դրանն արքունի, եթէ՞ Ազգ
մի մեծ ի Հայաստան երկրի կայ, զորմէ ասեն եթէ ի ձերմէ
աշխարհէն զնացեալ են: Եւ նա ասաց ինձ...» (էջ 12, տ. 14—
24):

Այս հատվածը մենք քաղել ենք «Սերեոսի Պատմութեան»
հնագույն ձեռագրից (ձ. № 2639, թ. 492ա): Տպագիր բնա-
գրում մեր ընդգծած «արինաղրէ» բառը դարձել է «արինաղ-
րէն»: Դժվար չէ նկատել, որ մեր բերած հատվածում քերական-
նորեն սխալ և արտասուց է հետևյալ արտահայտությունը՝
«պայազատք նորին զնոյն ձև արինաղրէ զՄամիկոնէիցն».
«պայազատք»-ը հոգնակի է, իսկ նրան վերաբերող «արի-
նաղրէ» բայը՝ եզակի: Սրանից ելնելով հրատարակիչները
փորձել են քերականորեն համաձայնեցնել բնագիրը, «արի-
նաղրէ»-ձևը տպագիր բնագրում դարձնելով «արինաղրէն»:
Սակայն այստեղ հարցը սովորական գրչական վրիպակի չի
վերաբերում: Հատվածում թարգմանված է մի իրողություն, որը
պետք է որոնել հենց «արինաղրէ» ձևում:

Ստ. Մալխասյանցն առաջին անգամ ինքն է դիպուկ կոհա-
մամբ հասել այն մտքին, որ «արինաղրէ» բառն իրենից ներ-
կայացնում է «արինակի» բառի «արինա»-կիսատ մնացած
մասնիկի և «ղրէն» վերջավորություն ունեցած ինչ-որ ուրիշ
բառի (որի սկիզբը կորել է) պատահական միացում (տե՛ս
ՍԵՊ, էջ 170—171):

Այս շատ կարևոր հայտնագործությամբ հանդերձ չի
նկատվել, որ բառը ոչ թե «Սերեոսինն» է, այլ գտնվում է
«Սերեոսի Պատմութեան» XI դարից հետո միացած մի քաղ-
վածքում, որի վերնագրի մեջ պարզ հայտնվում է, որ մեջբե-
րումը կատարված է Ստեփանոս Տարունացուց (իմա Ասողի-
կից). «Երկրորդեցից ի պատմագրացն Մովսիսի Խորենացույ
եւ Ստեփանոսի Տարունացույ» (ՍԵՊ, էջ 11):

Ի տարբերություն Ստ. Մալխասյանցի, մենք «արինաղրէ»
բառը (որ Մալխասյանցը դարձրել է «արինաղրէն») ձեռա-
գրից հարազատորեն վերցնելով դիտում ենք որպես Ասողիկի
«արինակի» բառի (տե՛ս Ասողիկ, 1885, էջ 32. «պայազատք
նորին զնոյն ձև արինակի») «արին»- մասնիկի և մեկ ուրիշ
սկզբնաղբյուրից եկած «-աղրէ» վերջավորությամբ բառի պա-
տահական միացություն:

Ինչպես ցույց ենք տվել նախորդ գլուխներում, «-աղրէ»-ն
հանդիսանում է հատվածի՝ XI դարի հեղինակի գործածած

«շարագրէ» բառի (որով նա ակնարկել է ժամանակագրին) վերջավորութիւնը: Այդ և նախորդ բառերով հեղինակը ժամանակագրի պատմածը (Մամիկոնյանների մասին) բաղելուց առաջ հայտնել է, որ ժամանակագիրը «այսպէս շարագրէ զՄամիկոնէիցն սեռի ազգացեղութիւնն»: Այս քաղվածքը հետագայում հայտնվել է Ասողիկից կատարված մեջբերման վերջում: Եվ բանի որ մեզ հասած բնագրում կորել է ինչպէս Ասողիկից քաղված հատվածի շարունակութիւնը («աւրինակի» բառի «-ակի» վերջավորութիւն հետ միասին), այնպէս էլ XI դարի հեղինակի՝ ժամանակագրից քաղած Մամիկոնյանների գրույցին նախորդած բնագիրը, ուստի ձեռագրում իրար կողք-կողքի են հայտնվել երկու տարրեր հեղինակների (Ասողիկի և XI դ. հեղինակի) գործերից մնացած «աւրին [ակի]» և «[շար]յաղրէ» բառերը, որի հետևանքով և ստացվել է «աւրինագրէ»:

Ստ. Մալխասյանցն իր հրատարակութիւնում արդեն անջատել է տարրեր բառերի պատկանած մասնիկները, որով և հարցն սպառված է համարել: Սակայն մենք ասացինք, որ խոսքը բնագրի միայն սրբագրութիւնը չի վերաբերում. ազձատված բնագրում թարնված են Մամիկոնյանների գրույցի ծագումը պարզող կարևոր տվյալներ:

Ավելորդ համարելով կրկնել արդեն ասվածը՝ առաջարկում ենք ուսումնասիրութիւնում շարագրված փաստերի հիման վրա ամբողջ հատվածը սրբագրել այսպէս.

Յետ որոյ ետանեալ Ստահրացոյն Արտաշի որդոյ Սասանայ զամենայն արիս և զանարիս, և զբազումս ի նոյն ազգէ քազատուրեան Պարբեաց և Պանլակաց՝ քազատէ ինքն և յետ նորա պայազատք նորին զնոյն ձև աւրինա [կի]: (Այստեղ վերջանում է Ասողիկից քաղված հատվածը: Այնուհետև XI դարի հեղինակն սկսում է ժամանակագրից քաղել Մամիկոնյանների մասին պատմածը, նախօրոք կցելով իր ծանոթագրութիւնը, որի մեզ հասած մասն սկսվում է հետևյալ խոսքերով). ... [Այսպէս շար] աղբէ (ժամանակագիրը— Գ. Ա.) զՄամիկոնէիցն սեռի ազգացեղութիւնն «Բանգի ոչ են սոքա որդիք ազգածնինն Արամանեկայ, այլ են եկեալ ի ձենաստա-

նէ յամս Արտաանայ արեայի Պարբեաց և մեծին Խոսրովու արեայի Հայոց (այստեղ վերջանում է XI դարի հեղինակի ծանոթագրութիւնը Մամիկոնյանների ոչ հայկական ծագում ունենալու մասին և սկսվում է ժամանակագրից բերված քաղվածքը, որտեղ Ազաթանգեղոսը պատմում է, թէ ինչպէս ինքը՝ Տրդատի բարտուղարը, Տրդատի հոր՝ Խոսրովի արքունիքում ձենաց զեսպանից լսել է գրույցը). «Որպէս լուայ յառնէն մեծէ, որ եկեալ էր հրեշտակաւրեամբ ի ձենաց քազատուէն առ արեայն Խոսրով. յոր իմ հարցեալ ի դրանն արեունի, եթէ՛ Ազգ մի մեծ ի Հայաստան Երկրի կայ, զորմէ ասեն եթէ ի ձեռմէ աշխարհէն գնացեալ են: Եվ նա ասաց ինձ...» և այլն:

Ինչպէս տեսնում ենք, հատվածում միացած են երեք տարրեր հեղինակների խոսքեր. XI դարի հեղինակինը և նրա քաղած աղբյուրներինը՝ Ասողիկ, ժամանակագիր (որը պատմում է Ազաթանգեղոսի բերանով):

ԺԶ

«Սերեալ բազմացան յոյժ, և եղեն չազգ մեծ ի Մամիկոնայ և ի Կոնակայ» (էջ 13, տ. 28—29):

Պետք է ուզուի՝ «...ի Մամիկայ և ի Կոնակայ»:

Մամիկոնյանների գրույցի հիմնական գծերից մեկը «Մամիկոնյան» անվան ստուգաբանութիւնն է: Ժողովրդական ավանդութիւնն այս անվան հիմքում դնում է երկու ձենացի եղբայրների անունները: Եթէ եղբայրներից մեկը իրոք Մամիկոն կոչվեր, ինչպէս որ հանդիպում ենք ազավաղված բնագրում, ապա այլևս կարիք չէր զգացվի մի երկրորդ անվան, որովհետև «Մամիկոն»-ը արդեն պակաս շունի Մամիկոնյան ազգանունը կազմելու համար: Բայց որովհետև իրականում եղել է ոչ թէ Մամիկոն, այլ՝ միայն «Մամիկ» (կամ ավելի ճիշտ՝ «Մամ», ինչպէս որ գտնում ենք Մեսրոպ Վայոցձորեցու Պատմութիւնում), ուստի և պահանջվել է երկրորդ եղբոր՝ Կոնակի (ավելի ճիշտ՝ Կոն) անունը, որպեսզի երկու անունները միասին կազմեն «Մամիկոն»:

ելնելով սրանից պետք է «Մամիկոն» անունը սրբազրել՝ «Մամիկ»: Քննարկվող բնագրում այդ անունը հանդիպում է շորս անգամ, որից միայն մեր նշած դեպքում է տեղի ունեցել աղճատումը, մնացած բոլոր դեպքերում պահպանված է «Մամիկ»-ը: Այսպես՝ «Ասեն, ասէ, գուսանք և ի մերում աշխարհին յերգս իրեանց զՄամիկն և զԿոնակն, արս երկուս լեալ բաջս և գլխատը եղբարս հարադատս» (էջ 12, տ. 24—26). «Եւ զորածողով լինէին Մամիկն և Կոնակն ի վերայ նորա ի միում տեղուշ աշխարհին իրեանց» (էջ 13, տ. 8—9), «Փախըստական լեալ Մամիկն և Կոնակն գնան առ արբայն Արշակունի, որ նստէր ի Բահլ Շահաստանի, յերկիրն Քուշանաց, (էջ 13, տ. 13—15):

ԺԷ

«Յամի շորրորդի Զենոնի թագաւորէ Պարսից Զամասպ' Ը» (էջ 21, տ. 4):

Պետք է ուղղել՝ «...Զամասպ Բ»:

Երկաթագիր Բ և Ը տառերի շփոթի հետևանքով աղճատված բնագրում Զամասպի թագավորութեան տեղումը երկուսից (Բ) դարձել է ութ (Ը): Քանի որ այս աղճատումը տեղի է ունեցել համաժամանակյա (սինքրոնիկ) աղյուսակում, որտեղ Զամասպի թագավորութեան տարիները նշված են բյուզանդացի թագավոր Զենոնի տարիների հետ համաձայնաբար՝ ուստի զժվար չէ Զենոնի միջոցով ստուգել Զամասպի տարիների իրական տեղումը:

Այսպես. աղյուսակում հայտնվում է, որ Զամասպը դահ է բարձրացել Զենոնի շորրորդ տարին, հետևաբար, եթե նա իրոր Ը (= ութ) տարի թագավորած լիներ՝ նրա թագավորության վերջին տարին կհամընկներ Զենոնի թագավորության տասներկուերորդ տարվա հետ (4+8=12):

Աղյուսակում, սակայն Զենոնի թագավորության հինգերորդ տարում արդեն Պարսկաստանում թագավոր է դառնում Զամասպի փոխարեն Կավատը («Եւ ի վերայ Ե-երորդի ամի Զենոնի կայսեր թագաւորէ Պարսից Կաւատ»): Ուրեմն Զա-

մասպը թագավորել է երկու տարի՝ Զենոնի շորրորդ և հինգերորդ տարիների ընթացքում:

Այս փաստի հիման վրա պետք է «Զամասպ Ը» աղավաղված արտահայտությունը սրբազրել «Զամասպ Բ» ճշգրիտ ձևով, որը պահպանվել է նաև Ստեփանոս Ասողիկի, Մխիթար Անեցու և մյուսների մոտ: (Հմմտ. Ասողիկ, 1885, էջ 112, ծ. 4, Մխ. Անեցի, 1879, էջ 33, տե՛ս նաև՝ Dulaurier, Recherches sur la Chronologie arménienne. p. 140. Адонц Н., Начальная история Армении, стр. 71).

ԺԸ

«Յամի երրորդի Յուստիանոսի կայսեր թագաւորէ Խոսրով որդի Կաւատայ՝ ամս ԽԷ» (էջ 21, տ. 12—13):

Պետք է ուղղել՝ «...ամս ԽԸ»:

Սրբազրվող արտահայտությունը նույնպես հանդիպում է համաժամանակյա աղյուսակում: Հայտնի է, որ այս աղյուսակի համար հիմք է ծառայել բուն «Սերեոսի Պատմութեանը»: Սրա միջոցով կարելի է ստուգել առաջարկվող սրբազրությունը: Այնտեղ (ՍԵՊ, էջ 29) կարդում ենք. «Այս Խոսրով ի ժամանակս իւրոյ թագաւորութեանն կայեաց զՊահակն Ճորայ և Աղուանից, կալաւ ձերբակալ զարբայն Եգերացոց և առ մարտի զԱնտիոք Պիսիդացոց, և զերեալ նստոյց առ թագաւորական կայանին... կալաւ սա զրագաւորութիւնն ամս ԽԸ»:

Ասողիկը, Սամվել Անեցին և Մխիթար Անեցին նույնպես Խոսրովի թագավորած տարիների գումարը նշում են ԽԸ: Ուրեմն սկզբնական բնագրում եղել է ԽԸ:

ԺԹ

«Ապա Բբոբ բամբիշն դուստր Խոսրովայ՝ ամս Բ» (էջ 22, տ. 3):

«Եւ թագաւորեցուցին զԲբոբն, դուստր Խոսրովայ» (էջ 100, տ. 4—5):

Պետք է ուզուի «Բար բամբիշն», «գԲորն, զուստը Խոսրո-
վայ»:

Ինչպես «Սերեոսի Պատմութեանը» կից հաստատուած, այն-
պես էլ բուն «Սերեոսի Պատմութեանում» պարսից Խոսրով Բ
թագավորի աղջիկ և թագուհու անունը սխալմամբ գրված է
Բրոր: Սակայն փաստերը ցույց են տալիս, որ սկզբնական
բնագրում Բրոր-ի փոխարեն եղել է Բոր: Իրականում էլ պար-
սիկները Բրոր անունով թագուհի չեն ունեցել: Բրորը Բորան
անվան աղավաղումն է: Հմմտ. Hübschmann H., Arm.
Grammatik, S. 33.

Թովմա Արծրունին, Սամվել Անեցին, Կիրակոս Գանձակե-
ցին, Վարդան Արևելցին, որոնք օգտվել են «Սերեոսի Պատ-
մութեան» սկզբնական բնագրից, գրում են՝ Բոր կամ Բորն
(որն ավելի մոտ է Բորան անվանը):

Ք. Պատկանյանը (Опыт истории династии Сасанидов
по сведениям, сообщаемым армянскими писателями.
СПб, 1863, стр. 83) և Ֆ. Յուստին (Iranisches Namenbuch,
Marburg, 1895. S. 71) բերում են Խոսրով Բ-ի բույր Բորան-ի
անվան հիշատակություններ հունական, ասորական, արա-
բական, պարսկական և այլ աղբյուրներից, որտեղ երբեք
Բրոր ձևը չի հանդիպում:

Այս և նշված մյուս փաստերի հիման վրա «Բրոր»-ը պետք
է սրբագրել «Բոր»-ով:

Ի

«Եւ թագաւորեաց Յագկերտ ի վերայ աշխարհին Պարսից
ամս Ի: Յագկերտ՝ Ի: Կոստանդին՝ ԺԱ: Արեւայն Իսմայելի՝ Թ»:
Յերկոտասան ամի Կոստանդի և ի Ի-երորդ ամի Իսմայելաց-
ւոց տէրութեանն՝ բարձաւ տէրութիւնն Պարսից» (էջ 22, տ.
24—27):

Պետք է ուզուի՝ «...Արեւայն Իսմայելի՝ ԺԹ...»:

Հմմտ. Hübschmann H., Zur Geschichte Arméniens.
S. 6, A. 1.

Թ-ից առաջ նախնական բնագրում եղած Ժ-ի անկման հե-
տևանքով տարեթվերի հաշիվները ներկա բնագրում սխալ են:

Բերված հատվածի առաջին մասում Իսմայելի արքայի Թ
(=9-րդ) տարին համընկնում է Կոստանդինի ԺԱ (=11-րդ)
տարվա հետ՝ «Կոստանդին ԺԱ: Արքայն Իսմայելի Թ»:

Ըստ այս տեղեկությունն՝ Իսմայելոց արքայի Ի-երորդ
(=20-րդ) տարին պետք է համապատասխաներ Կոստանդինի
22-րդ տարվան, այնինչ հատվածի երկրորդ մասում Կոստան-
դինի 22-րդ տարվա փոխարեն գտնում ենք 12-րդ տարին՝
«Յերկոտասան (=12) ամի Կոստանդին, և Ի-երորդ (20-րդ)
ամի Իսմայելացւոց տէրութեանն՝ բարձաւ տէրութիւնն Պար-
սից»:

Այսպիսով, առաջին և երկրորդ մասերում նշված տեղեկու-
թյուններն իրար չեն հարմարվում և Կոստանդինի կապակցու-
թյամբ տալիս են տասը տարվա տարբերություն: Այդ տար-
բերությունն ավելի պարզ է երևում Իսմայելացի թագավորի
կապակցությամբ: Աղյուսակում նշված է, որ Կոստանդինի
11-րդ տարին համընկնում է Իսմայելի արքայի 9-րդ տարվան.
այս դեպքում մի տարի անց, այսինքն Կոստանդինի թագավո-
րության 12-րդ տարում, Իսմայելացի թագավորի տարիներն
էլ պետք է մեկ տարով աճեին և 9-ից դառնային 10: Իրակա-
նում, սակայն, բնագրի երկրորդ մասում տասի փոխարեն
կարդում ենք քսան: Սրանից պարզ երևում է, որ Իսմայելցի
թագավորը նախորդ տարին, այսինքն Կոստանդինի թագավո-
րության 11-րդ տարում, ոչ թե Թ (=9), այլ ԺԹ (=19) տար-
վա թագավոր էր: Տասը տարվա այս բացարձակ սխալը կվե-
րանա, եթե վերականգնենք նախնական բնագրում մեր են-
թադրած Ժ (=10) թվանշանը Իսմայելացոց արքային վերաբե-
րող Թ-ից առաջ: Այս դեպքում բնագիրը կկարգավորվի և այլևս
անհամաձայնություն չի մնա նրա առաջին և երկրորդ մասերի
միջև և այդպիսով Կոստանդինի երկոտասան (=12) տարին
իրոք կհամապատասխանի Իսմայելացոց արքայի Ի-երորդ
(=20-րդ) տարվան, ինչպես որ կարդում ենք հատվածի երկ-
րորդ մասում՝ «Յերկոտասան ամի Կոստանդի և Ի-երորդ ամի
Իսմայելացւոց տէրութեանն բարձաւ տէրութիւնն Պարսից, որ
կալաւ ՇԼԹ ամ»:

Ուրեմն, բնագիրը պետք է սրբագրել այսպես. «Եւ թագաւորեաց Յազկերտ ի վերայ շախարհին Պարսից, ամս Ի: Յազկերտ՝ Ի: Կոստանդին՝ ԺԱ: Աւբայն Իսմայելի՝ ԺԹ»:

Առաջարկվող սրբագրութիւնը հաստատվում է մեր կատարած հաշվումներից բացի նաև բուն «Սերեոսի Պատմութիւն» տվյալներով: Այստեղ (էջ 139—140) գրեթէ միևնույն բառերով պատմվում է. «Եւ եղև ի Բաւնեբոդի ամի Յազկերտի արքայի Պարսից, ի մետասան ամի Կոստասի կայսեր, որ կոչեցաւ յանուն հար իւրոյ Կոստանդին և յամին ԺԹ-երորդի Իսմայելացոց տէրութեանն... զարացն Թէտալաց կալեայ զՅազկերտ սպանին, որ կալաւ զթագաւորութիւնն ամս Ի: Եւ բարձաւ տերութիւնն Պարսից և ազգին Սասանայ, որ կալան զթագաւորութիւնն ամս ՇԽԲ»:

Ի դեպ՝ այս հատվածը միաժամանակ ցույց է տալիս, որ «Սերեոսի Պատմութիւնը» թյուրիմացաբար միացած հատվածի հեղինակը ոչ միայն որոշակիորեն օգտվել է բուն «Սերեոսի Պատմութիւնից», այլև գրեթէ արտագրութիւն է կատարել նրանից: Դրա լավագույն ապացույցն են Պարսից տերութիւն անկմանը վերաբերող խոսքերը, որոնք և՛ հատվածում, և՛ «Սերեոսի Պատմութիւնում» միևնույնն են: Այդպես են նաև Կոստանդին անվան բացատրութիւնը և այլ փաստեր:

Իհարկե, ընդօրինակող գրիչները ժամանակի ընթացքում բնագրերը ենթարկել են որոշ փոփոխութիւնների, որոնց հետևանքով քննարկվող հատվածում կարգում ենք. «կալաւ ՇԼԲ ամ», իսկ «Սերեոսի Պատմութիւնում»՝ «կալան... ՇԽԲ», բայց դրանք հնարավոր են ոչ միայն տարրեր բնագրերում, այլև միևնույն բնագրի ներսում, օրինակ՝ «Սերեոսի Պատմութիւն» բաղմաթիվ միևնույն անուններ գրված են տարբեր ձևովերով: Դրա ցայտուն օրինակներից է ՍԵՊ 31 և 71 էջերում հանդիպող տեղեկութիւնները Պարսից սահմանակալների մասին: Միևնույն հեղինակի գրքում մի տեղ սահմանակալներ են նշված Խորականը, Մերակուտը, Հոյիմանը, մի ուրիշ տեղ՝ Նիխորականը, Մերկուտը, Յեմանը, մի դեպքում Խորականին «սպանին զարք Պարսից ի Գառնի», իսկ մյուս դեպքում՝ «սպանին զարքն Պարսից ի Գուրն»:

Պատահում են նաև դեպքեր, երբ ոչ թե գրիչները, այլ հեղինակներն իրենք են սխալվում: Հ. Հյուբշմանը (Zur Geschichte Arméniens, S. 6) նշել է Պարսից Հազկերտ և բյուզանդացի Կոստաս թագավորներին վերաբերող ժամանակագրական տվյալների անհամաձայնութիւնը «Սերեոսի Պատմութիւնը» կից համաժամանակյա աղյուսակում: Այստեղ Կոստասը թագավորել է Հազկերտի 7-րդ տարում («Յազկերտ է-երորդ: Կոստաս՝ զառաջինն»), սակայն քիչ հետո նույն հեղինակը հայտնում է. «Յազկերտ՝ Ի (=20): Կոստանդին ԺԱ (=11)»:

Այսպիսով երկու տեղեկութիւններն իրար չեն բռնում: Եթե Կոստասը թագավորել է Հազկերտի 7-րդ տարում (ինչպես նշված է առաջին տեղեկութիւնում), այդ դեպքում Հազկերտի 20-րդ տարին կհամընկնէր Կոստասի 14-րդ և ոչ թե՛ 11-րդ տարվան, ինչպես որ կարգում ենք երկրորդ տեղեկութիւնում:

ԻԱ.

«Յայնժամ արձակէ ի վերայ նորա Պերող արքայ՝ Հոնաց դար յոյժ» (էջ 25, տ. 12—13):

Պետք է ուզղել՝ «...Պերող արքայ Պարսից...»:

Ք. Պատկանյանը «Սերեոսի Պատմութիւն» ուսերեն թարգմանութիւն մեջ (էջ 25) նախադասութիւնը ծանոթագրել է այսպես. «Այս տեղը կարելի է թարգմանել երկու ձևով՝ Հոնեի արքա Պերոզը նրա դեմ ուղարկեց հզոր զորք, կամ էլ՝ Պերոզ արքան նրա դեմ ուղարկեց հոնաց հզոր զորք: Երկու դեպքում էլ փաստի պատմական իմաստը սխալ կլինի: Ուստի և մենք գերադասեցինք «Հոնաց»-ը սրբագրել «Պարսից»-ով:

Այս ճիշտ նկատողութիւնն անտեսվել է և «Սերեոսի Պատմութիւն» հետագա հրատարակիչները նախադասութիւնը թողել են նույնութիւնը: Ճիշտ է, Ֆ. Մակլերը (Histoire d'Heraclius par l'éveque Sebeos, p. 3) ծանոթագրութիւն մեջ կրկնել է Պատկանյանի ասածը, բայց բնագիրը թարգմանել է միևնույն սխալով: Իսկ Ստ. Մալխասյանցը,

առհասարակ, ոչ մի ծանոթագրություն չի տվել և «Պերոզ արքայ՝ Հոնաց» արտահայտությունը հրատարակել է նույնությամբ:

Ք. Պատկանյանը, ինչպես երևում է, սխալն այնքան ակնհայտ է համարել, որ չի նշել իրեն ասածը հաստատող որևէ փաստ: Անհրաժեշտությունը, սակայն, թելադրում է ցույց տալ փաստերը:

Ամենաառաջին փաստը հենց Ք. Պատկանյանի նշածն է. Պերոզը ոչ թե Հոնաց (ինչպես որ սխալ բնօրինակված է «Սերենոսի Պատմության» ձեռագրում), այլ՝ Պարսից արքան էր, ուստի և «Հոնաց»-ը պետք է սրբագրել «Պարսից»-ով: Եթե անգամ «Հոնաց» բառը վերաբերեր «զօր» բառին («արձակ է ի վերայ նորա Պերոզ արքայ՝ Հոնաց զօր») դարձյալ գա պատմական սխալ է, որովհետև Պերոզ արքան Վահան Մամիկոնյանի դեմ երբևէ հոնաց զօրք չի ուղարկել: Այնպես որ «Սերենոսի Պատմության» սկզբնական բնագրում պարզապես զրված է եղել «արձակ է ի վերայ նորա Պերոզ՝ արքայ Պարսից զօր յոյժ», իսկ բնօրինակող գրիչը «արքայ Պարսից»-ի փոխարեն թյուրիմացաբար բնօրինակել է «արքայ Հոնաց»: Սակնհայտ գրչական վրիպակ է:

Մեր տեսակետը հաստատող փաստեր ենք գտնում նաև Ղազար Փարպեցու «Հայոց պատմության» մեջ, որի միջոցով պարզվում է, որ հոները ոչ միայն չեն մասնակցել Վահան Մամիկոնյանի դեմ ձեռնարկված կռիվներին, այլև, բնօրինակապես, դաշնակից լինելով վրաց Վախթանգ թագավորի հետ, նրանք պատրաստ են եղել կոպելու պարսիկների դեմ: Պերոզի թագավորության 25-րդ տարին Վախթանգն ասպատակում է և որոշում է պարսիկների դեմ հանել հոնաց զօրքերին. «այնչափ հանձն հոնս, որում ոչ կարիցեն հարկանել ի դիմի զօրքն Պարսից» (Ղազար Փարպեցի, Պատմութիւն Հայոց, Տփղիս, 1904, էջ 118, նաև՝ 121, 132, 133 նն):

Վահան Մամիկոնյանն ինքը Պերոզի դեմ ասպատակության պատրաստվելիս նկատի է ունեցել նաև հոնաց զօրքերի օգնությունը, «խորհի երթալ առ կայսր... Հոնաց... կամի խնդրել գունդ և ասպատակել» (117): Այնպես որ Պերոզն ինքն

է ևնթարկված եղել հոնաց վտանգին և բնականաբար չէր կարող Վահան Մամիկոնյանի դեմ հանել «Հոնաց զար յոյժ»:

ԻՔ

«Եւ նորա առին զբանակն ամենայն հանդերձ արբունական զանձիւր: Եւ կալան զբամբիշն և զբանակն, և թափեցին զմաշապերճանն ամենայն, զեսպակն ոսկեղէն զբազմաբանբար, որ էր ախամբք պատուականաւք և մարգարտաւ յօրինեալ, որ անուանեալ կոչէր ի նոցունց զեսպակ փառաց» (էջ 28, տ. 10—14):

Պետք է ուղղել՝ «...և կալան զբամբիշն և զբանուկանն, և թափեցին զմաշապերճանն...»:

Սրբագրվող բառի («զբանակն») վրա առաջին անգամ ուշադրություն է դարձրել Ա. Կարիբերը՝ նորայր Բյուզանդացուն ուղղած մի նամակում, որն անտիպ է և պահվում է Մաշտոցի անվան Մատենադարանի անհատական արխիվների ֆոնդում (թղթ. 235, վավ. 205: նամակը ֆրանսերեն է, զրված է 1892 թ., օգոստոսի 26-ին): Այստեղ Կարիբերը հայտնում է, որ «կալան զբամբիշն և զբանակն» արտահայտության մեջ «բանակն» բառը պետք է ուղղել «բանուկան», որը պահված է «բանուկ» (= «տիկին») բառն է: Այնուհետև Կարիբերը բերում է Փավստոս Բուզանդից համապատասխան օրինակներ, որոնցից մեկի մեջ նույնպես բառը պահպանվել է սխալ բնօրինակությամբ. «առին... զկանայս թագաւորին և զբամբիշն և ըզբանական (կարգա՝ «բանուկան» վրաց՝ բանոզանի» (= տիկին) (Փ. Բուզանդ զպր. Գ, գլ. ԻԱ) և «բմբանէին զտիկնանցն տիկինն հանդերձ ալլովք կանամբքն (Փ. Բուզանդ, զպր. Ե, գլ. 2)»: Կարիբերը հետագայում իր կատարած սրբագրության մասին նամակով հայտնել է Հ. Հյուբշմանին (Armenische Grammatik, I T., S. 117): Կարիբերի առաջարկը «Սերենոսի Պատմության» ֆրանսերեն թարգմանության մեջ կիրառել է Ֆ. Մակլերը (Histoire d'Heraclius, p. 6): Սրբագրվող բառին անդրադարձել են նաև Ն. Բյուզանդացին, Ն. Մառը, Հ. Աճառյանը, որն ընդունել է «բանուկան» ձևը (Հայերեն արձատական բանարան, Տ. Ա, 1927, էջ 296) և ուրիշներ:

Աղճատումը տեղի է ունեցել Վարդան Մամիկոնյանի ապստամբությանը վերաբերող հատվածում: Հայոց զորքերը գրավում են պարսիկների ամբողջ բանակը (= ճամբարը)՝ «եւ նորա (հայերը—Վ. Ա.) առին զբանակն ամենայն հանդերձ արբունական գանձիրք»: Սրանից անմիջապես հետո հաջորդ նախադասությունում կարդում ենք. «Եւ կալան զբամբիշն և զբանակն և թափեցին զմաշապերճանն ամենայն»: Պարզ է, որ այս «բանակ»-ի փոխարեն սկզբնական բնագրում եղել է ուրիշ բառ: Մեկ անգամ բանակի գրավման մասին հայտնելուց հետո հեղինակը չէր կարող հաջորդ նախադասությունում դարձյալ հայտնել բանակի գրավման մասին:

Նախադասության բովանդակությունից էլ երևում է, որ այնտեղ խոսքը կարող էր վերաբերել ոչ թե բանակին, այլ բամբիշին (թագուհուն) և բանուկան-ին (տիկիններին): Այլապես՝ չէր կարող պատահել, որ հեղինակը գրեր՝ «ձերբակալեցին թագուհուն և ճամբարին»: «Բանուկան» (մեծամեծ տիկնայք) բառը պարսկերեն է, ընդօրինակող գրիչները ծանոթ չլինելով նրան՝ ընկալել են որպես «բանակն»: Փավստոս Բուզանդի գրքում էլ միևնույն պատճառով «բանուկան»-ը դարձել է «բանսկան»: Բայց որ և՛ Բուզանդը, և՛ «Սերեոսի Պատմության» հեղինակը նկատի են ունեցել պարսից տիկիններին՝ դա երևում է նրանց արտահայտության ընդհանրությունից: Փավստոսն ասում է «առին... զկանայս թագաւորին և զբամբիշն և զբանսկան (կարգա՝ «զբանուկան»)», մեկ ուրիշ տեղ՝ «բմբունեցին զտիկնանցն տիկինն հանդերձ ալլովք կանամբքն», իսկ «Սերեոսի Պատմության» հեղինակը գրում է. «Եւ կալան զբամբիշն և զբանուկան»:

Այսպիսով, «Սերեոսի Պատմության» սկզբնական բնագրում եղած «բանուկան» բառի իսկությունն ապացուցող փաստերն այնքան ակնհայտ են, որ իրավունք են տալիս աղճատված «զբանակն» բառը սրբագրել «զբանուկան»-ով:

ԻԳ

«Շինեալ քաղաք և անուանեալ զնա Վեհ Անշաւոմբ Խոսրով, զոր անուանեալ Շահաստան-ի նոկ-նոյ կոչեն» (էջ 29, տ. 5—6):

166

Պեար է ուղղել «...անուանեալ զնա Վեհ Անտիոմ Խոսրով... կոչեն»:

Խոսքը վերաբերում է Խոսրով Անուշրվան թագավորի կառուցած Վեհ Անտիոք Խոսրով քաղաքին: Անտիոքը 540 թ. գրավելուց հետո Խոսրովը Անտիոքի նմանությամբ կառուցեց մի նոր քաղաք, որն արաբ աղբյուրները կոչում են Rumija («Հոսմեական»), ասորական աղբյուրները՝ Antiox Xesron, հույն հեղինակները՝ Ἀντιόχεια χριστιανική, պարսիկները՝ Veh-Antiox-Xosrov: Հմմտ. T. Nöldeke, Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden. Aus der arabischen Chronik des Tabari, Leyden, 1879, S. 165, 166. Hübschmann, Arm. Gramm. I T., S. 83. Macler F., Histoire d'Heraclius, p. 8. Marquart J., Armenische Streifen:— «Յուշարձան», Վիեննա, 1911, էջ 300—301:

«Սերեոսի Պատմության» սկզբնական բնագրում նույնպես քաղաքը կոչված է եղել «Վեհ Անտիոք Խոսրով»: Ընդօրինակող գրիչը «Անտիոք»-ը կարդացել է «Ան[ջա]տոք Խոսրով» և այդպիսով աղավաղել բնագիրը, չ. Մարկվարտը (Arm. Streifen.— «Յուշարձան» էջ 309). Անշաւոմբ ձևը բացատրել է որպես բաղադրություն (Kontamination) Անշո և Անտոմ անունների, սակայն սա բնագրոսիկ բացատրություն է թվում. հայերենում (և ոչ էլ պարսկերենում) այդ ձևերը չկան (չնայած Մարկվարտը Անշո-ն բխեցնում է ուշ պարսկերենի Andijo-ից): Ք. Պատկանյանը (История императора Иракла, стр. 187—188) առաջարկում է քննարկվող անունը կարդալ Վեհ-ան-Անդոկ Խոսրով, որը սակայն, պարսկերենում կնշանակեք «Խոսրովի Անտիոքից լավը», այնինչ այստեղ խոսքը վերաբերում է հենց Խոսրովի շինած Անտիոքին:

ԻԴ

«Եւ թագաւորէ Որմիզդ որդի նորա (Անուշ-Ըստանայ—Վ. Ա.) յեա նորա: Եւ արդ՝ այս ևն զաւրավարք արքային Պարսից, որ եկին մի քսա միոջէ յերկիրս Հայոց՝ յապստամբութենէ

167

Վարդանայ Մամիկոնէից տեառն որդույն Վասակայ, մինչև
ցայսար ժամանակի (էջ 29, տ. 26—40):

Պետք է լինի՝ «...մինչև ցայս ժամանակ»:

Հեղինակը Ե—է գլուխներում ամփոփ շարադրում է Հա-
յաստանի պատմութիւնը, սկսած Վարդան Մամիկոնյանի
ապստամբութիւնից մինչև Որմիզդ Գ-ի թագավորութիւնը
Պարսկաստանում: Գրանից հետո թվում է այն պարսիկ զորա-
վարներին, որոնք Հայաստան են եկել այդ ժամանակամիջո-
ցում, այսինքն՝ Վարդանից Որմիզդ ընկած տարիների ընթաց-
քում: Որմիզդը թագավորել է 578—590 թվականներին: Իսկ
«Սերեոսի Պատմութիւնը» գրվել է Որմիզդի զահ քարձրանա-
լուց շուրջ հարշուր տարի հետո: Ուրեմն այս Պատմութիւն հե-
ղինակը շէր կարող Որմիզդի ժամանակ կատարված զեպրի
մասին գրել «մինչ ցայսար ժամանակի» («մինչև այսօր»):

Այստեղ գործ ունենք գրչական թյուրիմացութիւն հետ:
Որմիզդի ժամանակը նշելով որպէս Հայաստան եկած պարսիկ
զորավարներից վերջինի ժամանակ, հեղինակը բնականաբար
պետք է գրեր ոչ թե «մինչև ցայսար ժամանակի», այլ՝ «մինչև
ցայս ժամանակ», որ է՝ «մինչև այս ժամանակ», այսինքն՝
մինչև Որմիզդի ժամանակ: Եվ իսկապէս, զորավարների ցան-
կը հասնում է մինչև այդ ժամանակը:

Այս ճշգրտումը կարեոր բանասիրական նշանակութիւն
ունի «Սերեոսի Պատմութիւն» գրութիւն ժամանակը որոշելու
տեսակետից. ազճատված բնագիրը կարող է կասկածների
առիթ տալ (գրա մի օրինակ տե՛ս Hübschmann, Zur Ges-
chichte Armeniens. S. 8, A. 1), որովհետև եթե հեղինակը
Որմիզդի ժամանակը (578—590) կոչում է «այսօր ժամա-
նակ», կնշանակի կարելի է եզրակացնել, որ Պատմութիւն
հեղինակն ապրել է Որմիզդի ժամանակ: Եվ քանի որ Պատմու-
թիւն մեջ նկարագրված են նաև Որմիզդից ալելի բան յոթ
տասնամյակ հետո կատարված զեպրեր, ուստի կարելի է
հանգել նաև երկրորդ թյուրիմացութիւնը՝ որ Պատմութիւնը
գրվել է նաև մի երկրորդ հեղինակի կողմից:

Առաջարկված սրբագրութիւնը կանխում է նման կասկած-
ները:

«Այս եկին սահմանակալը պարսիկը մինչև ցայսարումն
խաղաղութեանն՝ որ ի մէջ Պարսից և Յունաց և ի մէջ թագաւո-
րացն երկոցունց՝ Մավրիկայ և Խոսրովայ: Եւ ապա Վրնդա-
տականն: Ապա Խորականն: Զսա սպանին զաւրբ Պարսից ի
Գառնի, և ինքեանք ապստամբելալը գնացին ի Գեղումս: Ապա
Մերակրտան: Ապա Յազդէնն: Ապա Բուտմահ: Ապա Նոյի-
մանն» (էջ 31, տ. 8—14):

Նույն տեղեկութիւնը համարյա միևնույն բառերով գտնում
ենք նաև 71-րդ էջում. «Եւ այս են սահմանակալը տէրութեանն
Պարսից յամս հաշտութեան այնորիկ ի Հայաստան երկրի և ի
Գուին քաղաքի: Վնդատական, Նիխորական, զսա սպանին
զարքն Պարսից ի Գուին և ինքեանք ապստամբելալ զնացին ի
Գեղումս: Ապա Մերկուտ: Ապա Յազդէն: Ապա Բուտմահ: Ապա
Յեմանն»:

Այս տարօրինակ կրկնութիւնը «Սերեոսի Պատմութիւն-
ում» արտառոց է թվում: Գծվար է պատկերացնել, թե միև-
նույն հեղինակը երկրորդ անգամ հայտնեք այն, ինչ արդեն
հայտնել էր և այն էլ՝ հայտնեք զրեթե միևնույն բառերով: Սա
ավելի հավանական կլինեք, եթե մեկ ուրիշն արտագրեք կամ
օգտվեք նախորդ հատվածից:

Տարօրինակ են նաև սահմանակալների անունների ազճա-
տումները հատվածներից մեկում, ինչպէս նաև այն, որ Նի-
խորականի սպանութիւն փաստը միևնույն բառերով պատ-
մրվելով հանդերձ մի զեպրում սպանութիւն վայր է նշվում
Գլինը, մյուսում՝ Գառնին:

Այս ազճատումներն այնպիսին են, որ սպավորութիւն է
ստեղծվում, թե հատվածներից մեկը գտնվել է մի ձեռագրի
կազմում, մյուսը՝ մեկ ուրիշ և այդպէս առանձին-առանձին
տարբեր գրիչների կողմից ընդօրինակվելով ժամանակի ըն-
թացքում հեռացել են իրարից: Սակայն այսպիսի բան ենթա-
դրել անհնարին է, որովհետև նրանք իրո՞ք մեկ ձեռագրում են
գտնվում և երկու հատվածն էլ «Սերեոսի Պատմութիւնում»
այնքան սպատճառաբանված են, որ անհնարին է մտածել

նրանցից որևէ մեկի հեռացման մասին: Միակ ճշգրտումը, որ կարելի է անել՝ դա թերևս երկրորդ հատվածը մի այլ տեղ տեղափոխելն է, որովհետև այն չի հարմարվում նախորդ բնագրին, որն անմիջապես նվիրված է Ասատ Խոսրոսունու պատմությանը: Բայց սրանով հարցը չի լուծվում, քանզի հատվածը տեղաշարժելուց հետո էլ այն մնում է «Սերեոսի Պատմության» կազմում:

Այս հետաքրքիր փաստը դեռ ստուգելի համարելով, այն ներկայացնում ենք բանասիրության ուշադրությանը: Ի դեպ՝ այս փաստի վրա ուշադրություն է դարձրել Ա. Կարիբերը դեռ անցյալ դարում՝ Նորայր Բյուզանդացուն ուղղած նամակներից մեկում (Մաշտոցի Մատենադարան, անհատական արխիվների ֆոնդ, թղթ. 235, վավ. 205). նա կարծիք է հայտնում, որ երկրորդ անգամ հանդիպող կրկնությունը հաղիվ թե Սերեոսինը լինի, կամ էլ՝ Սերեոսն այդ հատվածը հետագայում վերախմբագրել է, և կամ՝ դա Սերեոսի սկզբնաղբյուրն է:

ԻԶ

«Եւ յարձակեալք՝ աստի և անտի մեծաւ տագնապաւ ի միմեանս հասանէին եւ ի մէջ երկուց ճակատուցն մարտ եղեալ ընդ միմեանս կոռէին և ոչ կարէին վաղվաղակի զմիմեանս յաղթահարել, զի արք սկայազարք էին երկոքին և կուտ սպառազինեալք: Այա ի վերուտ իմն հասեալ ազնութիւն պատառի վերտ և ամուր բահլիկ և կուտ զրահին ամրութիւն արքայից Քուշանաց ի նիզակէն Սմբատայ» (էջ 68, տ. 8—15):

Պետք է ուղղել՝ «...վերտամուտ բահլիկ և կուտ զրահին ամրութիւն...»:

Բոլոր ձեռագրերն ունեն «վերտամուտ», իսկ Սիմեոն Ապարանցու ունեցած ձեռագրում եղել է «վերտամուտ» («Վիպասանութիւն», էջ 97):

Այս երկու ձևերի հիման վրա պետք է ազավազված «վերտ և ամուր» ձևն ուղղել «վերտամուտ»:

Հայկազյան բառարանը (հ. 2, էջ 817) «վերտ» բառը բացատրում է այսպես՝ «ուրոհալ, հրտեալ, շարամանեալ, շրդ-թայազործ»: Այսպիսին է եղել քուշանաց արքայի զրահը: Ըստ

այսմ «վերտամուտ» ձեր պետք է գիտել որպէս «դարանամուտ», «սինամուտ», «շինամուտ» բառերի օրինակով կազմրված բառ, որը նշանակում է վերտի (=հյուսվածքի) մեջ մտած՝ հյուսվածամուտ, հյուսվածապատ, հյուսածո: Սմբատ Բագրատունու նիզակի հարվածից պատռվում է քուշանաց արքայի վերտամուտ զրահի ամրութիւնը:

Այս բառի ազավազմամբ խախտվել է նաև բնագրի շարահյուսությունը: Մալխասյանցը հետեւելով Աճառյանին (Նորագյուտ բառեր Սերեոսի մեջ, — «Արարատ», 1911, էջ 230 և Արմատական բառարան), ձեռագրերի «վերտամուտ» բառը զարձրել է «վերտ և ամուր», որի հետևանքով իրար հաջորդում են հինգ նույնիմաստ բառեր (վերտ, ամուր, բահլիկ, կուտ, ամրութիւն): Մալխասյանցի սրբագրած նախագասութիւնն է. «պատառի վերտ և ամուր բահլիկ և կուտ զրահին ամուրիւն»: Անհավանական է մանավանդ, «ամուր ամրութիւն» արտահայտությունն այս նախագասութիւնում:

ԻԷ

«Եւ սորա զհետ արշաւեալ հասին ասպատակաւ մինչև ի Բահլ շահաստան Քուշանաց և աւար հարեալ զերկիրն ամենայն զՀար և զՎատագէս, զՏոխորոստայն ամենայն և զՏաղական» (էջ 68, տ. 17—20):

Պետք է ուղղել՝ «...զՀարև, զՎատագէս, զՏոխորոստայն...»:

Հ. Հյուրշմանը (Arm, Gramm. I, S. 48), Յ. Մարկվարտը (Eranšahr, S. 76 ևն), Յ. Մակլերը (Histoire d'Heraclius, p. 51) արդեն նշել են, որ «զՀար և» արտահայտության փոխարեն պետք է կարդալ «զՀարև»: Հարև բաղաբի և երկրի անուն է (այժմ կոչվում է «Հերաթ»): Ընդօրինակող գրիչն այս տեղանվան վերջին և-ը ընկալել է որպէս հայերեն «և» շաղկապ և այն անջատելով քաղաքի անունից ընդօրինակել է առանձին:

Հարև երկրի կամ քաղաքի անունը, որը հանդիպում է նաև Հրև (կամ Հրէ) ձևով, հիշատակում են նաև Ղազար Փարպեցին, Կարծեցյալ Անանիա Շիրակացին (Աշխարհացույցում) և

ուրիշներ: Սրանց հիման վրա պետք է աղճատված բնագիրը սրբագրել «զճարև, զՎատագլս» (փխ. «զճար և զՎատագլս...»):

ԻԲ

«Եւ թշնամուցն հատեալ զամբութիւնն՝ անկաւ ի բանակն, և անհնարին լինէր կոտորածն. և նոցա հատեալ զտեղի մի. ոմանք հետեակր և ոմանք հեծեալք յանկումուղի ձի, ելին և զնացին փախստական» (էջ 76, տ. 4—8):

Պետք է ուղղել «անկան յուղի, ի ձի ելին և զնացին փախստական»:

«Յանկումուղի» բառը աղավաղված բառ է: Ֆր. Մակլերի կարծիքով (Histoire d'Heraclius, p. 60) սկզբնական բնագրում նրա փոխարեն եղել է «յանկազմի» բառը, սակայն Մակլերն ինքը հարցական է դրել իր կարծիքի վրա: Հր. Աճառյանը (Նորագյուտ բառեր Սերեոսի մեջ, էջ 231 և Արմատական բառարան) ենթադրել է, թե որովհետև այս բառի մեջ «մուղ» մասնիկ կա, կարող է բառը նույն նշանակությունն ունենալ, ինչ որ «մուղ» մասնիկ պարունակող երկու այլ բառ՝ «տրբմուղ», «կրմուղ»: Այս ձևով էլ Ստ. Մալխասյանցը բառը զրանցել է Հայերեն բացատրական բառարանում: Սակայն մեղ թվում է սոսկ «մուղ»-ի նմանության հիման վրա չի կարելի «յանկումուղի» բառը նույնացնել «կրմուղ» կամ «տրբմուղ» բառերի հետ: Այստեղ նմանություն չկա:

Բացի այդ՝ «կրմուղ» և «տրբմուղ» բառերը, ըստ Աճառյանի, նշանակում են անվարժ, խամ ձի, իսկ «Սերեոսի Պատմության» տվյալ տեղի բովանդակությունն այնպիսին է, որ այնտեղ ձիերի վարժ կամ անվարժ լինելու մասին խոսք լինել չի կարող. ուղղակի ասվում է, որ ոմանք փախան թշնամուց որպես հետեակներ, իսկ ոմանք էլ՝ հեծյալներ. «ոմանք հետեակր և ոմանք հեծեալք, անկան յուղի, ի ձի ելին և զնացին փախստական»: Այսպես է նախագասություն միտքը:

ԻԹ

«Ապա ձոռն վահան: Սա հետամուտ լեալ զհետ թագաւորին Երակղայ ի Հայս մինչև ի սահմանս Ասորեստանի, մինչև

ևզև պատերազմ մեծ ի նինուէ, յորում անկաւ ինքն և ամենայն զարբ իւր» (էջ 80, տ. 30—33):

Պետք է ուղղել՝ «...Ձոռն վահան...»:

Այս անունը հանդիպում է «Սերեոսի Պատմության» նաև 94, 95 էջերում և երկու տեղում էլ Ռոճ (Ռոճիկ) վահան ձևով: Սրանց օրինակով պետք է «ձոռն վահան» արաստվոր ձևն ուղղել «Ձոռն վահան»-ով: Նախնական բնագրի Բ-ն ընկալվել է որպես ճ և այդպիսով «Ձոռն»-ը դարձել է «Ճոռն»:

Միքայել Ասորին հիշում է Ուրբիհան: (Հմմտ. Ք. Պատկանյանի ծանոթագրությունը՝ Պատմութիւն Սերէոսի եպս. ի Հերակլին, Ս. Պ-բուրգ, 1879, էջ 201: նաև Hübschmann H., Arm. Gramm., I T., S. 70):

Լ

«Եւ իւր (Հերակլայ—Գ. Ա.) առեալ յանձն զանուն զարավարութեան, հանդերձ եղբարրն իւրով Թէոդոսի գումարեալ ժողովեաց զբազմութիւն զարացն, և անցեալ զնաց յԱսորեստան ի կողմանս Անտիոքացուց» (էջ 82, տ. 2—5): «Փախստական արարին զԹէոդոս եղբայր կայսերն Երակղի» (էջ 107, տ. 3—4):

Պետք է ուղղել՝ «...եղբարրն իւրով Թէոդոսի...», «զԹէոդոսս եղբայր կայսրն»:

«Թէոդոս» անունը, որ հանդիպում է «Սերեոսի Պատմության» նաև հետագա էջերից մեկում (107), գրչական սխալ է, որը թափանցել է նաև Ստեփանոս Ասողիկի «Տիեզերական Պատմության» մեջ (Ս. Պետերբուրգ, 1888, էջ 118): Հերակլ թագավորը Թէոդոս անունով եղբայր չի ունեցել: Գրիչները «Թէոդոս»-ի փոխարեն ընդօրինակել են «Թէոդոս» (Հմմտ. Hübschmann H., Zur Geschichte Armeniens, S. 12):

Այդ նույն բախտին է արժանացել «Սերեոսի Պատմությունում» նաև մեկ ուրիշ Թէոդոսս՝ Տրպատունին: Սրա անունը նույնպես 50-րդ էջում Թէոդոս է դարձել: Բայց այս դեպքում կան երկու բացարձակ փաստեր, որոնք ցույց են տալիս, որ «Թէոդոս»-ը գրչական սխալ է. 52 և 53-րդ էջերում

միննույն Տրպատունին կոչված է Թէոդորոս Տրպատունի, Վարդան Արեւելցու Պատմութիւնում (Վենետիկ, 1862) ավելի ցայտուն է երևում Հերակլի եղբայր Թէոդորոսի անվան ազգավարումը: Այստեղ 61-րդ էջում կարգում ենք Թէոդոս, 63-րդում՝ Թէոդորոս:

Այնպես որ ճիշտ չէ կարծել, թէ «հայ մատենագիրները սխալվում են, երբ Հերակլ կայսեր եղբոր կոչում են Թէոդոս» (Ք. Պատկանյան, История императора Иракла, стр. 211, прим. 201):

Սխալը ոչ թէ հայ հեղինակներինն է, այլ՝ ընդօրինակողներինը:

Ըստ այսմ պետք է «Սերեոսի Պատմութիւնում» «Թէոդոս»-ը ուղղել «Թէոդորոս»-ով:

ԼԱ

«Եւ դարձեալ վերստին հաստատէ առ նմա զբանս խաղաղութեան և սահմանացն հատելոց երզմամբ հրովարտակաց. և կնեկալ աղ բստ առաջին արինակին զՅուստար բստ առաջին քազաւորաց: Եւ յանդիման նորա հրամայէ գրել առ Շահ հրազ, զի ժողովեսցէ զգաւրն և եկեսցէ անցցէ յերկիրն Պարսից, և ի բաց թողցէ զսահմանս Յունաց. Թէպէտ և նա ոչ կամեցաւ յսել հրամանին այնմիկ: Եւ զՅուստաթ արձակեցին լի գանձիւք, և գնաց» (էջ 97, տ. 18—25):

Պետք է ուղղել՝ «և կնեկալ աղ բստ առաջին արինակին (այս բառից հետո բառ է պակասում—Գ. Ա.) ...զՅուստար բստ առաջին քազաւորաց»:

«զՅուստաթ»-ից առաջ հավանաբար եղել է «արձակեաց» բառը, որով հայտնվել է, որ Կավատ արքան Յուստաթի հետ պայմանագիր կնքելուց հետո, հին թագավորաց նման, արձակում է նրան իր երկիրը՝ «[արձակեաց] զՅուստաթ բստ առաջին թագաւորաց»: Մեր այս ենթադրութիւնն օգտին է խոստում շորս-հինգ տող հետո հանդիպող «և զՅուստաթ արձակեցին լի գանձիւք և գնաց»: Ք. Պատկանյանը հավանաբար նույն կերպ է բնկալել բնագիրը, երբ որ հիշյալ արտահայտու-

թյունը թարգմանել է այսպես. «Запечатав соль, как в первый раз он отправил Издата по обычаю древних царей». Ըստ այսմ բնագիրը պետք է սրբագրել՝ ավելացնելով «արձակեաց» բառը: Բայց քանի որ շկա որևէ փաստ, որով ապացուցվեր, որ պակասող բառը եղել է անպայման «արձակեաց»-ը (կարող էր լինել և նույն բովանդակութեամբ մեկ ուրիշ բառ) ուստի և անհնարին է բառը ներմուծել բնագրի մեջ, նրա փոխարեն պետք է զնել բաղմակետեր, որոնք ցույց կտան, որ տվյալ տեղում բառ (կամ բառեր) է պակասում: Յ. Մակլեբը Պատմութիւնն Քրանսերեն թարգմանութիւնում (էջ 86) անդրադարձել է քննարկվող արտահայտութեանը, որը գիտել է սոսկ որպէս «Սերեոսի Պատմութիւն» բնագրին չհարմարվող արտահայտութիւն:

ԼԲ

«Եւ այս է շարութիւն եղեալ յորդի կայսերն Երակղի՝ ի յանցս մեծս, որում անուն էր Աքալարիկոս որ և Խողխողեաց զսիրտ հարն և խրամատեաց զհրաշալի անձն...» (էջ 103, տ. 14—22):

Պետք է լինի՝ «և այս է շարութիւն եղեալ յորդի կայսերն Երակղի ի յանցս մեծս, որում անուն էր Աքալարիկոս որ և խողխողեաց զսիրտ հարն և խրամատեաց զհրաշալի անձն...»:

Աղձատված «խողխողեաց» բառը կարող էր ծագել ամենից առաջ խողխողում (= խողխողված) բառից, որովհետև այս դեպքում գործ ունենք միայն մեկ տառի՝ զ>ա ազգավորման հետ: Ա-ն և Ռ-ն զծագրական առումով այնքան մոտ են իրար, որ բավական է, որ Ա-ի գլխիկը մի փոքր դեպի վար իջնի և նրանից կստացվի Ռ: Այդպէս էլ պատահել է մեղ հետաքրքրող դեպքում. սկզբնական բնագրի խողխողեաց բայն ունեցել է խողխողեաց տեսքը, և քանի որ հայերենում «խողխողեաց» բառ չկա՝ ընդօրինակող գրիչն այն մեքենայաբար նույնացրել է միննույն պարբերութիւնում հանդիպող Խողխողեաց (Վահան Խողխողունի) ազգանվան հետ և այդպիսով խողխողեաց-ը դարձել է Խողխողեաց: Խողխողել և խրա-

մատել բառերը քննարկվող հատվածում օգտագործված են պատկերավոր արտահայտություններ և երկուսն էլ սխում են համահնչուն խօսի: Սա ճարտասանական արտահայտության ձև է, որին դիմել է հեղինակը, ինչպես որ արտահայտվել է, ասենք, Աբրահամ Մամիկոնելից եպիսկոպոսը նեստորի մասին՝ «Պատառոզ (=խրամատոզ) և խողխողիչ» (տե՛ս «Հայկազյան բառարան», հ. 1, էջ 960):

«Սեբեոսի Պատմության» հրատարակիչներից Ք. Միհրդատյանը և Ք. Պատկանյանը «և խոխոտունեաց» արտահայտությունը սրբագրել են այսպես. «ի խոր վիրաւորեաց»: Այս սրբագրությունն իր տեսքով հեռու է ազճատված բառից: Անհավանական է նաև Ստ. Մալխասյանցի սրբագրությունը, որն է «ի խոր խոցեաց»:

Սրբագրվող հատվածում երկու անգամ հանդիպում է նաև Հերակլի որդի Աթաղարիկոսի անունը, մեկ անգամ Աբաղարիկոս, մյուս անգամ Աթաղարիկոս ձևերով: Հասկանալի է, որ սրանցից մեկն աղավաղված է գրիչների կողմից: VII դարի՝ «Սեբեոսի Պատմության» հորինման ժամանակի համար ավելի հավանական համարելով Աթաղարիկոս ձևը՝ առաջարկում ենք անունը սրբագրել այդպես:

19

«Եւ շուեալ զնացին բանակս բանակս ըստ իւրաբանչիւր նահապետութեանց — Նարէուր, Կեղար, Աբղիւղ, Մոսամբ, Մաստ, Մասմայ, Իգովմայ, Մասէ, Քողզատ, Թեման, Յետուր, Նափէս և Կեղմայ: Այս են ազգք Իսմայելի» (էջ 106, տ. 28—31):

Պետք է ուղղել՝ «...Աբղիւղ, Մարսամ, Մասմայ, Իգովմայ, Մասէ...»:

«Սեբեոսի Պատմության» հեղինակն այս անունները վերցրել է Մենդոց գրքի հետևյալ տեղից (զլ. ԻԵ). «Եւ այս են անուանք որդոցն Իսմայելի ըստ անուանց ազգացն նորա: Անդրանիկն Իսմայելի Նարեովք և Կեղար և Աբղեյ և Մարսամ և Մասմա և Իգովմա և Մասէ և Քողզատ և Թեմա և Յետուր և Նափէս և Կեղմայ»:

Տեսնում ենք, որ «Սեբեոսի Պատմությունում» աղավաղված է Մենդոց գրքի Մարսամ անունը (որ դարձել է Մոսամբ) և ավելացված է գոյություն չունեցող մի անուն Մաստ, որով ազգապետները դարձել են 13 հոգի: Պարզ է, որ ոչ մի մատենագիր չէր կարող նորություն մտցնել Մենդոց գրքի մեջ և հնարել մի նոր ազգապետի անուն: Այստեղ գործ ունենք զբրչական ակնհայտ թյուրիմացության հետ, որի պատճառը հետևյալն է. «Սեբեոսի Պատմության» նախնական բնագրում Մասէ անունը գրված է եղել աղճատված ձևով՝ «Մաստ», այդ սխալը նկատելով, լուսանցքում ավելացրել են անվան ճիշտ ձևը՝ Մասէ: Հետագայում բնագիրն ընդօրինակող գրիչը լուսանցքում սրբագրված անունը սխալմամբ ներմուծել է բնագրի մեջ և այդպիսով միևնույն անունն ընդօրինակվել է երկու ձևով՝ Մաստ և Մասէ, որի հետևանքով 12 ազգապետների քանակը դարձել է 13: Ուրեմն պետք է ներկա աղավաղված բնագրից հանել «Մաստ» սխալ ձևը և վերականգնել նախնական բնագիրն այնպես, ինչպես, որ է Մենդոց գրքում: Որ «Սեբեոսի Պատմության» նախնական բնագրում այդ անունը չի եղել՝ երևում է նաև Վարդան Արևելցու Պատմությունից, որտեղ հեղինակը «Սեբեոսի Պատմության» տվյալ հատվածը վերապատմելիս ազգապետների անունը նշում է առանց աղավաղված «Մաստ» անվան, թվելով միայն 12 անուն (հմմտ. ՍԵՊ, էջ 106 և Hübbschmann H., Zur Geschichte Armeniens, S. 12):

17

«Եւ եղև այս յամս եզրի կարողիկոսի:

Իսկ ի ձեռն այնր պատերազմի ի կայսերէ հրաման հասեալ դարավարութեանն Թէոդորոսի Ռշտունեաց տեսոն հանդերձ պատրկութեան պատուով: Այս ամենայն լինի ի ձեռն կաթողիկոսին ներսեսի» (էջ 110, տ. 28—33):

Մեր ընդգծած բառերից հետո թերթ է ընկած: Այդ երևում է Հովհաննես Դրասխանակերտցու Պատմության համեմատությունից: Դրասխանակերտցին օգտվել է Սեբեոսին վերագրվող «Պատմություն»-ից (սկսած ՍԵՊ, էջ 109-ից): Օգտվել է հե-

տեղակահնորեն համառոտագրելով շուրջ 50 էջ: Եվ այնտեղ, որտեղ ենթադրվում է կորած թերթը, միայն այդտեղ նա ունի մի հավելյալ հատված, որը չկա «Սերբոսի Պատմությունում»: Այս հավելվածը նույնպես նա պետք է վերցրած լինի «Սերբոսի Պատմությունից», մանավանդ որ այստեղ հայտնված տեղեկությունները մենք չենք գտնում Գրասխանակերտցու Պատմությունից առաջ գրված որևէ այլ սկզբնագրչուրում, որից օգտված լինեք Գրասխանակերտցին:

Հատվածը վերաբերում է Գվինի առմանը արարների կողմից:

Այս մասին հայտնող հեղինակների (Մովսես Կաղանկատվացի, Հովհաննես Գրասխանակերտցի, Սամվել Անեցի, Կիրակոս Գանձակեցի և այլք) գրվածքների համեմատական ուսումնասիրության միջոցով կարելի է կորած թերթի բովանդակությունը վերապատմել այսպես (շարունակելով բնագիրը «եւ եղև այս յամս Եզրի կաթողիկոսի» արտահայտությունից անմիջապես հետո). Սրա (Եզրի) մահից հետո Թեոդորոս Ռշտունին և այլ իշխանավորներ առաջարկեցին Ներսեսին՝ դառնալ կաթողիկոս: Բայց նա մերժեց, ասելով, թե ինքն արժան չէ դրան: Շարունակվող հարգորները վերջապես համոզեցին նրան դառնալ կաթողիկոս: Նա թաղեց Ս. Սարգսի վկայարանում արարների կոտորած այն 12.000 զոհերին, որոնց արյամբ էր ներկվել վկայարանի սուրբ սեղանը: Նա վերակառուցեց թշնամու ավերած այս վկայարանը ի հիշատակ զոհերի, ինչպես որ կառուցել էր հորվիրապի վկայարանը ի հիշատակ Ս. Գրիգորի: Կաթողիկոսը շնորհացավ խրախուսել Թեոդորոս Ռշտունուն, որն իրեն լավ էր զբստորել արարների դեմ մղած պայքարում: Ռշտունու և նրա վարած պատերազմի մասին նա տեղյակ պահեց նաև բյուզանդական կայսրին (այնուհետև՝ ինչպես բնագրում՝ «իսկ ի ձեռն այնր պատերազմի ի կայսերէ հրաման հասեալ զարավարութեանն Թեոդորոսի Ռշտունեաց տեանն՝ հանդերձ պատրկութեան պատուով: Այս ամենայն լինի ի ձեռն կաթողիկոսին Ներսեսի»):

Այստեղ բերված են Ներսեսի կաթողիկոս դառնալու մասին մանրամասնություններ, որոնք չէին կարող ծանոթ չլինել «Սե-

րբոսի Պատմության» հեղինակին VII դարում և ընդհակառակը, հայտնի լինելին X—XII դդ. հեղինակներ Հովհաննես Գրասխանակերտցուն, Սամվել Անեցուն և այլոց: Անհնարին է նաև մտածել, որ «Սերբոսի Պատմության» հեղինակը շիմանար արարների կոտորած 12.000 զոհերի մասին, ինչպես նաև չհիշատակեր Ներսես կաթողիկոսի ձեռնարկած շինարարական աշխատանքները Ս. Սարգսի վկայարանի և հորվիրապի եկեղեցու կապակցությամբ, այն դեպքում, երբ որ այդ միեւնույն հեղինակն առանձին ուշադրություն է դարձրել Ներսեսի շինարարական գործունեության վրա: Նա մեծ հիացմունքով է խոսում, օրինակ, Զվարթնոցի շինության մասին: Հենց «Սերբոսի Պատմությունից» գիտենք նաև այն մասին, որ Ներսեսը շինում է նաև «իւր բնակութիւն մերձ առ սուրբ եկեղեցեացն, որ ի Վաղարշապատ քաղաքին»¹⁰:

«Սերբոսի Պատմությունում» նշված են նաև հեղինակի անարած ժամանակ կառուցված Ավանի եկեղեցին, Թեոդորոս Ռշտունու կառույցները Աղթամար կղզում, Ս. Գրիգորի եկեղեցին Գվինում, Հոփսիմեի տաճարը Վաղարշապատում: Ուրեմը, զժվար է պատկերացնել, որ այս փաստերը գրանցող «Սերբոսի Պատմության» հեղինակը շնչեր Ներսեսի ձեռնարկած երկու կարևոր կառույցներ, Գրիգոր Լուսավորչին նվիրված՝ հորվիրապի եկեղեցու և Ս. Սարգսի վկայարանի մասին, մանավանդ, որ վերջինս հիշելու առիթ նա ուներ, երբ պատմում էր Գվինի առման մասին: Արարները Ս. Սարգսի վկայարանում կոտորեցին քաղաքի բնակչությանն ու այնտեղ պատրաստված խաղաղ շինականներին, որոնք մինչ այդ եկել էին Գվինի այգիներում խաղող հավաքելու: Արարների քաղվելուց հետո զոհերի թաղումն անձամբ կարգավորում է Ներսես կաթողիկոսը, որը և ի հիշատակ զոհվածների վերակառուցում է այրված վկայարանը: Հնարավոր է, որ «Սերբոսի Պատմության» հեղինակը պատմեր Գվինի առման մասին և լուսության մասին 12.000-անոց կոտորածը և նրանց պատվին կառուցված վկայարանի փաստերը:

¹⁰ ՍեՊ, էջ 120.

Ենթադրվող կորած թերթերի բովանդակությունը պատմող մեր նշած շորս պատմիչները սկզբնազրից օգտվել են իրարից անկախ: Նրանցից մեկի հայտնածը երբեմն չկա մյուսի մոտ: Բայց որ այդ պատմիչներն ունեցել են մի ընդհանուր աղբյուր, այդ փաստն առանձնապես պարզ է երևում Մովսես Կաղանկատվացու «Մա (Ներսեսը—Վ. Ա.)... շինեաց զբազմապայծառ փարախն բանաւոր հօտից ի Քաղաքու դաշտի (Վաղարշապատ—Վ. Ա.)»¹¹ և Հովհաննես Գրասխանակերտցու «շինէ զբազմապայծառ փարախն բանաւոր ոչխարաց ի Վաղարշապատ քաղաքին»¹² արտահայտություններից:

Գիտենք, որ Գրասխանակերտցին ծանոթ չի եղել Կաղանկատվացու գործին, որպեսզի բերված տեղեկությունը քաղեր նրանից: Ուրեմն զոյություն է սունեցել Մովսես Կաղանկատվացուց առաջ գրված մի սկզբնաղբյուր, որտեղից օգտվել են և՛ Կաղանկատվացին և՛ Գրասխանակերտցին: Եվ այդ աղբյուրը եղել է «Սերեոսի Պատմության» մեզ չհասած թերթը, որից և օգտվել է նաև Սամվել Անեցին՝ Դվինում սպանված 12.000 զոհերի մասին:

Անեցին նշում է իր աղբյուրը այնպիսի մի ձևով, որ կասկած չի թողնում այն մասին, որ դա «Սերեոսի Պատմությունն» է: Վերն արդեն ասացինք, որ «Սերեոսի Պատմությունը» վաղուց գրվել է իր խորագրից և այդ պատճառով էլ նրա հեղինակը անհայտ է մնացել: Եվ ահա, Սամվել Անեցին էլ հիշելով 12.000 զոհերին, գրում է. «ասէ պատմագիրն»¹³, ա-

¹¹ Մովսես Կաղանկատվացի. Պատմութիւն Ագուանից աշխարհի, Քիֆ-լիս, 1912, էջ 363:

¹² Գրասխանակերտցու այս արտահայտությունը քաղել ենք հեղինակի մեկ այլ աշխատությունից (Շարից հայրապետացն Հայոց հայտարարութիւն, երանելոյն Յովհաննիսի կաթողիկոսի Հայոց), որը հրատարակել է Արշակ Տեր Միքելայանը՝ Սամվել Անեցու ծանոթագրությունների բաժնում (Սամվել Անեցի. Վաղարշապատ, 1893, էջ 275):

¹³ Սամվել Անեցի, Հաւարումն ի գրոց պատմագրաց, Վաղարշապատ, 1893, էջ 80: «Պատմագիր» ասելով Անեցին կարող էր հասկանալ նաև Գրասխանակերտցուն (որի մականունն է Պատմարան), սակայն վերջինիս մոտ չկա 12.000 զոհերի մասին տեղեկությունը:

ասնց նշելու այդ պատմագրի անունը, մի փաստ, որը մատնացուցց է անում անխորագիր «Սերեոսի Պատմությունը»:

Ի դեպ՝ Սամվել Անեցին 12.000 զոհերի սպանությունը նշում է «յաւուր սրբոյ յայտնութեան» (էջ 80): Ինչպես երևում է, «Սերեոսի Պատմության» հեղինակը այս տեղեկությունը բերած է եղել Դվինի առման օրը («աւր Ի էր տրէ ամսոյն») նշելուց հետո, երբ որ անդրադարձել է Ս. Սարգսի վկայարանի ղեկպիտակներին (որ կատարվել է երկու ամիս հետո) և Ներսես կաթողիկոսի գործերին:

Նրան հետևելով, Անեցին նույնպես Դվինի առման ժամանակը զանազանում է Ս. Սարգսի վկայարանի ղեկպիտակներին: Նա սկզբում գրում է, որ քաղաքը գրավվել է Կոստանդի օրոք, իսկ հետո ավելացնում է, որ սպանող եղել է «յաւուր սրբոյ յայտնութեան»: Եթե Դվինի առումն ու վկայարանի ղեկպիտակներին օրը կատարված լինեին՝ Անեցին միանգամից կգրեր. «Արդ՝ յաւուրս Կոստանդնի որդոյ Հերակլայ, յաւուր սրբոյ յայտնութեան, առաւ Գուին ի տաճկաց, ասէ պատմագիրն, և սպանին ի ս. վկայարանի Ս. Սարգսի ԲԺ-ան Ռ...»: Սրա փոխարեն կարդում ենք. «Արդ՝ յաւուր Կոստանդնի որդոյ Հերակլայ՝ առաւ Գուին ի տաճկաց, ասէ պատմագիրն, և սպանին յաւուր սրբոյ յայտնութեան ի ս. վկայարանի Ս. Սարգսի ԲԺ-ան Ռ և արեամբ կոտորելոցն ծածկեցաւ սեղանն սուրբ և աւազանն. և զայսն գերեցին աւելի քան զլի»¹⁴:

Ի դեպ՝ Մ. Օրմանյանը ելնելով «Սերեոսի Պատմության» և Սամվել Անեցու հիշյալ տեղեկություններից, ենթադրել է, որ Դվինի պաշարումը տեղ է երեք ամիս: Նա գրում է (Աղագապատում, հտ. Ա, Պէյրուֆ, 1959, էջ 705). «երեք ամիս կը տեղ Գուինի պաշարումը և վերջապես 641 թ. յունուար 6-ին «յաւուր սրբոյ Յայտնութեան» արաբացիք քաղաքը կգրավեն և անխնա կկոտորեն 12.000 հոգի»: Հ. Մանանդյանը իրավամբ նշել է (Քննական պատմություն հայ ժողովրդի պատմության,

¹⁴ Այս թիվը (լի) գրչական սխալ է: Պետք է ուղղել՝ «լեռ»: Այսպես են գրում «Սերեոսը», Կաղանկատվացին, Գրասխանակերտցին, Ասողիկը և մյուսները: Սամվել Անեցու ձեռագրերում նույնպես հանդիպում է «լեռ» հիշտ ձևը:

Հատոր F, Երևան, 1960, էջ 179—180), որ քաղաքը գրավվել է ոչ թե երեք ամիս պաշարումից հետո, այլ՝ ինչպես «Սերեոսի Պատմությունն» է հաղորդում, «չաւուրն հինգերորդի», երբ մատնեցաւ քաղաքն ի ձեռն նոցա»: Սակայն Մանանդյանը «Սերեոսի Պատմության» հաղորդած այս փաստը բերել է ցույց տալու համար, թե իբր հակասություն կա նրա և Մամվել Անեցու մեջ: Այնինչ իրականում «Սերեոսի Պատմության» և Մամվել Անեցու հաղորդածները տարբեր չեն: Առաջինը հաշտնել է քաղաքի գրավման օրը, իսկ երկրորդը՝ Ս. Սարգսի վկայարանի ղեպքի օրը, որը տեղի է ունեցել քաղաքի գրավումից երեք ամիս հետո: «Սերեոսն» ինքը ասում է, որ քաղաքը գրավելուց հետո արարները «Ելին (քաղաքից—Պ. Ա.) և բանակեցան ի նմին բանակատեղն, որ ար ի էր տրէ ամսոյն, չաւուր ուրբաթի: Եւ դադարեալ չաւուրս ինչ ելին և զնացին ընդ նոյն ճանապարհ, ընդ որ եկեալն էին»: Ուրեմն քաղաքը գրավելուց հետո արարները դեռ «չաւուրս ինչ» մնացել են իրենց բանակատեղում և երբ վրա է հասել «սրբոյ յայտնութեան» քրիստոնեական տոնը՝ նրանք սպանել են Ս. Սարգսի վկայարանում ու շրջակայքում հավաքված 12.000 քրիստոնյաների: Եթե այս սպանողը կատարված լիներ քաղաքի գրավման օրը՝ ապա սպանությունները կկատարվեին մարտերի ընթացքում, քաղաքի մատուցների մոտ և զանազան այլ մասերում և ոչ թե անպայման Ս. Սարգսի վկայարանում: Վկայարանի ղեպքը հենց խոսում է այն մասին, որ ջարդը կատարվել է «Սրբոյ յայտնութեան» օրվա կապակցությամբ¹⁵:

Ասորի պատմիչ Դիոնիսիոս Տելմահրեցին (Chronique de Denys de Tele-Mahre, Publ. et trad. par Chabot, Paris, 1895, էջ 6. մենք օգտվել ենք Հ. Մանանդյանի թարգմանությունից, տե՛ս Հ. Մանանդյանի նշվ. աշխ. էջ 179—180) նույնպես հաղորդում է ղեպքի մասին. «952 (640—641) ...արարները պաշարեցին Դվինը (Adabin), ուր սպանված-

¹⁵ Այս ղեպքը մեզ հիշեցնում է մեկ ուրիշ սպանող. 614 թվականին պարսիկ զորավար Խոսեամբ շուրջ երեք շաբաթ Երուսաղեմը պաշարելուց հետո գրավում է քաղաքը և սպանում 17.000 և զերում 35.000 մարդ (ՍեՊ, էջ 83):

ների թիվը խիստ մեծ էր՝ մինչև 12.000»: Այս տեղեկությունը կողմնակիորեն զախիս է ապացուցելու դարձյալ այն փաստը, որ Մամվել Անեցին 12.000 սպանվածների մասին իր տեղեկությունը բաղել է «Սերեոսի Պատմության» կորած թերթից: Անեցին Տելմահրեցուն ծանոթ չի եղել, եթե ծանոթ էլ լիներ՝ Տելմահրեցու մոտ չկա «չաւուր սրբոյն յայտնութեան» մասին տեղեկությունը: Ուրեմն Անեցու տեղեկությունը բաղված է «Սերեոսի Պատմությունից»: Ի տարբերություն մյուս պատմիչների, Տելմահրեցու թվականը համընկնում է «Սերեոսի Պատմությունում» Դվինի գրավման մասին նշված թվականի՝ 640—641 հետ (հմմտ. Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ. էջ 187): Սրանից երևում է, որ և՛ «Սերեոսի Պատմության» և՛ Տելմահրեցու տեղեկությունները վերցված են պատմական ստույգ եղելությունից: Եվ եթե Տելմահրեցին հայտնում է նույն թվականը ինչ «Սերեոսի Պատմության» հեղինակը, ուրեմն նրանց տեղեկություններն ընդհանուր են և չէր կարող պատահել, որ «Սերեոսի Պատմության» հեղինակը, լինելով ժամանակակից ղեպքին, չիմանար 12.000 սպանվածների մասին և չնշեր այդ մեծ եղևոնը:

Նշված փաստերի հիման վրա գտնում ենք, որ «Սերեոսի Պատմությունում» «Եւ եղև այս յամս Եզրի կաթողիկոսի» արտահայտությունից հետո եղել է մի հատված, որտեղ պատմվել է հիշյալ իրադարձությունների մասին և որը մեզ չի հասել: Պատմության նոր հրատարակության մեջ այդ տեղը պետք է ցույց տալ բազմակետերով:

ԷԾ

«Եւ սակաւ ինչ աւուրս թագաւորեալ Կոստանդին, դաւեալ ի Մարտինեայ մաւրէ իւրմէ, ի կնոջէն Երակլի՝ մեռանէր: Եւ թագաւորէ Երակլոս, որգի Երակլեայ, որ ի Մաւրինեայ Աւգոստեայ, բանդի Կոստանդին էր յառաջին կնոջէն: Եւ վաղենտին... կալեալ զՄարտինէ՝ կտրէ զլեզու նորա և ապա սպանանէ զնա՝ հանդերձ երկու որդուլք նորա: Եւ նստուցանէ թագաւոր զԿոստաս զորդի Կոստանդինի, և անուանէ յանուն հաւրն իւրոյ Կոստանդին» (էջ 113, տ. 19—27):

Պետր է ուղղել՝ «...դաւեալ ի Մարտինեայ մարտէ իւրմէ, ի կնոջէն Երակլի՝ մեռանէր: Եւ թագաւորէ Երակլոս, որդի Երակլեայ, որ ի Մարտինեայ Ազոստեայ...»:

Եթէ տպագիր բնագիրը վերծանենք, կստանանք հակապատմական և հակաբնական դեպքերի մի գումար: Մի դեպքում Մարտինան՝ Հերակլի կինը մահացած է և Հերակլն ամուսնացած է Մավրինայի (Մորինա) հետ, մյուս դեպքում Մարտինան նորից կենդանի է և դավեր է նյութում հարազատ որդի Կոստանդինի դեմ, որպեսզի ճանապարհ հարթի իր ախոյանի՝ Մավրինայի որդի Երակղակի համար և այլն: Հասկանալի է, որ նման անբնական դեպքեր չէին կարող պատահել: Թյուրիմացութիւնն արդյունք է գրչական սխալի: Մարտինեայը սխալմամբ ընդօրինակվել է Մարտինեայ, որի հետեանքով միևնույն անձնավորութիւնը դարձել է երկու և այդպիսով Հերակլի համար ստեղծվել է մի անսովոր կենսագրութիւն¹⁶:

«Սերեոսի Պատմութիւն» հեղինակը մեր հավաստի մատենագիրներին է և քաջ ծանոթ է Հերակլին, որի մասին հայտնած տեղեկութիւնները հաստատվում են բյուզանդական ստույգ աղբյուրների միջոցով: Այսպես, օրինակ, Նիկեփորոս Կոստանդնուպոլսեցին (մահ. 815 թ.) հայտնում է, որ Հերակլի առաջին կնոջ անունը Եվդոկիա էր (Ευδοκία) և ոչ Մարտինե, — ինչպես որ սխալ տպավորութիւն է ստեղծում «Սերեոսի» ազգավազմած բնագիրը, — իսկ երկրորդ կինը Մարտինա Ավզոստան է (Μαρτίνα ἡ Αὐζόστα)¹⁷:

«Սերեոսի» արտահայտութիւն ձևից հենց երևում է, որ նա Մարտինայի մասին խոսում է որպես Կոստանդինի խորթ մոր

¹⁶ Մակիերը (Histoire d'Heraclius, p. 103) հավանաբար հետեւելով Հյուրշմանին (Zur Geschichte Armeniens. S. 1875, էջ 19) կամ Ք. Պատկանչանին (Պատմութիւն Սերեոսի եպիսկոպոսի ի Հերակլն, Ս. Պետերբուրգ, 1879, էջ 202), առաջարկել է «ի Մարտինեայ»-ը թարգմանել «ի Մարտինեայ»: Առանց որևէ պարզաբանման կատարված այս փոփոխութիւնը մնացել է աննկատ և «Սերեոսի Պատմութիւն» տպագիր բնագիրը դեռ կարող է ճշգրտման:

¹⁷ Sancti Nicephori Patriarchae Constantinopolitani breviarium rerum post Mauricium gestarum. Recogn. Immanuel Bekkeres. Bonnæ, 1837.

մասին՝ «դաւեալ ի Մարտինեայ մարտէ իւրմէ» («Իր Մարտինէ մորից» և ոչ՝ «ի մարտէ իւրմէ Մարտինեայ» — «ի մայր Մարտինեից») և ավելայնում է «ի կնոջէն Հերակլի»: Այս բացատրութիւն կարիքը չէր զգացվի, եթէ Մարտինեն Կոստանդինի հարազատ մայր հաշվվեր:

Սերեոսի սկզբնագրում «մարտէ» — բառի փոխարեն եղել է «մարտէ»: Այս կորստյան պատճառով խորթ մայրը («մարտէ») դարձել է մայր: «Սերեոսից» օգտված մյուս պատմիչների մոտ պահպանվել է «մարտէ» ձևը: Հովհաննես Գրատխանակերտցին (Քիֆլիս, 1912, էջ 84) գրում է. «Կոստանդին ի Մարտինեայ մօրու իւրմէ դաւեալ», Վարդան Արեւիցին (Վենետիկ, 1862, էջ 67)՝ «Կոստանդին դաւեալ ի մօրուէն Մարտինեայ» և այլն:

ԼԶ

«Եւ եղև ի վաղիս առաւատուն եկն Եհաս ի վերայ նոցա զաւրավարն Հալոց և Եհար զնոսա անհուն կոտորածով» (էջ 119, տ. 16—18):

Պետր է ուղղել՝ «...Եհաս ի վերայ նոցա զաւրավարն Հալոց Թէոդորոս զաւրու իւրով և յարձակեցաւ ի վերայ նոցա և Եհար զնոսա անհուն կոտորածով»:

Ընդգծված բառերը «Սերեոսի» մեղ հասած բնագրում բացակայում են, որի հետեանքով անհայտ է մնացել Հալոց զորավարի անունը: Մաշտոցի Մատենադարանի ձեռագրական պատասխիկների ֆոնդում պահպանվող № 1343 պատասխիկի հիման վրա մեր վերականգնած բնագիրը հայտնի է դարձնում այդ զորավարի՝ Թէոդորոսի անունը:

ԼԷ

«Բայց սակայն զարհուրեցաւ արքայն Կոստանդին. լաւ համարեցաւ տալ սակ, և առնել հաշտութիւն պատգամաւորաւք. և փութացուցանէին Իսմայիլացիք զՅոյնս, զի կատարեսցեն զբան հաշտութեանն» (էջ 120, տ. 11—14):

Պետր է ուղղել՝ «Բայց սակայն զարհուրեցաւ արքայն Կոստանդին. լաւ համարեցաւ տալ սակ, և առնել հաշտութիւն

պատգամաւորաբ և մնալ ժամանակի իւր [ում] զի [քերես] և Աստուծոյ հաշտութեամբ հայեացի յերկիր [և] ողորմեացի նոցա: Եւ սկսաւ խաւել ի հաշտութիւն պատգամաւորաւ և փութացուցանէին Իսմայելացիք զՅոննս, զի կատարեսցեն զբան հաշտութեանս:

Ընդգծված տողերը վերականգնել ենք նախորդ կետում նշված № 1343 ձեռագրական պատասխիկից քաղելով:

ԼԷ

«Քաջ և յաղթող փրկութենագործ երջանիկն Երակլի հաւուն քոյ» (էջ 126, տ. 18—19):

Պետք է ուղղել՝ «...Երակլի հաւուն քոյ»:

Այս արտահայտությունը հանդիպում է բյուզանդացի կայսրը Կոստանդինը՝ Հերակլի բռնակը Հայաստանից ուղարկված նամակի պատճենում: Ուստի և նամակ գրողները շէին կարող Հերակլին անվանել Կոստանդինի հայր:

Նամակի պատճենը բերելուց առաջ «Սերեոսի Պատմության» հեղինակը գրում է, որ նամակը գրվել է «յամս Կոստանդինայ թագաւորի բռնին Երակլի (ՍԵՊ, էջ 121), ուրեմն Հերակլը Կոստանդինի ոչ թե հայրը, այլ հաւն (պապը) էր: Նախնական բնագրում եղել է «Երակլի հաւուն (և ոչ՝ «հարն») քոյ»: Ըստ այսմ էլ պետք է ուղղել բնագիրը:

ԼԹ

«Եւ ապա կոչեցան ի Հոովմ և յանդիման եղեն Կոստանդիանոսի արքայի և ուսուցին նմա զհաւատս ճշմարիտս, և վկայութեամբ հաստատեցին զհիմնադրութիւն հաւատոյն» (էջ 132, տ. 26—28):

Այս նախադասությունը չի կապվում նախորդ բնագրի և առհասարակ «Սերեոսի Պատմության» հետ:

Ուսումնասիրությունը պարզում է, որ այն և նրան հաջորդող մի ամբողջ էջանոց հատված (ՍԵՊ, էջ 132, տ. 26—էջ 133, տ. 32) պատահաբար է միացել «Սերեոսի Պատմության»:

«Սերեոսի Պատմությունը» սարունակած ձեռագրում ընդօրինակված են եղել նաև ուրիշ երկեր (հիշենք, որ «Սերեոսի Պատմության» մեզ հասած հնագույն ձեռագիրը նույնպես պարունակում է բացի այս Պատմությունից նաև մի շարք այլ մատենագիրների երկեր), որոնցից մի հատված, ձեռագրի բայթարված լինելու հետևանքով, պոկվել և պատահաբար ընկած է եղել «Սերեոսի Պատմությունը» պարունակող մասի մեջ: Ընդօրինակող գրիչը այդ բնագիրը նույնպես ընդօրինակել է որպես «Սերեոսի Պատմության» հարադատ մաս, չնկատելով, որ դա «Սերեոսի» չէ: Այդպես է վարվել, օրինակ, նաև Մաշտոցի Մատենադարանի № 6228 (թ. 77բ) ձեռագրի գրիչը, որը VII դարի հեղինակ Անանիա Շիրակացու երկի կազմում թյուրիմացաբար ընդօրինակել է ձեռագրի այդ մասում պատահաբար ընկած մի թերթ վրաց սկզբնաղբյուր «Քարթլիս ցխովբեբա»-ի հայերեն թարգմանությունից:

Քննարկվող հատվածը այժմ գտնում ենք «Սերեոսի Պատմության» ԽԻ գլխում (սկսած մեր մեջբերած նախադասությունից մինչև՝ «Քէոգորիտոսս գլուխ Քաղկեդոնի ժողովոյն, զոր նայն հաստատեաց շարափառութեամբ» բառերը ներառյալ), Գավանության թղթի սահմաններում: Այս թղթի մասին պատկերացում տալու համար բերենք Սա. Մալխասյանցի նկարագրությունը (ՍԵՊ, էջ 191—192). «Գավանության ընդարձակ թուղթը, որ գրել է Հայոց եպիսկոպոսների և նախարարների ժողովը, ներսես Շինոզ կաթողիկոսի նախագահությամբ, Կոստանդ կայսրին, ոչ միայն սաստիկ ազավազված է բառերի կողմից, որոնցից մի մասը ուղղեցինք Ասողիկի Պատմության լավագույն ընթերցվածներով, այլև աչքի է ընկնում ամբողջ հատվածների կրկնություններ, ետ և առաջ դասավորությամբ, փաստերի անճշտությամբ: Նրկիո ժողովի դավանությունը բերելուց հետո կրկին անգամ գրում են Նրկիո ժողովի մասին, երրորդ անգամ նույն ժողովի մասին՝ մեջ բերելով Նիկիական հանգանակը, որից հետո անցնում են Դիոկղետիանոսին (սխալ տարբերիվ նշանակելով), նրա հաջորդներին և Կոստանդիանոսին, և նորից Նրկիո ժողովի մասին: Նիկիական հանգանակը բերելուց հետո գրում են. «և ապա կոչեցան ի

Հոռովմ ե յանդիման եղեն Կոստանդիանոսի արքայի և ուսուցին նմա զհաւատս ճշմարիտս»: Ովքե՞ր են գնացել Հոռովմ Կոստանդիանոսին ճշմարիտ հավատք սովորեցնելու՝ հայանի չէ: Եթե նիկիո ժողովի անդամներից մի քանիսը՝ սա խոշոր պատմական սխալ է. որովհետեւ Կոստանդիանոսը ինքը անձամբ գտնվում էր նիկիո ժողովում և հսկում էր նրա բարեկարգությունն վրա: Այսպիսի անտեղությունները թելադրում են ենթադրել, թե Սերետսի մեջ բերած Գավանությունների թուղթը վավերական զրվածք չէ: Մի ազգի բարձր հողերը և մարմնավոր ներկայացուցիչների կողմից կայսրին ուղարկվելիք գրությունը չէր կարող այսքան անփույթ, կարելի է ասել անզրպեա խրմբագրված լինել: Ավելի հավանական է կարծել, թե այս թուղթը, (որ համենայն դեպս կեղծիք չէ) եղել է մի նախագիծ՝ սևագիր, որի համաձայն պետք է խմբագրվեր իսկական վավերական օրինակը՝ կայսրին ուղարկելու համար. բայց այս բանը տեղի չունեցավ. կայսրը Հայոց կողմից դավանության թուղթ չստացավ... Սերետս եպիսկոպոսը, որ ներկա է եղել Գվան ժողովին, որտեղ խմբագրվել է այս թուղթը՝ հարկ է համարել նրան զետեղել յուր Պատմության մեջ այս անկատար ու պակասավոր ձևով: Մեր այս կարծիքը հաստատություն է գտնում նաև նրանով, որ Գավանության թուղթը չէ կրում սովորական վերնագիրը, որտեղ նշանակվում են թուղթը գրողների անունները և այն անձի անունը, որին ուղղված է թուղթը: Պաշտոնական գրությունների մեջ միշտ պահպանվում էր այս կարգը: Մի ուրիշ կարևոր ապացույց այս թղթի անվավերականության պետք է համարել այն, որ այս թուղթը, որ այնպիսի բացարձակ պաշտպանություն է Հայոց եկեղեցու դավանության և դատապարտություն քաղկեդոնականության՝ տեղ չէ գտել Գիրք թղթոց պաշտոնական ժողովածուի մեջ»:

Գավանության թղթի կրկնությունները նկատելով հանդերձ, ինչպես տեսնում ենք, Մալխասյանցը չի կասկածել թղթի «Սերետսի Պատմությանը» պատկանելու վրա և անկանոնությունները բացատրել է ենթադրելով, թե թուղթը վավերական զրվածք չէ, սևագրություն է¹⁸: Սակայն, դժվար է պատկերացնել,

թե «Սերետսի Պատմության» հեղինակը կզբաղվեր մի անհաջող սևագրություն նորից արտագրելով: Իսկ որ թուղթը տեղ չի գտել «Գիրք թղթոց» ժողովածուի մեջ, զբանով չի կարելի ապացուցել թղթի անվավերականությունը: «Գիրք թղթոց»-ում չզբանցված դանազան փաստաթղթեր կան, որոնցից մեկն էլ այս թուղթն է: Բացի դրանից՝ «անվավերական» համարվող գործերի հեղինակներն իրենց հորինածին վավերական տեսք առնու համար բավական ճիգ են թափում, որպեսզի չնկատվի անվավերականությունը: Այնպես որ նիկիայի ժողովի մասին երեք անգամ կրկնելը չի կարելի բացատրել թղթի անվավերականությամբ:

«Սերետսի Պատմության» մեջ կա որոշակի հիշատակություն այն մասին, որ դավանության թուղթը ոչ թե «եղել է մի նախագիծ՝ սևագիր», որը այդպես էլ թերի է մնացել, այլ քննարկվել է 648 թվականի ժողովում (Մ. աբբ. Օրմանյան, Ազգապատում, հ. Ա, Պեյրուս, 1959, էջ 712), վավերացվել է բազմաթիվ եպիսկոպոսների կողմից և կնքվել է ինչպես ներսես կաթողիկոսի, այնպես էլ թուղթն ստորագրած մյուս եպիսկոպոսների և իշխանների կողմից: «Յառաջ քան դայս շորս ամառը՝ ժողով արար դա (ներսես կաթողիկոսը—Գ. Ա.), և դամենայն եպիսկոպոսունս այսր ժողովեաց, և վասն հաւատոյ զիր ևտ առնել, և կնքեաց նախ իւրով մատանեան, և ապա մեր, և ապա ամենայն իշխանացն մատանեար: Եւ զիրն այժմ առ դմա է, հրամայեցք ինդրել և տեսանել»: Պարզ է, որ Հայոց կաթողիկոսը, եպիսկոպոսներն ու իշխանները չէին կարող ստորագրել մի վավերագիր, որը դեռևս սևագիր էր: Մատանիով կնքվում էին վավերական փաստաթղթերը: Իսկ որ թուղթը բյուզանդական կայսրին չի ուղարկվել, դա ոչ մի կերպ չի կարող կապվել թղթի սևագիր լինել-չլինելու հետ (սևագիրն արտագրելը և ուղարկելը դժվար չէր լինի): Գրան հավանաբար խանդարել է որևէ լուրջ պատճառ, որը մեղ հայտնի չէ:

1. զանազան անհամաձայնություններ, «սրտնք Սերետսին սա մասին վրայ մեծամեծ տարակոյաներ կայրուցանեն»:

¹⁸ Չ. Գաբրելյանը («Եկրոպա», Վիեննա, 1852, № 21) նույնպես նկատել

Քուղթը գրվում էր մի ժամանակ, երբ Հայաստանը ենթակա էր արաբական արշավանքներին: Պետք էր զգույշ լինել: Քուղթը կարող էր գրգռել կայսրին, որն առանց այն էլ մեծ բարյացակամություն չէր ցուցաբերում Հայաստանի նկատմամբ:

Այնպես որ թղթի «սևագիր» լինելով չի կարելի բացատրել այնտեղ նկատվող թերությունները: Այստեղ որոշակիորեն նկատվում է թղթին շրտականոց և պատահաբար այնտեղ ընկած հատվածների առկայությունը: Դա առանձնապես ցայտուն է երևում Նիկիայի ժողովին հաջորդող հատվածից:

Այսպես. Նիկիայի ժողովի բանաձևը (Հանդանակ Նիկիական ժողովոյն) մի ղավանարանական տեսություն է, «Սերեոսի Պատմության» հեղինակը շարադրել է այս տեսությունը: Բանաձևի վերջին բառերն են՝ «իսկ մեր փառաբանալք՝ որ յառաջ բան զյաւիտեանս, երկիր պագանելով սրբոյ երրորդութեանն և միասնական աստուածութեանն հար և որդւոյ և հոգւոյն սրբոյ. այժմ և միշտ և յաւիտեանս յաւիտենից, ամէն»: Սրանից անմիջապես հետո բնագրում հաջորդում է բոլորովին անսպասելի մի արտահայտություն՝ «Եւ ապա կոչեցան ի Հոռովմ» և այլն: Ուրե՛ր «կոչեցան ի Հոռովմ» նախորդ բնագիրը, ասացինք, որ մի ղավանարանական տեսություն է և ոչ թե որևէ ղեպի նկարագրություն, որպեսզի հիշատակվեին ղեպին մասնակից մարդկանց անուններ: Այնուհետև՝ Հոռովմի հիշատակությունը հաջորդում է «Յամի ԺԳ՝ երեքասաներորդի կենարարին և փրկչին մերոյ» (և այլն) արտահայտությունը, որը չէր կարող գտնվել ոչ միայն Դավանության թղթում, այլև «Սերեոսի Պատմության» որևէ այլ մասում, որովհետև այս Պատմության մեջ ղեպերի տարեթվերը նշված են ոչ թե փրկչական թվագրությամբ, այլ՝ հույն և պարսիկ թագավորների ժամանակին հարմարեցնելով: Փրկչական տարեթվի օգտագործումն անսպասելի է առհասարակ VII դարի հայ մատենագրության մեջ:

Մեկ այլ փաստ: Հայտնի է, որ «Սերեոսի Պատմության» սկզբում թյուրիմացաբար ղետեղված համաժամանակյա աղյուսակների հեղինակն իր աղյուսակները կաղմելիս օգտվել է

նաև «Սերեոսի Պատմություն»-ից: Եթե այս Պատմության սկզբնական բնագրում նա գտած լիներ «Յամի ԺԳ՝ երեքասաներորդի կենարարին և փրկչին մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի թագաւորէ Դիոկղետիանոս երեք ընկերաւոցն քաղաւորութեանն Հոռովմեացոց» տեղեկությունը՝ այդ ղեպում համաժամանակյա աղյուսակի տվյալները կարձագանքերն այս տեղալուծյանը: Այնինչ այնտեղ (ՍԵՊ, էջ 15) Դիոկղետիանոսի թագավորության տարին նշված է ոչ թե «յամի ԺԳ՝ երեքասաներորդի Յիսուսի Քրիստոսի», այլ՝ Հայոց Խոսրով արքայի 48-րդ և Պարսից Արտաշիրի 18-րդ տարին: Համաժամանակյա աղյուսակում խոսք չկա նաև այն մասին, թե Դիոկղետիանոսը թագավորել է «երեք ընկերաւոցն»:

Խ

«Յոյս արդեաւք «Ի նոսա». յայտ է ի բիրապատիկ զարութիւն» (էջ 134, տ. 10—11):

Պետք է ուղղել՝ «Յով արդեաւք «Ի նոսա» յայտ է եթէ ի բարձունսն յոր ել որդին Աստուծոյ և բիրապատիկ զարութիւն»:

Ընդգծված բառերը, որ բացակայում են «Սերեոսի Պատմության» մեղ հասած բնագրում, վերականգնել ենք Մաշտոցի Մատենադարանի՝ 981 թվականին ընդօրինակված հնագույն թղթյա ձեռագրի (N 2679, էջ 191ա—192ա) միջոցով:

ԽԱ

Վասն այնորիկ մեր ոչ ամաչեմք ասել ցորդին Աստուծոյ. «սուրբ և անմահ, որ խաչեցար վասն մեր» (էջ 134, տ. 12—13):

Պետք է ուղղել՝ «Վասն այնորիկ մեր ոչ ամաչեմք ասել ցորդին Աստուծոյ. «սուրբ Աստուած, սուրբ և հզաւր, սուրբ և անմահ, որ խաչեցար վասն մեր»:

Ընդգծված բառերը վերականգնել ենք բստ 981 թվականի ձեռագրի:

ԽԲ

«Զթէանով ոմն զկին մարդ զաշակերտ Պիւթագորայ հարցեալ եղև, թէ ետ բանի աւուր մերձաւորութեանն ի կին մարդ

արժան է յարբունիս մտանել: Եւ նա ասէ. «յիւրմէն արէն է յատարէն և ոչ բնաւ» (էջ 135, տ. 3—6)

Պետք է ուղղել՝ «...յիւրմէն նոյն արիւն, յատարէն և ոչ բնաւ»:

Այսպես է ուղղել նաև Ստ. Մալխասյանցը ըստ «Պիտոյից գրքի»: Այս ուղիղ ձևը մենք գտնում ենք «Աերեոսի Պատմության» 981 թվականի ձեռագրում ընդօրինակված հատվածում, որի հիման վրա և վերականգնում ենք բնագիրը:

Որոշ բանասերներ (Հ. Տաշյան, Մատենագրական հետազոտություններ, Վիեննա, 1895, էջ 215, Ն. Ակիևյան, «Հանդէս ամսօրեայ», 1934, էջ 205) ազավազված են համարել նաև սրբագրվող հատվածի արբունիք («յարբունիս մտանել») բառը: Նրանք այս բառի փոխարեն առաջարկել են «սրբատեղի» կամ այդ նշանակությունն ունեցող մի այլ բառ, որովհետև ենթադրել են, որ «Աերեոսի Պատմության» մեջ տվյալ տեղում խոսվում է այն մասին, որ անբարոյականները չպետք է մտնեն սրբատեղի: Ըստ որում նրանք շին նկատել, որ «Աերեոսի Պատմությունում» նույնպես արբունիք բառն օգտագործված է սրբատեղի իմաստով (հմմտ. «երկնատր թագաւորի արբունիք», «արբունական և երկնային սեղան»: Արբունիք բառի փոխաբերական իմաստով գործածություն մի օրինակ տե՛ս նաև՝ Մաշտոցի Մատենագրան, ձեռ. № 7729, «ի Պատմութենէ Հերակղի. վասն աւերածոյն Երուսաղէմի» հատված, «ի վերին արբունեաց», էջ 538): Այս փաստը վրիպել է ուշագրությունից, որովհետև «Աերեոսի Պատմությունը» հայտնարերվել և հրատարակվել է Հայկազյան բառարանի տպագրությունից հետո և արբունիք բառի փոխաբերական իմաստը չի մտել բառարանի մեջ: Հետագա բառարանները կրկնել են Հայկազյանի լուսությունը:

Բայց հարցն այստեղ վերաբերում է ոչ թե բառի փոխաբերական, այլ՝ իսկական իմաստին: Քննարկվող հատվածում բառն օգտագործված է իր բուն՝ աշխարհիկ թագավորի արբունիքի իմաստով և, ինչպես տեսանք, սրան է, որ առարկել են բանասերները: Հատվածում հայտնվում է, որ հին հույներն արգելում էին անբարոյականներին՝ մտնել արբունիք, այսպիսով

դրանից հետո ավելացվում է՝ եթե անբարոյական մարդն անցանկալի է աշխարհիկ արբունիքի համար՝ որքա՛ն ևս ավելի արգելված պետք է լինի նրա մուտքը երկնավոր թագավորի արբունիք, այսինքն՝ սրբատեղի: Տեսնում ենք, որ այստեղ արբունիք բառը ոչ միայն սխալ չէ, այլև հանդիսանում է քրննարկվող հատվածի առանցքը, ուստի և նրա սրբագրման մասին խոսք լինել չի կարող:

Հատվածը սովորաբար կապել են Թեոն Աղեքսանդրացու «Յաղագս ճարտասանական կրթութեանց» աշխատության հետ, այնինչ՝ այս աշխատության մեջ խոսվում է անբարոյական կանանց և ոչ՝ տղամարդկանց, Գեմետր դիցուհու տաճարի և ոչ՝ աշխարհիկ թագավորի արբունիքի մասին:

Աղեքսանդրացու հունարեն բնագրում (Theonis Progymnasmata, armeniaca et graeca, ed. Pr. Dr. A. Manandian, Erevani. 1938, էջ 37) արբունիք բառի գիմաց գտնվում է ὁσαυτοφορεῖον (թեամփորեոն) բառը, որը հայկական աղբյուրներում սովորաբար կամ չի թարգմանվել կամ էլ գործածվել է սրբատեղի իմաստով: Գերմանացի դիտնական Ադոլֆ Բաումգարտների կարծիքով (Über das Buch «Die Chrie», ZDMG, Leipzig, 1886. III, էջ 466) «Աերեոսի Պատմության» հեղինակը սխալ է թարգմանել այս բառը՝ նույնացնելով «արբունիք»-ի հետ: Մատենագրանի № 350 և 4149 ձեռագրերում պահպանված մի փաստ գալիս է հերքելու այս կարծիքը: XII և XIV դարերում ընդօրինակված հիշյալ ձեռագրերում գտնում ենք հունարենից հայերենին անցած փոխառյալ բառերի մի միջնադարյան բառարան, որտեղ բառացի կարդում ենք՝ «թեամփորեոն = արբունիք կամ եկեղեցի»: Այսպիսով պարզվում է, որ «Աերեոսի Պատմության» հեղինակն անվրեպ ճշգրտություններ է թարգմանել ὁσαυτοφορεῖον բառը, որն անշուշտ նրան հայտնի է եղել ո՛չ թե Թեոն Աղեքսանդրացու աշխատությունից, որը ինչպես տեսանք տարբեր բովանդակություն ունի, այլ՝ Թեանովի մանրապատումի հունարեն մեկ այլ տարբերակից:

«Զի՛ պիղծն մերձեսցի բերան, կամ զի՛ արդ ոչ զողումն կալա զճաշակողն ի հուրն կենդանի աներկիւղաբար մերձենալ. այլ ունելեալք, և ոչ մարգարէն արժանաւոր լինէր ճաշակել զնա» (էջ 135, տ. 11—14):

Պետք է լինի «Զի՛ պիղծն մերձեսցի բերան, կամ զի՛ արդ ոչ զողումն կալցի զճաշակողն՝ ի հուրն կենդանի աներկիւղաբար մերձենալ, զոր ոչ Սերոբէն իսկ ձեռամբ համարձակէր մերձենալ, այլ ունելեալք, և ոչ մարգարէն արժանաւոր լինէր ճաշակել զնա»:

Ընդգծված բառերը վերականգնել ենք 981թ. ձեռագրի միջոցով:

Նրանց բացակայութիւնը «Սերեոսի Պատմութեան» մեզ հասած բնագրում առիթ է տվել զանազան ենթադրութիւններին: Ստ. Մալխասյանցը այդ առիթով գրում է. «Այստեղ նորից ազգավարված է խոսքը: Թվում է, թե այլ ունելեալ պետք է տեղափոխել մի տող ներքև և կարգալ. զի՛ արդ զողումն ոչ կալա զճաշակողն՝ ի հացն կենդանի աներկիւղաբար մերձենալ. և ոչ մարգարէն արժանաւոր լինէր ճաշակել զնա, այլ ունելեալ միայն մերձենալով ի շրթունս նորա՝ անդրէն բնկալա զմաքուրքին: Ակնարկութիւն է նաայի մարգարէի տեսլեան: Ես. 2, 6—7: Պատկանյանը այսպես է թարգմանել այս հատվածը (Եր. 147). «И пророк не удостоился вкушать его сам—щипцами, но приблизив губы свои, получил ощущение,—որից ոչինչ չի հասկացվում» (ՍԵՊ, էջ 195):

Բնագրում մեր վերականգնած նախադասութեամբ լուծվում է բանասերներին տարակուսանք պատճառած հարցը:

«Ապա ասէ. «Ես գամ ի Կարնոյ քաղաք, և եկայք դուք առ իս»: Եւ կամ՝ «Ես գամ առ ձեզ, և տամ ձեզ ազնութիւն հողգի, և խորհիմք ի միասին, եթէ զինչ արժան իցէ առնել»: (էջ 141, տ. 8—11):

Պետք է լինի «...տամ ձեզ ազնութիւն ձեռ ոգի (=70.000 հողի)»:

Ազգավարված բնագրի «հողգի» բառը «Սերեոսի Պատմութեան» բոլոր թարգմանիչները (Ք. Պատկանյան, 2. Հյուրըրշման, Յ. Մակլեր, Ստ. Մալխասյանց) նույնացրել են հողգ (սոճիկ, օրապահիկ) բառի հետ և բնագրի տվյալ հատվածը թարգմանել են այսպես. 1. Ք. Պատկանյանը՝ «дам вам сильную помощь (История императора Иракла, стр. 153), 2. 2. Հյուրըրշմանը՝ «Unterstütze euch durch Sold» (Zur Geschichte Armeniens, S. 31), 3. Յ. Մակլերը՝ «Je vous assisterai par une solde» (Histoire de Heraclius, p. 133), 4. Ստ. Մալխասյանցը՝ «дам вам средства на содержание (жалование)» (История епископа Себеоса, стр. 117):

Քննարկվող հատվածն ունի հետևյալ բովանդակութիւնը: Բյուզանդացի կայսր Կոստանդ 2-րդի (641—668) թագավորութեան 12-րդ տարում Թեոդորոս Ռշտունին ապստամբում է բյուզանդացիների դեմ և անցնելով արաբացիների կողմը, կնքում է հայ-արաբական նշանավոր պայմանագիրը, որը Հայաստանին վերապահում էր բացառիկ արտոնութիւնները¹⁹:

¹⁹ Բյուզանդական պատմիչ Թեոփանեսի Chronographia -ում vol I, Bonnae, 1839, p.527 Թեոդորոս Ռշտունու անվան փոխարեն կարգում ենք Պատագնատես Սառչանդիս (Սառչանդիս ὁ τῶν Ἀρμενίων πατριζιός), Պ. Պետերսը (Սառչանդիս-Περσογενής: «Byzantion», t. VIII, f. 2 (1933) Bruxelles p. 405-423) կարծիք է հայտնել, թե Պատագնատեսին պետք է նույնացնել Թեոդորոս Ռշտունու հետ կամ էլ՝ այս անվան ակունքները որոնել վրացերեն sparstaganl բառի մեջ: Մեր կարծիքով Թեոփանեսի սկզբնական բնագրում Սառչանդիս անունը չի եղել: Այս անունով հայկական պատրիկ զոյութիւն չի ունեցել (առհասարակ Սառչանդիս անուն հայտնի չէ): Թեոփանեսն ինքը նշում է Կոստանդ 2-րդ կայսեր ժամանակ կնքված միայն մեկ հայ-արաբական պայմանագիր: Ուրեմն նա ինքը ժխտում է երկրորդ դաշինքի (հետվարար նահ՝ երկրորդ հայ պատրիկի) զոյութիւնը: Պետք է ենթադրել, որ Թեոփանեսը Թեոդորոս Ռշտունու անունը գրելու փոխարեն նրան կոչել է «ուխտագնաց», «զավանակ» մականվամբ, որը հունարեն կլինի παροστάτης: Հայտնի է, որ Թեոդորոս Ռշտունուն պատրիկութեան պատիվը տվել էր Կոստանդ 2-րդը: Եվ քանի որ Ռշտունին ապստամբեց հենց այս միևնույն Կոստանդի դեմ և անցավ մահմեդական արաբների կողմը, բյուզանդացիները

Կոստանդր գիմում է Ռշտունուն և առաջարկում է միանալ իրեն, խոստանալով տալ «օգնութիւն հոռի»: Ռշտունին չի համաձայնվում: Այդ ժամանակ Կոստանդր արշավում է Հայաստան 100.000 զորքով:

«Հոռի» արտահայտության սխալ վերծանմամբ անհայտ է մնացել մի կարևոր տեղեկություն հայ-բյուզանդական հարաբերությունների մասին: Բնագրի վերականգնման միջոցով պարզվում է, որ բյուզանդացի կայսր Կոստանդր մտադիր է եղել հայոց զորավար Քենդորոս Ռշտունու արամազորության տակ դնել 70.000-անոց մի զորախումբ և ձեռնարկել միասնական զործողություններ արաբացիների դեմ:

Սկզբնական բնագրի «Հոռի» («70.000 ոգի») բառը մեզ հասած բնագրում սխալմամբ բնորոշակված է միասին՝ «հոռի», որը նմանվելով «հոռ» (ոտճիկ) բառին՝ շփոթության մեջ է գցել բնագիրը վերծանողներին:

Ավելի ուշագիբ գնությունը, սակայն, ցույց կտար, որ «հոռ» («ոտճիկ») բառի զործածությունն այստեղ անսպասելի է: Բացի դրանից, եթե բառն իսկապես «հոռ» լիներ, ապա նշված նախադասության մեջ այն չէր կարող զործածվել սեռական-արական հոլովով և դառնալ «հոռի»:

Իրականում «հոռ» բառն անձանոթ չէ «Սերեոսի Պատմության» հեղինակին և նա այն զործածել է ճիշտ առումով. «բաշխէր զարացն հոռս, և ճաշ և ընթրիս» (էջ 90):

«Օգնութիւն հոռի» արտահայտությունը սխալ է ոչ միայն քերականորեն, այլև բովանդակությամբ:

Քննարկվող բնագրում «օգնություն» բառն ունի միայն ուժով (և ոչ՝ նյութապես) օգնելու իմաստ: Հայոց զորավարը երբեք ոտճիկ կամ նյութական օգնության պահանջ չէր առաջարկել, որպեսզի Կոստանդր կայսրն էլ խոստանար նրան ոտ-

երան զրկեցին պատրիկության պատվից և հրապարակորեն հուշակեցին «ուխտազանց» παραβάτης: Հավանաբար այս բառի ազնատուծից էլ առաջացել է Πεσαγγάτης -ը: Պալեոգրաֆիկ առումով այս բառերի շփոթը շատ հնարավոր է. այսպես՝ παρ(ε)αβ(ε)γ(α)της: Ածականն բնկալելով որպես հատուկ անուն, ներմուծող գրիչներն այդ անվան հետ հարմարեցրել են նաև նախադասության մյուս անդամները:

ճիկ տալ: Ռոճիկ տալու համար պետք էլ չէր, որ կայսրը գար Կարին, նա կարող էր նստել իր մայրաքաղաքում և ոտճիկն սուղարկել զործակալների միջոցով:

Արաբների իշխանը Քենդորոսին արդեն խոստացել էր տալ «զարս յազնականութիւն» և բյուզանդական կայսրն այս ռազմական օգնության դեմ է, որ առաջադրում է իր 70.000-անոց օգնությունը:

Արաբների իշխանը Քենդորոս Ռշտունուն սիրաշահելու համար առաջարկել էր այնպիսի մեծ արտոնություններ, որոնց դիմաց բյուզանդական կայսրի առաջարկած կարծեցյալ հոռը ծիծաղելի կթվար: Ահա այդ արտոնությունները. «Այս լիցի ուխտ հաշտութեան իմոյ ընդ իս և ընդ ձեզ, —ասում է արաբների իշխանը, — որչափ ամաց և դուր կամիջիք, և ոչ առնում ի ձեռք սակ գերեամ մի. ապա յայնժամ տաչիք երդմամբ, որչափ և դուր կամիջիք: Եւ հեծեալ կալէք յաշխարհիդ ժե հազար և հաց յաշխարհէն տուր և ես ի սակն արժունի անգարեմ. և գեծեալսն յԱսորիս ոչ խնդրեմ, բայց այլ ուր և հրամայեմ պատրաստ լիցին ի գործ: Եւ ոչ արձակեմ ի բերդորայն ամիրայս, և ոչ՝ տանիկ սպայ ի բազմաց մինչև ցմի հեծեալ: Թըշնամի մի մտցէ ի Հայս, և եթէ զայ Հոռոմ ի վերայ ձեր՝ արձանեզ զարս յազնականութիւն՝ որչափ և դուր կամիջիք: Եւ երդնում ի մեծն Աստուած՝ եթէ ոչ ստեմ»:

Ահա այս դարմանալի արտոնություններին հակադրվելու համար է, որ Կոստանդին կայսրը Ռշտունուն խոստանում էր 70.000-անոց մի բանակ:

«Սերեոսի Պատմության» մեջ օգնություն բառն ամենուրեք զործածված է ռազմական օգնության (և ոչ՝ ոտճիկ) առումով: Հմմտ. «տայր նոցա զզարսն կայսերական յազնութիւն» (էջ 27), «արձակեա ինձ զար յազնութիւն» (36—37), «մատուցէ զզարսն յազնութիւն» (44), «զարս բազումս յազնութիւն իւր» (67), «եթէ զար պիտոյ է՝ արձակեցից յազնականութիւն» (99), «Քունդս կազմել իբրև ՀՈՒ (= 70.000)... այլ զարս զումարեալ արձակեցէ յազնականութիւն ճոցա» (107), «խնդրել ի բերդէն Գարանից զար յազնականութիւն իւրեանց» (118) և այլն: Այսպիսի մի արտահայտու-

թյուն է նաև «տամ ձեզ ազնութիւն Հի (=70.000) ոգի» արտահայտութիւնը, որտեղ արդեն որոշակիորեն նշված է օգնութեան շափը, որը փոխարինում է մյուս նախադասութիւններում անորոշ «զար» (զորք) բառին:

Իսկ որ «Սերեոսի Պատմութեան» հեղինակը սովորութիւն ունի մարդկանց քանակը «հոգի», «ոգի» բառերով նշելու՝ այս փաստն առկա է ոչ միայն «Հոգի» արտահայտութեան մեջ, այլև մի քանի այլ արտահայտութիւններում: Համեմատիք, օրինակ, «Եւ խաղացուցին զբազմութիւն զերուցն Ան հազար հոգի» (էջ 110) («Երեսուն և հինգ հազար ոգի զերեցիս», Հովհ. Գրասխ., Թիֆլիս, 1912, էջ 82), «զպատանդսն, զոր տարեակ էին յերկրէն, ոգիս իբրև ԲՉԷ» (էջ 155) և այլն:

ԽԵ

«Արդ իբրև ետես բազմութիւն զարացն Իսմայելի, եթէ ոչ յաջողի նոցա գործն ի կողմանէ ամուր լերանցն Մարաց. քանզի ոչ իսկ նուաճեցան ի ծառայութիւն նոցա Կեթրուս և Սկիւթեայ, որ են զեաֆ Գելումֆ, հանդերձ ամենայն ամրաբնակ բազմութեամբն» (էջ 151, տ. 6—10):

Պետք է ուղղել՝ «...Կեթրուս և Սկիւթեայ, Գեղֆ, Գելումֆ...»:

Մեր բերած հատվածի բովանդակութիւնից որոշակիորեն երևում է, որ «Կեթրուս»-ը և «Սկիւթեայ»-ն գետեր չեն: Գետերի մասին հեղինակը չէր ասի «ոչ իսկ նուաճեցան ի ծառայութիւն նոցա... հանդերձ ամենայն ամրաբնակ բազմութեամբն»: Այստեղ խոսքը երկրների մասին է, որոնք իրենց ամրոց ամրաբնակ բնակչութեամբ շնչազանդվեցին իսմայելցիներին: Գետերը բնակչութիւն չէին ունենա և ոչ էլ ծառայութեան կմտնեին որևէ իշխողի տիրապետութեան տակ:

Հին աշխարհի քարտեզի վրա հիշյալ անուններով գետեր չկան: Ընդհակառակը, գոյութիւն են ունեցել Գեդրուսիա (=Կեթրուս) և Սկիւթիա երկրներ: Գեդրուսիան (Γεδρωσία) Պլուտարքոսի մոտ հիշատակվում է որպես պարսից տերութեան հարավ-արևելյան նահանգ: Հերոդոտոսը նույնպես

պարսից ցեղերի շարքում հիշատակում է գերուսիացիներին, որոնց անունից, ինչպես ենթադրում է Վ. Բարտոլդը²⁰ առաջացել է Պարսկաստանի հարավ-արևելյան Գեդրուսիա նահանգի անունը: Իսկ «Սկիւթեայ»-ը ակնհայտորեն սկիւթացիներին աշխարհն է, որը տարբեր ժամանակներում ունեցել է տարբեր սահմաններ և հին հայկական աղբյուրներում հենց այդպես էլ կոչվում է՝ «Սկիւթիա»:

«Սերեոսի Պատմութիւնում» հիշատակված են այս՝ Կեթրուս և Սկիւթիա երկրները: Այսպիսով, կասկածից վեր է, որ «Կեթրուս և Սկիւթեայ, որ են զեաֆ Գելումֆ» արտահայտութեան մեջ սկզբնական բնագրում «զեաֆ» բառի փոխարեն կոչվել է մեկ ուրիշ բառ:

Այդ բառը գտնելու համար մեզ օգնութեան է զալիս ամենից առաջ նրա կողքին գտնվող Գելումֆ տեղանունը: Սա Կասպից ծովի հարավ-արևելյան մասում գտնված Գելում (Գելում) նահանգն է, որի սահմանները գտնվել են Պարսկաստանում, Գիլանի կազմում: Գիլանն իր անունն ստացել է այդ երկրում ապրած Գել ցեղից, որին հիշատակում են Պլուտարքոսը (Γελαι), Պլինիոսը (Geloe) և ուրիշներ²¹: Հայկական աղբյուրները հաճախ Գել (Գեղ) և Գելում (Գեղում, Գիղում) անունները հիշատակում են միասին: «Սերեոսի Պատմութիւնում» սրբագրվող արտահայտութիւնից մի պարբերութիւն առաջ հիշվում է «Գելն (=Գեղն) և Գելումն»²²: Այսպես է (հոլովված ձևով՝ «Գեղաք և Գիղմովք») նաև Անանիա Շիրակացուն վերագրվող «Աշխարհացոյցում»²³:

Պաղոմեոսի քարտեզում նույնպես Գեղը և Գելումը երկրները նշված են կղել միասին. «Κάσπιοι, Καρχηδοί, Γελαι»:

²⁰ Бартольд В., Историко-географический обзор Ирана, СПб, 1903, стр. 92 *Հմտ. նաև էջ 99*:

²¹ Barbier de Meynard, Dictionnaire géographique, historique et littéraire de la perse et des contrées adjacentes, Paris, 1861, p. 690.

²² Սեղ, էջ 150:

²³ Աշխարհագիր հատած երկրորդ, տպված՝ Ա. Գ. Արամյան, Անանիա Շիրակացու մատենագրութիւնը, Երևան, 1944, էջ 340:

(= Գեղք), Δριβινας (= Գիլումք)²⁴; նույնը հանդիպում ենք նաև Մովսես Խորենացու անվամբ հրատարակված «Աշխարհացոյցի» մի տարբերակում «Գեղք, Գիլումք»²⁵; (Այստեղ Սկիւթիան նույնպես ամենուրեք նշված է «Սեբեոսի Պատմության» մեջ հանդիպող ձևով՝ «Սկիւթիա»²⁶): Եղիշեն գրում է. «զգունդն ... Գեղաց»²⁷,

Հ. Հյուրշմանը ցույց է տվել, որ «Սեբեոսի Պատմության» մեջ ամենուրեք «Գեղում» անունը փոխարինում է Գիլումին (= Գեղում), իսկ մեր կողմից սրբագրվող հատվածից մեկ պարբերություն վերը հանդիպող «Գեղն և Գիլումն»-ի փոխարեն պետք է կարդալ «Գեղն և Գիլումն»²⁸:

Նշված փաստերի հիման վրա պարզվում է, որ «Կեթրուս և Սկիւթեայ, որ են գեալ Գիլումք» արտահայտությունն մեջ գեալ բառի փոխարեն սկզբնապես եղել է Գեղք²⁹, որը ինչպես մեր մյուս աղբյուրներում, այնպես էլ «Սեբեոսի Պատմության» մեջ նշված է Գիլումի կողքին՝ «Գեղք, Գիլումք»:

Դա ապացուցվում է նաև սրբագրվող հատվածից քիչ վերը հաղորդվող այն տեղեկությամբ, ըստ որի մարերն ապստամբությունն սկսելիս իրենց հույսը դրել էին ինչպես մարաց անառիկ լեռների, այնպես էլ Գեղ (= Գեղք) և Գիլում երկրների քաջ բնակիչների վրա: «Ապստամրեցան մարք ի ծառայութենէն Իսմայելի... ապաւէն և թիկունս իւրեանց արարին զամուրս աշխարհին մարաց... զժիր և զքաջ ազգացն զարութիւնս, որ բնակեալ էին ի նոսա, Գեղն և Գիլումն»³⁰: Ահա այս

նույն Գեղ և Գիլում երկրների քաջ բնակիչներն են, որ սրբագրվող հատվածում շեն հնազանդվել արարներին: «Կեթրուս և Սկիւթեայ, Գեղք, Գիլումք»:

Գեղք երկրի անունն ընկալելով որպես «գետք» (= գետեր) բառ, ընդօրինակող գրիչը կարծել է, թե այդ բառից առաջ հիշատակված Կեթրուս և Սկիւթեայ անունները Գիլումի գետերի անուններն են. այդ պատճառով էլ նա ավելացրել է «որ են» («որ են գետք») արտահայտությունը, որպեսզի զրանով «գետք Գիլումք»-ը կապի «Կեթրուս և Սկիւթեայի» հետ:

Այս ներմուծումը կարող էր կատարվել միայն հետագա ժամանակներում ապրած մի գրչի կողմից, որի համար արդեն անծանոթ էին ինչպես Գեղք, այնպես էլ Կեթրուս և Սկիւթեայ անունները: «Սեբեոսի Պատմության» հեղինակի ապրած ժամանակ այս անունները դեռ գործածության մեջ էին, ուստի և այս հեղինակը քաջ գիտեր, որ Կեթրուս, Սկիւթեա, Գեղ, Գիլումք երկրներն իրարից տարբերվող երկրներ էին, որոնց սահմանները Հայաստանից այնքան էլ հեռու չէին (Կեթրուսը գտնվում էր հարավ-արևելյան Իրանում, այժմյան Բելուշխստանում, իսկ մնացածները՝ Կասպից ծովի շրջակայքում):

«Սեբեոսի Պատմության» մեջ թերևս փոքր ինչ անհասկանալի կարելի է համարել Կեթրուսի հիշատակությունը: Այս երկիրը հարևան չէր մյուսներին, գտնվում էր Իրանի հարավային սահմանների մոտ, ուստի և նրա հիշատակությունը այստեղ կարծես թե անսպասելի է: Ըստ Մարկվարտի Կեթրուսն այստեղ փոխարինում է Կազուս (Կեզուս) անվանը, որով կոչվում էր հենց Գեղք, Գիլում և Սկիւթեա երկրների հետ անմիջական հարևանության մեջ գտնվող մի ցեղ: Ներկա Գիլանում ապրած այս ցեղին պատկանողները կոչվել են կեզուսներ, կազուսներ, կազիչք Καδουσαι, Καδιστηναι, cadseni, cadusii ³¹: Նրանց հիշատակում են Հերոդոտոսը, Ստրաբոնը, Պոլիբիոսը, Պլինիոսը, Գիորդոս Սիկիլիացին, Հեսու Ա-

²⁴ Ptolemeaus, Geographia. E codicibus recognovit C. Müllerus. Paris, 1883, VI, 25: Հմմտ. Géographie de Moïse de Corène, d'après Ptolémée, texte arménien traduit en français par le P. Arsène Soukry, Ventse, 1881, p. 54, An. 1.

²⁵ «Աշխարհացոյց Մովսեսի Խորենացու, յաւելումովք նախնեաց», Վեներիկ, 1881, էջ 41:

²⁶ Անդ, էջ 41, 42, 43:

²⁷ Եղիշէի վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին, ի լոյս ածեալ քաղաքատուփեամբ ձեռագրաց աշխատութեամբ Ե. Տեր-Մինասյան, Երևան, 1957, էջ 115—116:

²⁸ Hübschmann H., Arm. Gramm. I T., S. 34-35.

²⁹ Հմմտ. Marquart J., Eranšahr, S. 125

³⁰ ՍեՊ, էջ 150:

³¹ Հմմտ. Прокопий Кесарийский. История войн римлян с персами, пер. с греч. Спиридона Дестуниса, СПб, 1876, стр. 177, Nöldke Th., Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sassaniden, aus Tabari, Leiden, S. 479.

սորի Սյունակյացը և ուրիշներ, հայ մատենագիրներից՝ Պաղար Փարպեցին, Եղիշեն («կատիշք»), յոթերորդ դարի «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը («կաղիշք»³²) և այլ մատենագիրներ:

Կագուսները կամ կեղուսները հաճախ հանդես են եկել սկյութացիների հետ միասին, իսկ Պլուտարքոսը կագուսների հայրենակից գեղերին (Γελαί, Γηλαί) համարում է սկյութացիներ: Դիոգորոս Սիկիլիացին գրում է. «Ապա հրամայեալ երկու հազար Կատուսաց և հազար ընտիր հեծելաց Սկյութացոց՝ պատեալ զթևով թշնամեաց՝ յարձակիլ ի վերայ աղխին և աիրել ծանրութեանց նորա»³³:

Ինչպես տեսնում ենք, սկյութացիների հետ հարևանության մեջ գտնված «Կագուս» («կեղուս») ցեղը կարող էր շփոթվել «կեթրուս»-ի հետ և «Սերեոսի Պատմության» մեջ տեղ գրավել Սկիթեայի կողքին: Կարող էր նաև պատահել, որ այս Պատմության հեղինակը նկատի ունեցած լիներ հենց կեթրուսը, անկախ այն բանից, որ այս երկիրը հարևան չէր մյուսներին: Մեզ համար կարևորն այն է, որ «Սերեոսի Պատմության» հեղինակը ծանոթ է իր ժամանակակից այս երկրներին և չէր կարող նրանց համարել գետեր և գրել. «Կեթրուս և Սկիթեայ, որ են գետք Գելուսք»:

ԽԶ

«Արդ՝ թէպէտ և վայրապար գրուցեալ տողեցից զբանս ի կարգի պատմութեանս ըստ անհանճար խորհրդոյ մտացս իմոց և ոչ ըստ արժանատր շնորհի գիտութեան—որ և այս ևս կատարեսցի ի ժամանակի իւրում» (էջ 154, տ. 6—31):

Ն. Ակինյանը («Հանդէս ամսօրեայ», 1923, էջ 224) արդեն նկատել է, որ այս հատվածը «կը կազմէ Սերեոսի Պատմության վերջաբանը, որ յայտնապէս սխալ գետեղուած է, պետք է փոխադրել... վերջը»:

³² Այս մասին տե՛ս Géographie de Moïse de Coréne, trad. p. A. Soukry, p. 12—13:

³³ «Պատմութիւն մեծին Աղէքսանդրի Մակեդոնացոյ», թրգմ. Գարրիէլ Ս. վ. Պատկանեանց, Աստրախան, 1827, էջ 115:

Ակինյանն առաջարկել է նաև 25 այլ ուղղումներ, որոնք համոզիչ չլինելով, իրենց ազդեցութիւնը տարածել են նաև քննարկվող հատվածի վրա: Ակինյանի ուղղումների մասին Ստ. Մալխասյանցը գրում է (ՍԵՊ, էջ 42). «Ուղղումների թիվը հասնում է 26-ի... Մենք... բնականապես շատ հետաքրքրվեցինք այս ուղղումներով, և մի առ մի ստուգելով, հուսախաբ եղանք. զոնե չվստահեցանք որևէ մեկից օգտվել և ըստ այնմ տեղափոխել հատվածները»:

Այսուհանդերձ պետք է ասել, որ Ակինյանի գիտողութիւնը քննարկվող հատվածի նկատմամբ ճիշտ է: Մնում է բերել այն ապացուցող փաստեր: Գրանք են՝

1. Հատվածն առաջացրել է մի սեպ և ընդհատել է իրենից առաջ և հետո գտնվող բնագրի կապը: Հատվածին նախորդող բնագրի բովանդակության շարունակութիւնը գտնում ենք հատվածից հետո: Այսպես. նախորդող տողերում հայտնվում է, որ ներսես կաթողիկոսը «յետ վեցերորդ ամի հալածանացն զարձաւ անդրէն ի տեղիս իւր»: Իսկ այս «վեցերորդ ամի» խոսքին վերաբերող «ի նմին ամի ի բաց կացին Հայք ի ծառայութեանէ իսմայելացոցն» բառերը գտնում ենք հատվածից հետո: Միջանկյալ հատվածը բոլորովին այլ բովանդակութիւն ունի, այնտեղ չկա որևէ ժամանակագրական տվյալ, որին համապատասխաններ հատվածից հետո եկող «ի նմին ամի» արտահայտութիւնը:

2. Հատվածի սխալ տեղադրված լինելը բացահայտում են նաև հատվածում հանդիպող «զնոցանէն ասէ», «սորա», «զորմէ» բառերը, որոնք վերաբերում են սկզբնապես հատվածից առաջ գտնված բնագրին: Հատվածում հեղինակը բերում է Հին կտակարանից ասացվածքներ՝ «երկինք և երկիր. անցցեն՝ և բանք իմ մի անցցեն» (Մաթ. XXIV, 35 և այլուր), «Զի հուր բորբոքեսցի ի բարկութեանէ իմմէ» (Երեմիա, XV, 14) և ավելացնում է, թե զրանք վերաբերում են նրանց («զի զնոցանէն ասէ՛ յայտ է»): Ովքե՛ր են այս «նրանք»: Բնագրի ներկա վիճակում դա հայտնի չէ: Բայց երբ հատվածը տեղափոխում ենք իր տեղը, այսինքն՝ երկու էջ հետո, «Սերեոսի Պատմու-

թյան» վերջը, տեսնում ենք, որ խոսքը վերաբերում է իսմայելացիներին:

«Սեբեոսի Պատմության» մեզ հասած բնագրի եզրափակիչ մասում (ՍեՊ, էջ 155, տ. 27—էջ 156, տ. 23) հեղինակը պատմում է այն մասին, որ «առաքեաց Աստուած խոսվութիւն ի մեջ բանակացն որդոցն Իսմայէլի, և պատանեցաւ միաբանութիւն նոցա և խառնեցան ընդ միմեանս, և բաժանեցան ի շոքս մասունս... Եւ սկսան կռուել ընդ իրեարս, և անհուն կոտորածով զմիմեանս սատակէին»: Ասլա հայտնում է, որ բուրբին հազթում է շոքս մասի իշխաններէից մեկը՝ Մավիասը, որը «հնազանդեցուցեալ ընդ ինքեամբ՝ և թագաւորէ ի վերայ կալուածոց որդոցն Իսմայելի և առնէ խաղաղութիւն ընդ ամենեսին»:

Ահա այս խոսքերից հետո է սկզբնական բնագրում ընդօրինակված եղել ներկա միջանկյալ հատվածը, որտեղ հեղինակը Մավիասին (Մուավիային) նկատի ունենալով գրում է. «Չորմէ (իմա Մավիասի մասին—Գ. Ա.) զոչէ մարգարէն Գանիէլ, եթէ՝ «Գազանն շոքոսդ անեղ և զարմանալի և հզաւ լոյժ, ժանիք նորա երկաթիք, և մագիլք նորա պղնձիք. ուտէր և մանրէր, և զմնացեալսն առ ոտն կտորէր» և այլն ևս. և ապա էլս բանիցն ասէ. «Մերձ է ար կորստեան նոցա, հասեալ է պատրաստութեամբ տէր ի վերայ նոցա»: Որ և այս ևս կատարեսցի ի ժամանակի իւրում:

Այսպես էլ ավարտվել է «Սեբեոսի Պատմության» սկզբնական բնագիրը: Հեղինակն արարների տիրապետությունը նշելուց հետո իր գիրքը եզրափակել է ընթերցողին քաջալերող լավատեսությունը այն մասին, որ իսմայելացիների տիրապետությունը չի հարատևի, «մերձ է ար կորստեան նոցա... Որ և այս ևս կատարեսցի ի ժամանակի իւրում»: Սա պատմական չրվածքին բնորոշ վերջաբան է:

Իր տեղը կորցրած այս վերջաբանի սկզբի բառերի բնույթից էլ է երևում, որ այն գրված է ամբողջ Պատմությունն ավարտելուց հետո: Հեղինակը գրում է. «Արդ՝ թէպէտ և վայրապար զրուցեալ տողեցից զբանս ի կարգի պատմութեանս բստ անհանճար խորհրդոյ մտացս իմոց, և ոչ ըստ արժանաւոր

շնորհի դիտութեան. այլ սակայն անդր հայեցեալ ի կարգս ուսումնասիրացն, և հաստատեցից մարգարէական բարբառովքն, որ ըստ հրամանի տեառն խաւսեցեալ»: [«Արդ՝ թեպետև զուր տեղը զրուցելով եմ տողելու այս խոսքերը Պատմությանս կարգի մեջ (իմ մտքի անհանճար խորհրդով և ոչ թե գիտությանս արժանավոր շնորհով), բայց նայելով ուսումնասիրողների կարգին՝ (ասածս) կհաստատեմ խոսքով մարգարեի, որ խոսել է տիրոջ հրամանով»]:

Անշուշտ, հեղինակն իր պատմությունը պետք է վերջացրած լիներ, որպեսզի գրեր, թե ինքը զուր տեղն է այս տողերը մտցնում իր Պատմության կարգի մեջ և այդ բայլին էլ դիմում է, որպեսզի Պատմության ընթացքում իր ասածը հաստատի մարգարեի խոսքով: Իսկ այդ մարգարեի խոսքն այն է, որ իսմայելացիների կորուստը մոտ է. «Մերձ է ար կորստեան նոցա»: Սրանք պարզ կերպով խոսում են այն մասին, որ մեր նշած հատվածն իրոք «Սեբեոսի Պատմության» վերջաբանն է, որը գրված է իսմայելացիների մասին հեղինակի ասածը Կտակարանի խոսքերով հաստատելու համար: Եթե նախորդ բնագրում իսմայելացիների շոքս մասի բաժանվելու մասին խոսք եղած շիինը՝ չէին կարող գրվել միջանկյալ հատվածում գրտնրվող Գանիել մարգարեի խոսքերը՝ շոքս գազանների և նրանցից ամենատեղի՝ շորբորդ գազանի մասին: Ուրեմն Գանիելի խոսքերը պարունակող միջանկյալ հատվածը պետք է տեղափոխել Պատմության վերջը և նրանով ավարտել գիրքը:

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ԳՒԽԱՎՈՐ ԱՐԳՅՈՒՆՔՆԵՐԸ

Սեբեոսին վերագրված Պատմության և նրան միացած շոքս գլուխների հեղինակներին նվիրված սույն ուսումնասիրության հիմնական արդյունքները հետևյալներն են.

1. Հայտնաբերված է VII դարում գրված մի խոշոր գասական գործի հեղինակ՝ Խոսրովը, որը գրել է VI—VII դարերի Հայաստանի և հարևան երկրների պատմությունը: Նրա արժե-

քավոր աշխատությունը մինչև այժմ սխալմամբ վերագրվել է ուրիշ հեղինակի՝ Սեբեոսին:

2. VII դարում Հայաստանում գրվել է բյուզանդական կայսր Հերակլի գործունեությանը նվիրված մի պատմություն, որի հեղինակը եղել է հայ պատմիչ Սեբեոսը: Պարզվում է, որ այս գիրքը մեզ չի հասել:

3. Բացահայտված է XI դարի մեզ չհասած մի երկից (Հովհան Տարոնացու «Բագրատունյաց պատմություն») մի հատված, որը ձեռագրերում թյուրիմացաբար ընդօրինակված է եղել Սեբեոսին վերագրվող Պատմության կազմում:

4. Հայտնի են դառնում V դ. պատմիչ Փավստոս Բուզանդի կորած գրքերի գոյությունն ապացուցող փաստեր, որոնց թվում՝ Մամիկոնյանների զրույցի մեզ չհասած մասերի հետքեր:

5. Վերացվում են որոշ թյուրիմացություններ, որոնց հիման վրա բանասերները Մովսես Խորենացուն համարել են VII դարի հեղինակ Սեբեոսից հետո ապրած պատմիչ:

6. VII դարից առաջ ապրած Ստեփանոս Տարոնացի անունով պատմիչ գոյություն չի ունեցել: Այս անվամբ բանասիրությանը հայտնի մտացածին պատմիչը ոչ այլ ոք է, քան X դարի պատմիչ Ստեփանոս Տարոնացի Ասողիկը:

7. Ձեռագրական նոր նյութերի և բանասիրական պրոբլեմների միջոցով ճշգրտվել և լրացվել են «Սեբեոսի Պատմության» և նրան կից հատվածի աղճատված բնագրերը: Սրանով միաժամանակ հնարավորություն է ստեղծվել պատաստելու այս երկերի քննական հրատարակությունը:

РЕЗЮМЕ

Седьмой век нашей эры известен историческими событиями мирового значения: персидско-византийские войны, пленение Креста и завоевание Иерусалима в 614 г., выступление на политической арене арабов и их первые походы, падение Сасанидского Ирана, захват византийских владений арабами и т. д.

Несмотря на многозначительность этих крупнейших политических и социальных событий, ни персидско-арабская, ни византийская литературы не выдвинули в ту эпоху ни одного достоверного историографического сочинения, правдиво отображающего современные им происшествия. Отголоски их имеются лишь в произведениях более поздних авторов.

Единственным исключением в историографии данной эпохи является «История Себеоса». Автор этого уникального произведения, современник и очевидец эпохальных событий, сообщает ценные сведения о политической жизни Закавказья, Ирана, Ближнего и Среднего Востока, Византии.

«Историю Себеоса», как памятник древнеармянской письменности, вовлекли в научный оборот и исследовали, в первую очередь, естественно, армянские ученые: И. Гатрчян, Н. Эмин, К. Патканян, Г. Халатянц, М. Гарегашян, Норайр Бюзандаци, Г. Зарбаналян, Г. Алишан,

Б. Саргисян, Н. Адонц, Лео, А. Манандян, С. Малхасянц, М. Абебян, Н. Акинян, А. Заминян и др.

Она удостоилась высокой оценки также со стороны представителей европейской исторической науки. Так, крупный немецкий историк-лингвист Г. Гюбшман посвятил «Истории Себеоса» специальное исследование и перевел с древнеармянского на немецкий язык часть Истории, касающуюся первых арабских походов. Этот свой труд он представил Лейпцигскому университету в качестве конкурсной работы на соискание права преподавания в университете.

Один из лучших исследователей персидско-византийских войн, Эрнст Герланд, использовал «Историю Себеоса» в качестве достоверного первоисточника в своей диссертационной работе на соискание ученой степени доктора наук.

Итальянский византист Анжело Перниче, написавший на основании греческих, персидских, латинских, сирийских, коптских, арабских и армянских источников научную историю византийского императора Ираклия, среди использованных им источников придавал первостепенное значение «Истории Себеоса».

Этот редкий памятник мировой литературы снабдил ценными материалами также ряд французских (Э. Дюлорье, В. Ланглуа, Ф. Маклер), русских (Г. Ласкин, В. Болотов, Н. Марр, Ю. Кулаковский), английских (Г. Б. Бюри) и других ориенталистов и византистов.

Со времени открытия интересующего нас памятника вплоть до наших дней «История Себеоса» остается одним из основных первоисточников истории VII века. За последние годы к ней, наряду с нашими учеными, обращались также зарубежные специалисты.

Древнеармянский текст «Истории Себеоса» переведен на русский, французский, немецкий и частично на английский языки.

Автором «Истории Себеоса» считается армянский историк VII века Себеос. Это общепризнанное мнение не вызывало никаких сомнений.

Однако новые материалы дают нам основание утверждать, что приписываемый Себеосу труд принадлежит перу другого автора.

Этой проблеме посвящен первый раздел данного исследования. Здесь на основании соответствующего материала показывается, что средневековые авторы, имевшие под рукой утраченный труд подлинного Себеоса, сообщают об этом источнике сведения, не совпадающие с содержанием произведения, ныне приписываемого Себеосу.

По единогласному свидетельству источников, Себеос написал специальное историографическое сочинение, посвященное византийскому императору Ираклию. Оно называлось «История Ираклия». В отличие от этого, в приписываемом ныне Себеосу труде Ираклий упоминается лишь в шести главах книги, а остальные сорок четыре главы представляют собой описание исторических событий в различных странах в течение VI—VII вв.

Даже ту часть книги, в которой имеются главы, упоминающие императора Ираклия, автор не связывал с его именем, а озаглавил ее «История персидского царя Хосрова». И действительно, центральной исторической фигурой в этом разделе является Хосров Парвез (590—627 гг.).

Исследователи не обратили должного внимания также на предисловие книги, где автор сообщает, что он в своем сочинении будет описывать события, охватывающие период царствования восьми персидских и византийских царей: Пероза, Хосрова Нуширвана, Вормизда, Хосрова Парвеза, Маврикия, Фоки, Ираклия, Кавата. Таким образом, автор сам определяет рамки своей книги и характеризует ее не как «Историю Ираклия», а как историю двух веков.

Что же касается настоящей «Истории Ираклия», то эта книга должна была содержать описание всей деятельности Ираклия, по крайней мере, связанной с Арменией, между тем, как в книге, изданной ныне под названием «История Ираклия», отсутствуют такие важные и **общеизвестные** сведения о деятельности Ираклия в Армении, которые мы находим у авторов более поздних времен и которые, бесспорно, восходят к подлинной, не дошедшей до нас «Истории Ираклия» Себеоса.

Ко всему сказанному следует добавить и факт отсутствия в древнейшем списке мнимой «Истории Ираклия» имени Себеоса как автора данного произведения.

В свете перечисленных фактов опровергается авторство Себеоса и в этой связи возникает вопрос о подлинном авторе обсуждаемого памятника. Кому же обязана историческая наука столь ценными сведениями, дошедшими до нас благодаря этому труду?

В связи с этим приобретает решающее значение одно, не замеченное исследователями, свидетельство о древнейшем списке «Истории Себеоса». Рукопись, содержащая «Историю», хранится в Матенадаране им. М. Маштоца (за № 2639). Она представляет собой один из ценнейших рукописных памятников армянской письменности. В ней сохранились также древнейшие тексты «Жития Маштоца», написанного Корюном, учеником создателя армянской письменности, и «История Армении» Лазара Парпеци (V в.). В сборник входят произведения почти всех армянских историков V в. (Корюн, Агатангелос, Лазар Парпеци, Мовсес Хоренаци, Егише), а также труды мнимого Себеоса (VII в.) и Месропа Вайоцдзореци (X в.). Рукопись изучена и описана выдающимся армянским филологом Галустом Тер-Мкртчяном. К ней обращались в своих трудах также ученые, издавшие произведения других авторов V века: М. Абемян, Ст. Малхасянц, Е. Тер-Минасян и др.

При детальном палеографическом изучении рукописи нами было замечено, что дата ее создания определена учеными неточно. Заключительная часть рукописи, содержащая текст «Жития Маштоца», пришта к рукописи позже других текстов. Этот факт имеет исключительно важное значение для решения задачи, касающейся подлинного автора исследуемого произведения.

Дело в том, что до включения «Жития Маштоца» в состав сборника, рукопись в XVII веке хранилась в библиотеке Амртолинского монастыря в Западной Армении и была описана в каталоге рукописей, хранившихся в этой библиотеке. Каталог составлен в конце XVII века. Путем сравнительного изучения каталога и описанного в нем сборника нами обнаружено, что в то время, когда сборник находился в Амртолинском монастыре, он имел несколько иной вид, чем ныне. Заключительным текстом в нем был тот текст, который теперь находится перед «Житием Маштоца» и ошибочно приписывается Себеосу.

В каталоге этот труд считается произведением не Себеоса, а Хосрова.

В свете этих данных раскрывается имя подлинного автора исторического памятника, завоевавшего мировую известность в качестве труда Себеоса.

Амртолинский каталог был издан еще в 1903 г. Но сохранившееся в нем ценное свидетельство о писателе Хосрове, как об авторе интересующего нас памятника, оставалось в неизвестности благодаря неправильной интерпретации его и ошибочному представлению о сборнике, сохранившем древнейший текст сочинения Хосрова.

Поскольку специалистам не было известно, что при составлении каталога в XVII в. «Житие Маштоца» еще не входило в состав сборника и не было описано в каталоге, исследователь Н. Акинян предположил, что указанным в каталоге заключительным текстом за именем Хосрова является «Житие Маштоца», которое ныне на-

ходится в конце сборника. По этому толкованию следовало допустить, что составитель каталога Вардан Багшици, видный ученый XVII в., владелец многочисленных ценных рукописей, в том числе и настоящего сборника, большой знаток и исследователь древнеармянской литературы, не знал общеизвестной истины о том, что «Житие Маштоца» написано учеником Маштоца—Корюном, а не Хосровом.

Другой ученый, С. Тер-Акопян, издатель Амртолинского каталога, не был знаком с содержанием сборника, описанного в каталоге, и предполагал, что упомянутый составителем каталога Хосров являлся автором исторического сочинения, посвященного армянскому католико-су V в. Сааку Партеву.

Эти предположения не только исказили действительность, но и помешали своевременному выявлению Хосрова, как подлинного автора так называемой «Истории Себеоса».

Раскрытием имени Хосрова, однако, не завершаются поиски неведомого писателя-историка. Одного лишь имени Хосров недостаточно для определения личности этого автора, тем более, что в древнеармянской литературе известны несколько писателей, ученых по имени Хосров. Необходимо установить: кто же—интересующий нас Хосров.

Детально рассматривая ряд источников, мы выявляем личность этого Хосрова.

**

Вторая часть исследования посвящена проблеме Анонима.

Если личность Себеоса, как автора мнимой «Истории Себеоса» до сих пор не подвергалась сомнению, то иначе обстояло дело с первой частью «Истории Себеоса», из-

вестной под названием «Начальной истории Армении» или просто «Истории Анонима»¹.

Некоторые исследователи обнаружили в этом разделе «Истории» факты, на основании которых пришли к выводу, что этот текст не является составной частью «Истории Себеоса» и приобщен к ней случайно. Однако, за недостаточностью приведенных ими фактов эта справедливая гипотеза была опровергнута другими исследователями, изучившими данный памятник.

Благодаря исключительно важным сведениям, сохранившимися в «Начальной истории Армении» и относящимся к самому древнему периоду армянской письменности, изучение «Начальной истории Армении» и определение ее места среди памятников письменности приобрело важное значение для армянской филологии.

Трудно переоценить значение «Начальной Истории Армении» для изучения истоков армянской литературы. Именно в этом произведении сохранились сведения о первой книге армянской истории. Имеется в виду книга Мараббы Мцурнаци. Отец армянской историографии Мовсес Хоренаци написал свою прославленную «Историю Армении» щедро пользуясь данными книги Мараббы.

Что представляла эта книга? Кто был Марабба Мцурнаци? В каких взаимоотношениях находятся книга Мараббы, упомянутого в «Начальной Истории Армении» и книга Марабаса Катины в «Истории Армении» Мовсе-са Хоренаци? Чье имя скрывается под условным названием Анонима, автора ошибочно приобщенного к «Истории Себеоса» исторического памятника, который донес

¹ Под этими заголовками имеются в виду первые четыре главы «Истории Себеоса». См. «История еп. Себеоса», четвертое исправленное издание с предисловием и примечаниями Ст. Малхасянца, Ереван, 1939, стр. 1—22. (на арм. яз.).

до нас выдержки из первой книги Мараббовой истории? Когда была написана «Начальная История Армении»?

Эти вопросы более столетия не сходят с поля зрения исследователей.

Среди памятников древнеармянской классической литературы нет текста, который подвергся бы столь разностороннему исследованию, как упомянутое анонимное произведение.

«В нашей литературе,—пишет Ст. Малхасянц,—нет другого автора, кроме Хоренаци, который за 95 лет породил бы столь разносторонние мнения, как «История Себеоса»² (имеется в виду «Начальная История Армении»—Г. А.).

Прошло более полвека со времени публикации замечательного исследования видного армениста—Н. Г. Адонца, однако, слова его относительно проблемы Анонима сохраняют свою силу и поныне.

«Начальная история Армении»,—пишет Н. Адонц,—или так называемая история Анонима, несмотря на значительное число исследований, посвященных ей, продолжает еще оставаться загадкой для армянской филологии. Раскрытие ее имеет основной интерес особенно теперь, ввиду его решающего значения в вопросе о Моисее Хоренском. Ученым не удавалось истолковать «Начальную историю» в настоящем свете и уловить истинное отношение ее к Хоренскому, главным образом, потому, что они обходили вопрос о надлежащей критике текста, должествующей предшествовать всякой другой критике»³.

В настоящем исследовании «Начальная История Армении» изучается именно с точки зрения требований

² Ст. Малхасянц, Филологические замечания, Ереван, 1961, стр. 180.

³ Н. Адонц, «Начальная история Армении» у Себеоса в ее отношениях к трудам Моисея Хоренского и Фауста Византийского.—Византийский временник, т. VIII, вып. 1—2, СПб, 1901, стр. 64.

текстологической критики. Изыскания ведутся на базе сравнительного исследования «Начальной истории Армении» и многих произведений древнеармянской литературы. Выявлены и исследованы неопубликованные материалы в древних манускриптах. Вопросы, связанные с памятниками сиро-византийской литературы подвергнуты исследованию и рассмотрены с помощью иноязычных первоисточников.

Изучением «Начальной истории Армении» занимались наравне с армянскими исследователями также и ученые Западной Европы и России.

Этому историографическому памятнику посвящена богатая научная литература на различных языках⁴.

Проблема Анонима—узловая проблема армянской филологии, правдивое разрешение которой прольет свет и на проблему Моисея Хоренаци, Фавстоса Бузанда и др. Ученые старались с помощью «Начальной истории Армении» определить время жизни Моисея Хоренаци.

Взаимосвязь «Начальной истории» и «Истории Армении» Моисея Хоренаци вызывала интерес ученых еще задолго до опубликования «Начальной истории Армении», т. е. до 1851 г. В 1849 г. академик Э. Броссе, ознакомившись со списком рукописей библиотеки Эчмиадзинского монастыря—Матенадарана, высказал мнение о том, что «Начальная История Армении» написана после Моисея Хоренаци. Такого же мнения придерживался первый издатель «Истории Себеоса» Т. Мирдатян. В 1867 г. французский ученый В. Ланглуа издал в Париже в переводе на французский язык часть «Начальной истории Армении» («Псевдо-Агафангел»), в предисловии ко-

⁴ Несколько ценных исследований, посвященных этой проблеме, ждут еще публикации. Среди них записки А. Заминяна, хранящиеся в архиве Матенадарана им. Маштоца и неизданные исследования прославленного немецкого ученого И. Маркварта, находящиеся ныне в Риме, в библиотеке Pontificio Istituto Biblico.

торой утвердил мнение своих предшественников. Немецкий филолог А. Гутшмидт был убежден в том, что автором «Начальной истории» являлся сам Мовсес Хоренаци, который якобы сначала написал «Начальную Историю», затем на основании ее изложил «Историю Армении». П. Феттер предполагал, что как Хоренаци, так и искомый автор «Начальной истории» пользовались общим источником. Н. Я. Марр повторил мнение, высказанное К. Патканяном, согласно которому «Начальная История» написана ранее «Истории Армении» Мовсеса Хоренаци и является одним из источников Хоренаци. Гр. Халатянц датировал время создания «Начальной истории Армении» VIII—IX вв., и полагая, что Хоренаци был знаком с этой «Историей», пришел к выводу о том, что он жил после анонимного автора, не ранее VIII—IX вв. Н. Адонц, Н. Акинян, А. Манандян, Ст. Малхасянц, М. Алегян рассматривали «Начальную Историю» как органически связанную часть мнимой «Истории Себеоса» и в соответствии с этим высказывали различные мнения о времени жизни Мовсеса Хоренаци.

По мере роста разнообразных гипотез умножались и исследуемые материалы, взятые из текстов «Начальной истории», «Истории Армении» Мовсеса Хоренаци, «Истории Себеоса» и других источников. В конечном счете накопилось огромное количество материалов, требующих специальной интерпретации в связи с проблемой Анонима.

Не менее важной задачей перед исследователем встал также вопрос о «Начальной истории Армении» в аспекте взаимоотношений с «Историей Армении» Фавстоса Бузанда, историка V века.

Ряд ученых (Н. Я. Марр, Н. Адонц, А. Топчян, К. Тер-Саакян, А. Манандян, А. Матикян, Н. Акинян и др.), исходя из некоторых данных, придерживался мнения, что «Начальная история» является несохранившейся

частью произведения Фавстоса Бузанда или содержит извлечения из этого произведения. Иными словами, проблема Анонима связывается со сложной проблемой утраченных книг Бузандарана, требующей специального изучения «Начальной истории».

При рассмотрении проблемы Анонима не обошли также Лазара Парпеци (V в.). Ученые Г. Алишан, Б. Саргисян, Гр. Тер-Погосян и др., основываясь на одном историческом документе XVI века, пришли к заключению, что «Начальная История» первоначально входила в состав «Истории Армении» Лазара Парпеци.

В процессе обсуждения проблемы был вызван к жизни не существовавший никогда автор по имени Степанос Таронаци, который уже больше столетия фигурирует в соответствующих исследованиях.

В поисках путей к решению вопроса ученые проникли в сферу византийской литературы и обнаружили там следы истоков «Начальной истории Армении» в трудах историка Прокопия Кесарийского (VI в.). Последний пользовался той же книгой, которая легла в основу «Начальной Истории».

Исследователей занимал также вопрос взаимоотношений «Начальной истории» и «Хроники» Евсевия Кесарийского (IV в.).

Таков далеко не полный перечень самых основных вопросов, связанных с проблемой Анонима и ожидающих своего решения.

Научный интерес проблемы выходит далеко за рамки «Начальной истории Армении» и охватывает не только армянские, но и некоторые другие памятники мировой литературы.

Основные нити, связывающие «Начальную историю» с трудами классиков древнеармянской литературы и с произведениями Евсевия Кесарийского и Прокопия Кесарийского, это—«Предисловие», помещенное в начале

«Начальной истории Армении», список первых армянских и парфянских царей, выдержки из произведения Степаноса Таронаци, сказ о княжеском роде Мамиконянов.

От результатов исследования их зависит как определение взаимоотношений «Начальной истории» и произведений армянских и греческих историков, так и выяснение личности автора «Начальной истории» и времени создания ее.

В современном арменоведении общепринятым является мнение о том, что «Начальная история Армении» написана в VII в. армянским историком Себеосом. Эта гипотеза приобрела вполне официальный характер благодаря последнему критическому изданию «Истории Себеоса», осуществленному в 1939 году академиком Степаносом Малхасянцем, где текст «Начальной истории Армении» опубликован как составная часть «Истории Себеоса».

Расшифровка и обстоятельное текстологическое исследование «Предисловия» «Начальной истории» приводят к неожиданному на первый взгляд, но очень важному открытию, побудившему нас пересмотреть существующие ныне взгляды на «Начальную историю Армении».

Выявленные противоречия между «Предисловием», с одной стороны, и текстами «Начальной истории» и «Истории Себеоса», с другой, приводят нас к выводу, что «Предисловие» не принадлежит перу автора «Начальной истории Армении», а также не является изначальной частью «Истории Себеоса». Оно включено в состав «Начальной истории» в качестве извлечения из какого-то утраченного исторического труда. Автор «Начальной истории» цитирует его в целях подтверждения несомненной достоверности своего повествования. В «Предисловии» упоминается высеченная на столпах царского дворца в городе Мцурке знаменитая надпись Агатангелоса

на греческом языке, содержащая хронологию первых армянских царей. Такой древний эпиграфический памятник армянских царей не мог ускользнуть от внимания автора «Начальной истории Армении» и он решил внести его в свою «Историю».

Это «Предисловие», неоднократно издаваясь в «Истории Себеоса», ввело специалистов в заблуждение и породило ряд досадных недоразумений. Уточнение генезиса «Предисловия» исправляет предвзятые построения исследователей и устраняет одно из серьезных препятствий, стоящих на пути к решению проблемы Анонима.

Определение происхождения «Предисловия» подкреплено некоторыми фактами, из коих первостепенное значение имеет казус с «пятью царями». Автор «Предисловия» информирует, что в своей книге он описал исторические события, происходившие во время царствования «пяти царей». Не усомнившись в подлинности происхождения «Предисловия», исследователи приложили немало усилий для выявления в «Истории Себеоса» (или «Начальной истории») загадочной «пятерки царей». Их поиски, однако, не дали желаемого результата, а, напротив, еще больше осложнили загадку: выдвигался и строился ряд новых комбинаций с «пятью царями» армянского, парфянского, персидского, византийского происхождения. Подвергая анализу существующие гипотезы о «пяти царях», мы устраняем, с одной стороны, ошибки, легшие в основу их, и показываем, что сведения «Предисловия» о пяти царях не относятся ни к «Начальной истории», ни к «Истории Себеоса», а с другой, — на основании веских текстологических данных подвергаем сомнению выражение «пять царей».

Еще в 1862 году профессор К. Патканов выразил сомнение по поводу слова «пять». Впрочем, он не ставил целью специального изучения этого вопроса и потому не привел никаких аргументов в подтверждение

своего мнения. В настоящем исследовании предлагаются вниманию специалистов соответствующие данные, подтверждающие точку зрения проф. К. Патканова: показано, что в изначальном тексте вместо слова «пять» (հինգ) стояло слово «древние» (հին); следовательно, в «Предисловии» сообщается не о каких-то «пяти царях», а вообще о древних армянских царях, что еще определеннее показывает несоответствие «Предисловия» содержанию «Начальной истории» и в особенности «Истории Себеоса».

Следующим этапом наших разысканий является изучение пятой главы «Истории Себеоса» (по изданию Ст. Малхасянца). Здесь имеется еще одно «Предисловие», на сей раз подлинное предисловие «Истории Себеоса», оказавшееся в пятой главе благодаря тому обстоятельству, что к «Истории Себеоса» с самого начала приложены четыре главы «Начальной истории». Наличие в одной работе двух «Предисловий» достаточно ярко свидетельствует о двух различных авторах приписываемого ныне Себеосу исторического труда.

Данные второго «Предисловия» полностью совпадают с содержанием «Истории Себеоса» и в корне не соответствуют тексту предыдущих четырех глав, т. е. тексту «Начальной истории Армении».

Разнородность этих двух «Предисловий» подтверждается также с помощью некоторых хронологических данных, имеющихся в «Истории Себеоса» и «Начальной истории Армении». В числе их—данные, относящиеся к царствованию персидских царей Джамаспа и Кавата. В тексте, находящемся перед вторым «Предисловием», сообщается, что на четвертом году царствования византийского императора Зенона начал в Персии царствовать Джамасп, который вступил на престол после царя Пероза; в тексте же, помещенном после второго «Предисловия» говорится, что после Пероза, престол унаследо-

вал не Джамасп, а Кават. Нет сомнения, что эти два совершенно различных сведения не могут исходить от одного автора.

Среди фактов, подтверждающих разнородное происхождение обоих памятников и наличие двух, независимых друг от друга авторов «Начальной истории Армении» и «Истории Себеоса» примечательно упоминание в «Начальной истории Армении» имени историка Степаноса Таронаци.

Ученые, не сомневавшиеся в единстве «Начальной истории Армении» с «Историей Себеоса», были склонны полагать, что некий историк под именем Степаноса Таронаци жил до VII в. и что историческим трудом его будто пользовался автор «Истории Себеоса». Это мнение подвергалось критике со стороны многих ученых, однако, несмотря на это, современная арменистика и ныне придерживается его.

По мнению академика Ст. Малхасянца личность Степаноса Таронаци подтверждается свидетельством не только «Истории Себеоса», но и трех средневековых памятников, с помощью которых, якобы, можно подтвердить факт существования такого историка до VII в.

В исследовании мы раскрываем неточности в расшифровке средневековых текстов, приведших ученых к неправильному представлению о мнимом историке Степаносе Таронаци.

Признав реальное существование такого «историка», специалисты должны были определить в тексте «Истории Себеоса» те сведения, которые будто почерпнуты из его произведения. К таким заимствованиям они относили синхронические таблицы армянских, персидских и византийских царей. Однако изучение текста показывает, что синхроническая таблица не имеет ничего общего с главой, носящей имя Степаноса Таронаци. Она случайно попала в эту главу. Текст искажен. Под общим загла-

внем здесь оказались материалы двух разнородных по авторству глав, в том числе и синхроническая таблица. Для подтверждения этого обстоятельства в исследовании отмечается ряд расхождений между текстом, помещенном до синхронической таблицы и самой таблицей. В этом отношении весьма показательны сведения, касающиеся даты основания Сасанидской династии в Иране. Так, в тексте, предшествующем синхронической таблице и носящем имя Степаноса Таронаци, говорится, что Сасанидская династия была основана «во втором году Филиппа, царя римлян», а по синхронической таблице это событие имело место «в году третьем императора Емельяна и в году тридцать первом Великого Хосрова, царя армянского». Такое явное противоречие объясняется тем, что в дефективном тексте отсутствует первоначальное заглавие главы, где имелась синхроническая таблица и где сообщалось о подлинном авторе этой таблицы.

Тем самым становится очевидным, что имя Степаноса Таронаци относится к списку парфянских царей, помещенному перед синхронической таблицей. Перед тем, как привести этот список, автор «Начальной истории» говорит, что он повторяет сведения Степаноса Таронаци, «достоверного и правдивого писателя». В списке армянских историков и летописцев действительно имеется «достоверный и правдивый писатель» по имени Степанос Таронаци. Однако, этот автор жил не в V—VI вв. (до Себеоса), а в X в. Он известен также под именем Асохика. В его знаменитом труде, озаглавленном «Всеобщая история», мы находим точную копию того самого списка (парфянских царей), который имеется у автора «Начальной истории» в главе, носящей имя Степаноса Таронаци.

Казалось, вопрос об авторе синхронической таблицы исчерпан. Однако, неоспоримый факт идентичности обоих Степаносов Таронаци оказался для некоторых ученых

менее убедительным, чем вера в правоту рядового писца, не заметившего несоответствия двух текстов («Начальной истории» и «Истории Себеоса») и скопировавшего эти разнородные тексты, как произведения одного автора.

Вместе с тем невозможно было отрицать и тождество списка «Начальной истории» и «Всеобщей истории» Степаноса Таронаци—Асохика. Не отрицая идентичности этих списков, некоторые исследователи выдвинули новую теорию, согласно которой список парфянских царей первоначально был составлен не Степаносом Таронаци—Асохиком, а автором «Начальной истории», у которого якобы заимствовал Асохик. Такое утверждение противоречит самому автору «Начальной истории», который недвусмысленно заявляет, что данную таблицу он заимствует у Степаноса Таронаци.

В нашем труде на конкретных данных показан процесс работы автора «Начальной истории» над текстом «Всеобщей истории» Степаноса Таронаци—Асохика при составлении списка парфянских царей.

Особенно характерна работа автора «Начальной истории» над 30-й и 31-й страницами «Всеобщей истории» Асохика (см. Петербургское издание 1885 г.). При составлении списка анонимный автор заимствует лишь имена царей и даты их царствования.

Так, пропустив все, что в тексте Асохика носит повествовательный характер, со всей 30-й страницы он выписал лишь одну строку—имя царя Аршака Великого, а следующую, 31-ю страницу, содержащую сначала до конца имена и годы царствования царей (т. е. готовый список парфянских царей), он переписал полностью. Этот факт убедительно показывает, как автор «Начальной истории» работал над текстом «Всеобщей истории» Асохика.

Рассматриваемый текст списка также в отношении стилистических качеств языка его имеет ряд схожих черт с

разными частями «Всеобщей истории» Асохика, а это, в свою очередь, доказывает, что список составлен Степаносом Асохиком, отличающимся от других своими стилистическими качествами особенно при повествовании исторических событий.

Помимо вышеприведенных аргументов, следует особо отметить, что ни в одном из дошедших до нас библиографических памятников нет имени историка Степаноса Таронаци, «жившего до Себеоса», т. е. до VII в.

Нами специально изучены библиографические списки, сохранившиеся в древних рукописях (они, кстати, помогли нам в свое время уточнить имя подлинного автора «Истории стрелков» — монголов, издававшейся дотоле как труд инока Магакии, между тем, как она написана писателем XIII в. Григором Аканци). Составители этих библиографических списков заносили в свои списки имена всех писателей, встречающихся в армянской литературе.

«История Себеоса» — одно из самых замечательных произведений древнеармянской классической литературы. И верится с трудом, чтобы библиографы не изучали его для своих целей. В этой «Истории», как неоднократно отмечено нами, имя Степаноса Таронаци стоит на таком видном месте (в заглавии III главы), что оно не могло остаться незамеченным, тем более, что этот историк назван вместе с прославленным Мовсесом Хоренаци «достоверным и правдивым» историком. Библиографы отлично знали, что этот Степанос Таронаци — никто иной, как Степанос Таронаци-Асохик, именно поэтому не включили его в свои списки в качестве отдельного историка.

Факт наличия имени писателя X в. Асохика в «Начальной истории Армении» некоторые ученые относили к поздним вставкам писцов, однако, они не заметили внутренней связи между главой, содержащей выдержку

из Асохика и другими главами «Начальной истории Армении».

Изложенные выше факты свидетельствуют о том, что «Начальная история Армении», содержащая выдержки из произведения Асохика, должна быть изъята из «Истории Себеоса». Подготавливаемый нами по заданию Матендарана критический текст «Истории Себеоса» (с разнотечениями) будет издан без чуждого ему текста «Начальной истории Армении».

Еще в 1904 г. французский ориенталист Ф. Маклер опубликовал в Париже французский перевод «Истории Себеоса», изъяв из текста «Истории Себеоса» «Начальную историю Армении». Однако, эта публикация не нашла признания и отклика у исследователей. Ст. Малхасянци в своем пространном предисловии к тексту «Истории Себеоса» по существу не касается публикации Ф. Маклера и лишь упоминает его в кратком библиографическом списке, между тем как французский арменовед имеет ряд ценных подстрочных замечаний по поводу тех или иных слов и выражений текста. Игнорирование французского издания объясняется отсутствием в нем соответствующего цельного исследования проблемы «Начальной истории». Отсутствие такого исследования, однако, не должно было стать причиной индифферентного отношения к ценной публикации Ф. Маклера.

В исследовании приводятся не только факты, отличающие оба произведения («Начальную историю Армении» и «Историю Себеоса») друг от друга, но и выясняется причина их соединения под общим заглавием. Мы прощупываем следы не дошедшей до нас рукописи, в которой эти тексты были переписаны отдельно друг от друга, и показываем процесс их соединения.

Самостоятельное бытование обоих текстов независимо друг от друга подтверждается и средневековыми писателями (Иоаннес Драсханакертци — X в., Степанос Асо-

хик—X в., Самуил Анеци—XII в., Мхитар Анеци—XIII в., Вартан Арвелци—XIII в. и др.), которые пользовались «Историей Себеоса» и не знали о существовании «Начальной истории Армении». Все это свидетельствует о том, что в более древних рукописях текст «Начальной истории Армении» не был в составе «Истории Себеоса», а существовал отдельно, как самостоятельный историографический памятник.

В этом отношении весьма показательны свидетельства хронографа XII века Самуила Анеци. Говоря о дате вступления на трон царя Трдата («второй год царствования Диоклетиана») Самуил Анеци критикует тех армянских летописцев, которые по его мнению ошибаются в этом вопросе. Однако среди дат воцарения Трдата, которые он считает ошибочными, мы не встречаем даты, указанной в «Начальной истории Армении». Между тем она еще менее соответствует датировке Самуила Анеци, чем данные критикуемых им летописцев. Это показывает, что Самуил Анеци, отлично знавший «Историю Себеоса» и пользовавшийся ею, не был знаком с «Начальной историей Армении» и что, следовательно, в XII в. «История Себеоса» и «Начальная история Армении» существовали раздельно.

Изучение произведений более поздних авторов дает основание утверждать, что и после Самуила Анеци вплоть до XVI века «Начальная история Армении» не входила в состав «Истории Себеоса».

Ошибка произошла в XVII веке и связана она с рукописью, находившейся в свое время в библиотеке поэта XVI в. Симеона Апаранци. Перу этого поэта принадлежит историческая поэма о княжеском роде Мамиконянов. Тема поэмы взята из материалов, собранных в указанном рукописном сборнике. Из содержания поэмы явствует, что Симеон Апаранци пересказывает в своем сочинении «Начальную историю Армении», «Историю» Лаза-

ра Парпеци и «Историю Себеоса». Выясняется также, что «Начальная история» и «История Себеоса» не имели в использованной поэтом рукописи заглавий, в которых были бы указаны имена их авторов, потому и Симеон Апаранци считал автором всех трех произведений Лазара Парпеци.

Внимательное изучение поэмы убедило нас в том, что в своем изложении поэт в точности следует **расположению** материала в рукописи, а именно «Начальной истории», затем «Истории» Лазара Парпеци и, наконец, «Истории» Себеоса. Следовательно в этой рукописи «Начальная история» и «История Себеоса» были переписаны как различные произведения и между ними находилась «История» Лазара Парпеци.

Об этом свидетельствует сам Симеон Апаранци. После пересказа содержания «Начальной истории» он говорит, что завершил первую книгу Лазара Парпеци и переходит к пересказу содержания **второй** книги. «Первой книгой» Лазара Парпеци он считает «Начальную историю Армении», а под «второй книгой» подразумевает подлинную «Историю» Лазара Парпеци.

Таким образом выясняется, что в рукописи Симеона Апаранци «Начальная история Армении» была скопирована вместе с «Историей Армении» Лазара Парпеци, а не «Себеоса». Позднее писец, переписавший эту рукопись, внес корректив в расположение материала: зная точный объем «Истории» Лазара Парпеци он отделил от нее «Начальную историю Армении», поместив ее рядом с другими произведениями, не имевшими заглавия и потерявшими имена своих авторов. Таким путем «Начальная история» оказалась рядом с «Историей Себеоса» и была воспринята поздними писцами как часть данной «Истории». Именно в таком искаженном виде и дошел до нас текст «Начальной истории Армении», сохранившийся в манускрипте Матенадарана за № 2639, который исходит из рукописи Симеона Апаранци.

Когда была создана «Начальная история Армении»? Кто был автором этого замечательного памятника древнеармянской литературы?

Если интерполяция из «Всеобщей истории» Асохика является признаком того, что анонимный автор «Начальной истории Армении» жил не ранее X в., то другой известный нам факт с полной определенностью указывает конечный срок жизни Анонима. В хранящейся в Матенадаране рукописи XII века мы находим дословно переписанный из Анонима фрагмент, из которого ясно видно, что Аноним жил не позднее XII века. Таким образом время жизни искомого историка совпадает с XI веком. Остается установить его личность. Поиски приводят нас к жившему в XI веке историку Иоанну Таронаци, который известен лишь по имени, а труд его утрачен. В рукописи за № 1775 Матенадарана сохранилось предисловие к этой утраченной книге. Его сравнение с содержанием четырех исследуемых глав обнаруживает некоторое сходство с «Начальной историей» и дает основание предполагать тождество двух памятников.

Таким образом загадка Анонима предстает перед нами в совершенно новом свете. Выясняется, что четыре главы, приобщенные к «Истории Себеоса», произведения VII века, написаны в XI в. Эти главы не представляют собой законченного произведения, как это предполагалось до сих пор, а являются отрывками из не дошедшей до нас книги предполагаемого Иоанна Таронаци.

Основными данными, побудившими часть специалистов считать Анонима—автора названных глав—писателем V в., являлись те фрагменты, которые Аноним заимствовал у историков V в. Вследствие дефективности текста специалисты не заметили всего того, что отличало цитаты Анонима от его собственного изложения. С этой

точки зрения особенно бросается в глаза пример со сказом о происхождении нахарарского рода Мамиконянов.

Путем восстановления искаженного текста удастся выяснить, что этот сказ не принадлежит ни мнимому Себеосу, ни Анониму, а извлечен из утраченной части «Истории Армении» («Бузандарана») Фавстоса Бузанда. Этот сказ представляет собой драгоценный образец армянской народной словесности, созданной на армянской почве, а легенда о том, что она случайно услышана Себеосом из уст китайского посла при персидском дворе царя Хосрова, является вымыслом.

При посредстве данных, имеющих у Симеона Апаранци, мы определяем содержание нескольких не дошедших до нас фрагментов сказа, выявляем его следы в некоторых средневековых памятниках письменности.

Отмечая взаимосвязь этого сказа со сказом о Мамиконянах, сохранившимся в «Истории Армении» Мовсеса Хоренаци, мы приводим новые факты, которые свидетельствуют о существовании утерянных книг «Бузандарана».

Последняя часть исследования носит сугубо текстологический характер.

«История Себеоса» и «Начальная история Армении» занимают в древнеармянской литературе особое место и с текстологической точки зрения. Путем анализа текста, а также на основе новых рукописных материалов нами обнаружен и дополнен ряд утерянных фрагментов «Истории», приписываемой Себеосу, и глав Анонима, восстановлены тексты, где была нарушена последовательность, выявлены глоссы, приписки, сделанные поздними писцами, исправлено и уточнено множество слов, географических названий, имен собственных, хронологических данных и т. д.

Некоторые исправления и примечания, представленные в этом разделе, по своей важности выходят за рамки

чисто текстологических уточнений и приобретают самостоятельное научное значение. Таковы, например, послесловие к «Истории Себеоса», обнаруженное нами в тексте «Истории» и помещенное на соответствующее место, выявление факта утраты листов рукописи, касающихся взятия Двина персами и сожжения города, обнаружение в «Письме об исповедании» фрагмента, ошибочно скопированного из другого произведения, новые данные, касающиеся города Мцурна, сведение об обещанной византийским императором Константином армянскому князю Теодоросу Рштуни 70 000-ой армии, восстановление географического названия Гехк и т. п. В ходе исследования попутно внесены текстологические исправления в другие источники, а именно в «Историю агван» Мовсеся Каланкатвадци, в греческий текст «Chronographia» византийского историка Феофана, «Хронику» Самвела Анеци, и т. д. Обнаружена древнейшая рукопись «Всеобщей истории» Степаноса Асохика (X в.), к которой восходят все прочие рукописи Асохика. На основании этой рукописи нами выявлены размеры крупного пробела во «Всеобщей истории» Асохика и определена причина исчезновения текста ее.

Общие результаты исследования можно резюмировать в следующих пунктах:

1. Обнаружен автор написанного в VII в. крупного исторического труда. Имя его—Хосров.
2. В VII—VIII вв. в Армении была написана история, посвященная деятельности византийского императора Ираклия, автором которой был армянский историк Себеос. Эта книга не дошла до нас.
3. В составе «Истории Себеоса» выявлен ошибочно приобщенный к ней фрагмент, не дошедшей до нас «Истории» летописца XI в. (Иоанна Таронаци?).
4. «Живший до VII в. историк» по имени Степанос

Таронаци—фикция. Это—никто иной, как историк X в. Степанос Таронаци, по прозвищу Асохик.

5. Становятся известными факты, доказывающие наличие утерянных книг историка V в. Фавстоса Бузанда. Выявляются новые части древнего Сказа о Мамиконянах, находившегося в этих книгах.

6. Разъясняются некоторые недоразумения, на основании которых филологи считали, что Мовсес Хоренаци—историк, живший после автора VII в. Себеоса.

7. При помощи новых рукописных материалов и филологических изысканий исправлен искаженный текст «Истории Себеоса». Тем самым одновременно созданы условия для подготовки критического издания этого сочинения.

Գ Բ Ա Կ Ա Ն Ո Ի Թ Յ Ո Ւ Ն

Ա.

ՍԿՉՔՆԱԳՔՅՈՒՐՆԵՐ

1. Տպագիր

Ազարանգեղոս, Պատմութիւն Հայոց, աշխատութեամբ Գ. Տէր-Մկրտչեան եւ Ստ. Կանայեանց, Տփլիս, 1909:

Անանիա Շիրակացի, Աշխարհացոյց.—Ա. Գ. Արրահամյան, Անանիա Շիրակացու մատենագրութեանը, Երևան, 1944:

Անանիա Շիրակացի, Ժամանակագրութիւն.—անդ:

Անանիա Շիրակացի, Յաղագս հարցման և լուծման.—անդ:

Անանիա Շիրակացի, Անանուն ժամանակագրութիւն, խմբագիր յօրինելով լէ դարու ի հնագոյն ժամանակագրաց, հրատ. Բ. Սարգիսեան, Վենետիկ, 1904:

Անրնդհատ շարունակութիւն առաքելական յաջորդութեան ուղղափառ ս. Եկեղեցոյ Հայոց.—«Արարատ», Վաղարշապատ, 1868:

Առաքել Դավրիժեցի, Պատմութիւն, Վաղարշապատ, 1896:

Աստուածաշունչ Հնոց և Նորոց կտակարանաց, Ամստերդամ, 1666:

Ավետիկյան Գ., Այուրմեյլան Խ., Ավգերյան Մ., Նոր բողոքի Հայկական լեզուի, հտ. Բ, Վենետիկ, 1837:

Գաբրիել Ա. կաթողիկոս, Յիշատակարանք ձեռագրաց, հտ. Ա, (ն դարից մինչև 1250 թ.), Անթիլիս, 1951:

Գալիլի Բաղիշեցի, Ժամանակագրութիւն.—«Մանր ժամանակագրութիւններ, 13—18-րդ դդ.», կազմեց Վ. Ա. Հակոբյան, հ. 2, 1956:

Եղիշէի Վասն Վարդանայ և հայոց պատերազմին, ի լոյս ածելով բաղդատութեամբ ձեռագրաց աշխատութեամբ Ե. Տեր-Մինասեան, Երևան, 1957

Եսեբի Պամփիլեայ Կեսաբացոյ ժամանակականք երկմասնեայ, Վենետիկ, 1818:

Թովմա Արծուրի, Պատմութիւն տանն Արծուրեանց, Պետերբուրգ, 1887:

Խոսրովու Անձեացեաց Եպիսկոպոսի Մեկնութիւն ազօթից պատարագին,

Վենետիկ, 1869:

Խոսրովու Անձեացեաց Եպիսկոպոսի Մեկնութիւն ժամակարգութեան, Սրբազուղ, 1840:

Կանոնք Գունայ ս. Ժողովոյն.—Կանոնգիրք Հայոց, ձեռագրերի համեմատութեամբ խմբեց Արսեն Ղյահյան, Թիֆլիս, 1913:

Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, աշխատասիրութեամբ Կ. Ա. Մէլիք-Սահյանյանի, Երևան, 1961:

Կորյուն, Վարք Մաշտոցի, բնագիրք ձեռագրական այլ բնօրինակներով, թարգմանութեամբ, առաջարանով և ծանոթագրութիւններով ի ձեռն պրոֆ. դ-ր Մանուկ Աբեղյանի, Երևան, 1941:

Կորյուն, Պատմութիւն վարուց Ս. Մաշտոցի, հրատ. հանդերձ ներած. և ծանոթ, Հ. Ներսես վ. Ակիմեան, Վիեննա, 1952:

Հատարումն քերականութեանց. տե՛ս Հ. Տաշյան, Յուլյակ ձեռագրաց Վենետիկ, էջ 344:

Հովհաննէս Գրասխանակերտցի, Շարից հալարակտացն Հայոց յայտարարութիւն.—(տե՛ս Սամվել Անեցի, Հաւարժունք ի գրոց պատմագրաց, Վաղարշապատ, 1893, էջ 272—277):

Հովհան Մամիկոնեայն, Պատմութիւն Տարօնոյ, աշխ. և առաջար. Աշ. Արրահամյանի, Երևան, 1941:

Ղազար Զանկեցի, Գիրք Աստուածարանական, որ կոչի Գրախո ցանկալի, Կ. Պոլիս, 1735:

Ղազար Փարպեցի, Պատմութիւն Հայոց և Քուլթ առ Վահան Մամիկոնեան, աշխատութեամբ Գ. Տէր-Մկրտչեան և Ստ. Մալխասեանց, Տփլիս, 1904:

Ղևնդ, Պատմութիւն Հայոց, Ս. Պետերբուրգ, 1887:

Մալխասյանց Ստ., Հայերէն բացատրական բառարան, հատ. IV, Երևան, 1945:

Մալախիա Աբելա, Պատմութիւն վասն Ազգին նետողաց. ի լոյս բնծայեաց Ք. Պ[ատկանեան], Ս. Պետերբուրգ, 1870:

Մեսրոպ Վայցճուրեցի, Պատմութիւն երջանիկ վարուց մեծին ներսէսի և Վասն արիական դործոյն բաշին Մուշեղայ Մամիկոնոյ, Կ. Պոլիս, 1737:

Մեսրոպ Վայցճուրեցի, Պատմութիւն մնացորդաց հայոց և վրաց, Մաղբատ, 1775:

Մեսրոպ Վայցճուրեցի, Յաղագս վարմից սրբոյն Գրիգորի Հայոց յուսարլի և Պատմութիւն սրբոյն ներսէսի Հայոց հալարակտալի.—«Սոփերք հայկականք», հտ. 2, Վենետիկ, 1853:

Միխայիլ Աստի, Ժամանակագրութիւն, Երուսաղեմ, 1871:

Մխիթար Այրիվանեցի, Պատմութիւն ժամանակագրական, Ս. Պետերբուրգ, 1867:

Մխիթար Անեցի, Պատմութիւն, Ս. Պետերբուրգ, 1879:

Մնացորդաց (գիրք) ըստ հնագույն հայ թարգմանութեան զտաշինն ամ ի լոյս Գր. Խալաթեանց, Մոսկվա, 1899:

Մովսես Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, աշխատասիրութեամբ Մ. Աբղեղեան և Ս. Հարութիւնեան, Տփղիս, 1913:

Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմութիւն Աղուանից, Մոսկվա, 1860:

Յազգոս պիտոյից—(տե՛ս Մովսես Խորենացի, Մատենադրութիւնք, Վենետիկ, 1843):

Յայտմասրք (տե՛ս Յուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա, կազմեց Շ. Յ. Վ. Տաշեան, Վիեննա, 1895):

Յերոնիմայ Վասն քսան և երկուս գիրս առ ի հերբայիցոց զպատմութիւնն բաժանելոյ. զերմաներէն-հայերէն ներածութեամբ և հայ-լատին բնագրով հրատարակեց Շ. Ա. Վարդանեան, Վիեննա, 1920:

Երեսն Ծնորակի, Ծարագրութիւն հոմերական վիպասանութեամբ սակո Հայկազեանց սեռի և Արշակունեացն զարմի, Բանք շափա, Վենետիկ, 1830:

Շապուհ Բագրատունի, Պատմութիւն, ի լոյս ածին Գ. Տէր-Մկրտչեան և Մեսրոպ Եպիսկոպոս, էջմիածին, 1921:

Շարակնոց, Երաժշտական երգեցմունք հոգեորականք... սրբոց վարդապետաց հայոց թարգմանչաց, Կ. Պոլիս, 1815:

Ովստանես, Պատմութիւն Հայոց, հտ. 2, Վաղարշապատ, 1871:

Պատմութիւն մեծին Ազնբասնդրի Մակեդոնացոյ, թրգմ. Գ. Պատկանեանց, Աստրախան, 1827:

Պոզոսի թուղթ առ Գաղատացիս (Աստվածաշունչ):

Սամուել Անեցի, Հաւարմունք ի զրոց պատմադրաց, յազգոս գիրսի ժամանակաց անցելոց մինչև ի ներկայս: Յառաջբանով, համեմատութեամբ, յաւելուածներով և ծանօթագրութիւններով Արշակ Տէր-Մխիթարեանի, Վաղարշապատ, 1893:

Սերբոս, Պատմութիւն ի Հերակլն, Կ. Պոլիս, 1851:

Սերբոս, Պատմութիւն ի Հերակլն, ի լոյս ած. Ք. Պատկանեան], Ս. Պետերբուրգ, 1879:

Սերբոս, Պատմութիւն, 4-րդ տպ., բաղդատութեամբ ձեռագրաց, հանդերձ առաջարանի և ծանօթութեամբք ի ձեռն Ստ. Մալխասեանց, 1939:

Սիմեոն Ապարանեցի, Վիպասանութիւն սակո Պահլաւունեաց զարմի և Մամիկոնեանցն սեռի, Վաղարշապատ, 1870:

Ստեփանոս Ասողիկ, Պատմութիւն տիեզերական, Ս. Պետերբուրգ, 1888:

Ստեփանոս Ռոշֆա—Կամենիցյան, Բառարան («Բազմավէպ», 1852):

Վարդան Արևելցի, Պատմութիւն տիեզերական, ի լոյս բնծայեաց Մկրտիչ էմին, Մոսկվա, 1861:

Վարդան Արևելցի, Պատմութիւն տիեզերական, Վենետիկ, 1869:

Վարդան Արևելցի, Աշխարհացոյց, քննական հրատարակութիւն Հայկ Պէրպերեանի, Բարիզ, 1960:

Վարդան Բաղիշեցի, Այս ևն գրեանք ի վանքն Ամիրզոյու...—«Արարատ», Վաղարշապատ, 1903:

Յանկ պատմադրաց Հայոց (տե՛ս Ալիշան Ղ., Հայագրատուն, մաս Ա, Վենետիկ, 1901):

Յուցակ (մայր) ձեռագիր մասնից գրադարանի սրբոյ Աթոռոյն էջմիածնի, Թիֆլիս, 1863:

Յուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա, կազմեց Շ. Յ. Վ. Տաշեան, Վիեննա, 1895:

Յուցակ (մայր) հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց, հտ. 2, հորինեց Շ. Բ. Վ. Սարգիսեան:

Յուցակ (մայր) ձեռագրաց սրբոց Յակոբեանց, 5-րդ հրատ., կազմեց Ն. Պոզարեան, Երուսաղէմ, 1960:

Փավստոս Բուզանդ, Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1912:

Փավստոս Բուզանդ, Հայոց պատմութիւն, թարգմանութիւն, ներածութիւն և ծանօթագրութիւններ ակադեմիկոս Ստ. Մալխասյանցի, Երևան, 1947:

Garrite G, Documents pour l'étude du livre d'Agathange, Citta del vaticano, 1946.

Sancti Nicephori Patriarchae Constantinopolitani breviarium rerum post Mauritium gestarum recognovit J. Bekker, Bonnae, 1837.

Procopii De Bello persico—Corpus scriptorum historiae byzantinae, pars II, Procopius, vol I, Bonnae, 1833.

Procopii De Aedificiis—Corpus scriptorum historiae byzantinae, pars II, vol. III, Bonnae, 1838.

Ptolemeus, Geographia E codicibus recognovit C. Müllerus, vol 1—2, Parisiis, 1883.

Theonis Progymnasmata, armentica et graeca, ed. Prof. Dr. Mandrian, Erevant, 1938.

Theophanes, Chronographia, vol. II, Bonnae, 1839.

Denys de Tell-Mahré. Chronique, publ. et trad. par Chabot, Paris, 1895.

Michel le Syrien, Chronique, texte syrien et trad. franç. par Chabot, I, II, III, Paris, 1900—1910.

Siegfried Carl und Bernhard Stade, Hebräisches Wörterbuch zum Alten Testamente, Leipzig, 1893.

Март Н., Крещение Армян, Грузин, Абхазов и Аланов святым Григорием, арабская версия, СПб, 1905.

Barbier M., Dictionnaire géographique, historique et littéraire de la Perse et des contrées adjacentes; Paris, 1861.

Géographie de Moïse de Corène, d'après Ptolémée, texte arménien traduit en français par le P. Arsène Soukry, Venise, 1881.

Oukthanès d'Ouhra, Histoire, en trois parties, trad. par M. Brosset:— Deux historiens arméniens..., St—Petersbourg, 1870.

Pseudo—Agathange, Histoire ancienne de l'Arménie, extr. de l'Histoire d'Héraclius par Sebeos, trad. par V. Langlois:— Collection ..., Paris, 1867.

Pseudo-Sebeos, texte arménien traduit et annoté par F. Macler:— „Journal Asiatique“, 1905.

Sebeos, Histoire d'Héraclius, par l'évêque Sebeos, traduite de l'arménien et annotée par F. Macler, Paris, 1904.

Justi Ferdinand, Iranisches Namenbuch, Marburg, 1895.

Aus dem Armenischen des Sebeos (= Hübschmann, Zur Geschichte Armeniens, Leipzig, 1875).

Мхитар Айриванский, Хронографическая история, пер. с армянского с предисловием и примеч. К. Патканова, СПб, 1869.

Моисей Каганкатваци, История агван, пер. с армянского К. Патканова, СПб, 1861.

Прокопий Кесарийский, История вои римлян с персами, пер. с греческого Спиридона Дестуниса, книга I, СПб, 1876.

Себеос, История императора Ираклия, пер. с армянского с объяснениями и примечаниями К. Патканьян, СПб, 1862.

Себеос, История, перевел с четвертого исправленного армянского издания Ст. Малхасянц, Ереван, 1939.

2. Չեռագրական էջուրեր և դիվանական վավերագրեր

Անանիա Շիրակացի, Ժամանակական կանոն, Մաշտոցի անվան Մատենադարան (=ՄՄ), ձեռագիր № 6228:

Եվսեբիոս Կեսարացի, Եկեղեցական պատմություն, ձեռագիր հատված, ՄՄ, ձեռագիր № 7729:

Զամինյան Ա., սևագիր դիտողություններ (ՄՄ, արխիվ, Բ. 232, Գ. 101, 121ա, 125, 133, Բ. 232ա, Գ. 114 և այլն):

Հովհան Ծարոնացի, Շարադրություն պատմության տանն Բագրատունեաց ի վերայ Հայաստանեայց (ՄՄ., № 1775):

Մաշկվարա Հ., անտիպ գործեր, պահպանված են Հոտումում:

Շանխարունյան Հ., նամակ Հայոց կաթողիկոսին (ՄՄ., արխիվ, կաթ. դիվան, Բղթ. 59, Գ. 652ա—Զ Բ. 15ա):

Պատմագիրք Հայոց (մատենագրության ցանկ, ՄՄ, ձեռագիր 2271 և 2220):

Պատմություն Հերակղի (հատված, ՄՄ, ձեռագիր 7729 և 993):

Պատմություն Քաջին կիպարտի (ՄՄ, ձեռագիր 515):

Պատմություն Մասճեղի (ՄՄ, ձեռագիր № 515):

Ստեփանոս Սյունեցի, Վասն անապականության մարմնոյն (ՄՄ, ձեռագիր 2679):

3. Այլ ձեռագրեր

Երևան, Մաշտոցի անվան Մատենադարան

126	2078	2865	3070	3502	6598
737	2639	2867	3079	4584	7584
1482	2771	2935	3122	6454	1343 (պատասխիկ)

Բ

ՌՈՍՏՈՒՄԵԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Արգաշյան Գ., Գիտողություններ Սերեոսի Պատմության մասին.— «Բանբեր Մատենադարանի», № 4, Երևան, 1958:

Արգաշյան Գ., Կարծեցյալ Ստեփանոս Տարոնացին նույն ինքը Ստեփանոս Ասողկին է.— «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1962, № 1:

Արգաշյան Գ., Երկու տարբեր հեղինակներ Սերեոսին վերագրվող Պատմությունում.— «Բանբեր Մատենադարանի», № 6, 1962:

Արգաշյան Գ., Մամիկոնյանների դրույցի հնագույն աղբյուրը հայ մատենագրության մեջ (Բուդանդարանի կորած զարդանունների կապակցություն), «Բանբեր Մատենադարանի», № 7, 1964:

Արգաշյան Գ., «Պատմագիրք Հայոց»-ի հեղինակը Վարդան Բաղիշեցին չէ.— «Բանբեր Մատենադարանի», № 4, Երևան, 1958:

Արգաշյան Գ., Կոտանկ Սպարապետի ավանդությունը Սամվել Անեցու ժամանակագրությունում.— ՆՍՍԻ ԳԱ «Տեղեկագիր», 1964, № 1:

Արևիյան Մ., Հայ ժողովրդական առասպելները Մովսես Խորենացու Հայոց Պատմության մեջ, Վաղարշապատ, 1899:

Արևիյան Մ., Հայ ժողովրդական վեպը, Քիֆլիս, 1908:

Արևիյան Մ., Հայ հին գրականության պատմություն, հտ. 1, Երևան, 1949:

Ալիշան Ղ. (=ՂՂ), Ճառ քննարկում Հայկական Հեմարանի: Տեսություն ի դանձ լեզուին հայոց կամ ի Ստեփանոսեան քառարան.— «Բագրատվույ», 1852:

Ալիշան Ղ., Մանոթագրություն «Սովիերք Հայկական»-ի, հտ. 2, Վենետիկ, 1853:

Ալիշան Ա., Հայագատում, մասն Ա, Վենետիկ, 1901:

Ալիբյան Ն., Մանոթագրություն Մ. Քումանյանի «Մի բանի նկատողություններ Մամիկոնեանների մասին» հոդվածում—«Հ. Ամս.» 1911:

Ալիբյան Ն., Գուստ 572-ի ապստամբությունը և հաջորդ տասնամեակը շրջանը.—«Հ. Ամս.», 1913:

Ալիբյան Ն., Սերիոս եպիսկոպոս Բագրատունեաց և իր Պատմությունն ի Հեթանոսացիք.—«Մատենագրական հետազոտություններ», հտ. Բ, Ազգ. մատենադարան, ՃՓ, Վիեննա, 1924:

Ալիբյան Ն., Քրիստոսի ճակատագրի և արտասանական կրթությանը.—«Հ. Ամս.», 1934:

Ալիբյան Ն., Սերիոսի ժամանակագիրը և Փ. Բելանդիայ Ա. Պատմությունը.—«Հ. Ամս.», 1938:

Ալիբյան Ն., Բաղլի զորոցը, Վիեննա, 1952:

Ալիբյան Ն., Վարդան վ. Բաղլիցի առաջնորդ Ամիրտալի վանքին, «Հ. Ամս.», 1952:

Անառյան Հ., նորագիտ բուսեր Սերևոսի մէջ.—«Արարատ», Վաղարշապատ, 1911:

Անառյան Հ., Հայկական նոր բուսեր հին մատենագրութեան մէջ, հտ. Բ., Վենետիկ, 1922:

Անառյան Հ., Արմատական բուսարան, հտ. Ե, Երևան, 1931:

Անառյան Հ., Արմատական բուսարան, հտ. Զ, Երևան, 1932:

Անառյան Հ., Հայոց անձնանունների բուսարան, հտ. Բ, Երևան, 1944:

Անառյան Հ., Հայոց անձնանունների բուսարան, հտ. Գ, Երևան, 1948:

Այուբյան Հ., Գիրք դրօսանաց և թուղթք քաղցրալուրք, շորս քնթեանների վարք... բանաստեղծի նաւար Հնիգարալի խանի և մեծ սպարապետի Հնգիաց...—«Ազգարար», 1795:

Անառյան Հ., Բուզանդարանի օտարեկան թարգմանությունը (դրամատիկական), Երևան, 1954:

Անառյան Հ., Հայկական մատենագրություն, հտ. Ա, Երևան, 1959:

Բյուզանդացի Ն., Քննատեր, հտ. Ա, Ստոպոլում, 1887:

Բյուզանդացի Ն., Իմ կարծիք դերկին հայ թարգմանութեանց եկեղեցական պատմութեան Սոխրատայ Սրոյատիկոսի և զնային թարգմանչաց.—«Հ. Ամս.», 1893:

Գարեբյան Հ., Սերևոս եպիսկոպոս պատմագիրը.—«Նորոգութ», շարաբական լուրեր, Վիեննա, 1852, թիվ 21 (մայիսի 24):

Գալսեմբյան Գ., Պատմութիւն հայ լրագրութեան ի սկզբանէ մինչև մեր ժամանակը, հտ. Ա, Վիեննա, 1893:

Գևորգյան Բ. Ա., Խորենացիի և Աստուածաշնչի Մնացորդաց գրքերի առաջին հայ թարգմանողը ասորերէն ընդգրկի.—«Բաղմաղկաց», 1905:

Գարեբանյան Գ., Հայկական հին դարձման պատմություն, Գ. սպ. Վենետիկ, 1897:

Թումանյան Մ., Մի բանի նկատողություններ Մամիկոնեանց զաղթականութեան վրա.—«Հ. Ամս.», 1911:

Խալաթյան Գ., Մարաթա Մծուրեացի և կեղծ Սերևոս, Վենետիկ, 1898:

Հովհաննիսյան Ա., Գրվածքներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, Երևան, 1957, հ. Ա:

Հովսեփյան Գ., Խորովիկ թարգմանիչ, Վաղարշապատ, 1899:

Ղաֆաղյան Կ., Սանաշինի վանքը և նրա արձանագրությունները, Երևան, 1957:

Մալխասյանց Ստ., Մանոթագրություններ Ստ. Ասողիկի Պատմության (Ս. Պետրոսի, 1885):

Մալխասյանց Ստ., Սերևոսի Պատմությունը և Մ. Խորենացի, Թիֆլիս, 1899:

Մալխասյանց Ստ., Առաջաբան և ժանոթագրություններ Սերևոսի Պատմության (Երևան, 1939):

Մալխասյանց Ստ., Մանոթագրություններ Փավստոս Բուզանդի աշխարհարար թարգմանության (Երևան, 1947):

Մանուկյան Հ., Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հտ. Բ, մասն Ա., Երևան, 1957:

Մատիկյան Ա., Անանունը կամ կեղծ Սերևոս, Վիեննա, 1913:

Մատիկյան Ա., Արա Գեղեցիկ, Վիեննա, 1930:

Մարկվարտ Հ., Էջ մը հայ Արշակունեաց հնագոյն պատմութենէն.—«Հ. Ամս.», 1920:

Մելիք-Օհանջանյան Կ., Տիրան-Տրդատի վեպը ըստ Փավստոս Բուզանդի.—«Տեղեկագիր ՀՍՍՐ ԳԱ», 1947, № 6 և № 7:

Մելիքսեր-բեկ Լ., Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, Երևան, 1934:

Մեսրոպ եպիսկոպոս, Պատմութիւն Շապուհի Բագրատունու, Էջմիածին, 1921:

Միհրդատյան Թ., Մանոթագրություններ Սերևոսի Պատմության (Կ. Պոլիս, 1851):

Նանպետյան Գ., Ուղղագրութիւնը ազգային մատենագրաց, Վենետիկ, 1907:

Շանխարունյան Հ., Ստորագրութիւն կաթողիկէ Էջմիածնի և հինգ դասուացն Արարատայ, հտ. Ա, Էջմիածին, 1842:

Ջնտոյան Ն., Գաւաստան ի վերայ Խորենացույն և դատարար նորա.—«Բաղմաղկաց», 1878:

Սարգիսյան Բ., Աղաթանգեղոս և իր բաղմաղարեան զաղանխին, Վենետիկ, 1890:

Սարգիսյան Բ., Սիմէոն Ապարանցի և Կեղծ Սերևոսի տեղգմամբ, «Բաղմաղկաց», 1915:

Սեդրակյան Ա., Հովհ. եպ. Շախաթանյանցի կենսագրությունը, Ս. Պետրոսի, 1898:

Տալյան Հ., Մատենագրական հետազոտություններ, Վիեննա, 1895:

- Տեր Միքելյան Ա., Սանսթագրոսի մասին Ս. Անեցու ժամանակագրության (Վաղ-դաս, 1893):
- Տեր Մկրտչյան Գ., Խորհնացու Պատմության ուսումնասիրություն.— «Արարատ», 1891:
- Տեր Մկրտչյան, Հայկական, էջմիածին, 1899:
- Տեր Մկրտչյան Գ., Հազար Փարպեցու ձեռագրերը, «Արարատ», 1901:
- Տեր Մկրտչյան Գ., Սանսթագրոս Իմաստասեր, Վաղարշապատ, 1902:
- Տեր Մկրտչյան Գ., Փալատոսի ձեռագրերը:
- Տեր Պաղոսյան Գր., Եկատարություններ Փալատոսի Պատմության գերաբերյալ, Վիեննա, 1919:
- Մեմանյան Մ., Աղբյուրատու, մասն Ա., Պէլլոսթ, 1959:
- Адоиц Н., Начальная история Армении у Себеоса в ее отношениях к трудам Моисея Хоренского и Фауста Византийского:—«Византийский временник», 1901, том VIII, вып. 1—2.
- Аннинский А., Древние армянские историки как исторические источники, Одесса, 1899.
- Антиох Стратиг, Плениение Иерусалима персами в 614 г., грузинский текст исследовал, издал, перевел и арабское извлечение приложил Н. Марр, С.-Петербург, 1909.
- Бартольд В., Историко-географический обзор Ирана, СПб, 1903.
- Болотов В., К истории императора Ираклия:—«Византийский временник», т. XIV (1907), СПб, 1908.
- Ласкин Г., Ираклий. Византийское государство в первой половине седьмого века, Харьков 1889.
- Манандян Я., О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен, Ереван, 1954.
- Манандян Я., Начальная история Армении Мар-Абаса (К вопросу об источниках Себеоса, Моисея Хоренского, Прокопия Кесарийского):—«Палестинский сборник», вып. 2(64—65), 1956.
- Марр Н., О «Начальной истории Армении» Анонима:—«Византийский временник», т. I, вып. 2, 1894.
- Марр Н., К критике истории Моисея Хоренского:—«Византийский временник», 1898, № 1—2.
- Орбели И. А., О двух терминах в надписях Ани:—«Известия РАИМК», том I, 8.VII.1920.
- Патканьян К., Опыт истории Династии Сасанидов по сведениям сообщаемым армянскими писателями, СПб. 1863.
- Патканьян К., Ванские надписи и значение их для истории Передней Азии, СПб, 1881.
- Халатянц Гр., Армянский эпос в Истории Армении Моисея Хоренского, Москва, 1896.

Baumgartner A., Über das Buch „Die Chrie“ :— „Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft“, Bd. XL, Leipzig, 1886.

Boissevain, Ein verschobenes Fragment des Cassius Dio :— „Hermes“, Bd. 25, 1890.

Gerland E., Die persischen Feldzüge des Kaisers Herakleios, Leipzig, 1894.

Gutschmid A., Über die Glaubwürdigkeit der Armenischen Geschichte des Moses von Khoren :— „Berichte d.Kön.Sächs. Gesell. d. Wissensch. zu Leipzig“, Philol.- hist. Klasse, Bd. XXIII, 1876.

Hübschmann H., Armenische Grammatik, I Theil, I Abt., Die persischen und arabischen Lehnwörter in Altarmenischen, Leipzig, 1895.

Hübschmann H., Zur Geschichte Armeniens und der ersten Kriege der Araber. Aus dem Armenischen des Sebeos, Leipzig, 1875.

Markwart J., Untersuchungen zur Geschichte von Eran :— „Philologus“, Supplement Band X, H. 1.

Markwart J., Eranfahrt nach der Geographie des Ps. Moses Chorenaci, Berlin, 1901.

Markwart J., Armenische Streifen :— «Յուշարձան», Վիեննա, 1911.

Markwart J., Armenische Urgeschichte des Mar Abas (անտիպ, պատմություն է չստի Pontificio Istituto Biblico-ի արխիվում).

Markwart J., Armenische Urgeschichte des Sebeos (չստի, Pontificio Istituto Biblico).

Markwart J., Ausgewählte Kapitel des Sebeos—Geschichte des Bischofs Sebeos über Herakl (չստի, Pontif. Ist. Bibl.)

Nöideke Th., Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden, Aus der arabischen Ghronik des Tabari..., Leyden, 1879.

Vetter P., Das Buch des Mar Abas von Nisibis, Stuttgart, 1893.

Abgarian G., Remarques sur l'Histoire Sebeos—„Revue d. Et. Arm.“, N. S. T. I. Paris, 1964 p. 203—215.

Adontz N., Sur la date de l'Histoire de l'Arménie de Moïse de Choréne, :— „Byzantion“, V, XI, Bruxelles, 1936.

Brosset M., Rapports sur un voyage archéologique dans la Géorgie et dans l'Arménie, St-Petersbourg, 1849.

Carrière A., Moïse de Khoren et les généalogies patriarcales, Paris, 1891.

Dulaurier Ed., Recherches sur la Chronologie arménienne technique et historique, t. I, Paris, 1859.

Grey H.Luis, Un drame anglais de source arménienne.—„REA“, 1925.

Langlois V., Collection des historiens anciens et modernes de l'Arménie, t. 1, Paris, 1867.

Morgan J., Histoire du peuple arménien depuis les temps les plus reculés de ses annales, Paris—Nancy, 1919.

Peeters P., Le début de la persécution de Sapor, d'après Fauste de Byzance :— „Revue des Etudes arméniennes“, t. 1, fasc. I, Paris, 1920.

Peeters P., Παροχὴν—Περσολογία :— „Byzantion“, t. VIII, fasc. 2 (1933), Bruxelles, 1933.

Sköld H., L'origine des Mamikoniens, d'après Moïse de Khorène :— „Revue des Etudes arméniennes“, t. V, fasc. 1, Paris, 1925.

Gibbon E., The History of the Decline and Fall of the Roman Empire, t. V, հրատ. J.B. Bury, Appendix I, p. 498, London, 1898.

Angelo Pernice, L'imperatore Eraclio, Saggio di storia bizantina, Firenze, 1905.

չձձձձձձձ ղճ. ձճձձ իճձձձձ ձձձձձձձ ձճձձձձ (V—XVIII) տձձձձ, 1916.

Հ Ա Տ Ո Ւ Կ Ա Ն Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

Արգիդ, Արդեւ—176	117, 124, 125, 129, 137, 138, 140, 151, 192, 202, 203
Արեղյան Մ.—8, 22, 53, 73, 89, 91, 96, 152	Աղբրանդրիս—18
Արխագներ—88	Աղթամար—179
Արրաճամ Ամիրաղով—26	Աղվաններ—104, 148, 159
Արրաճամ հայիսկ. Մամիկոնեից—176	Աճառյան Ն.—26, 53, 116, 165, 171, 172
Արրաճամյան Ա. Գ.—82, 112, 199	Ամիրտու Վանք—22—25, 126
Ագաբա—103	Ամմիանոս Մարկելլինոս—103
Ագաթանգեղոս գրիչ—32, 33, 35, 43, 72, 73, 77, 78, 80—82, 84, 86, 87, 90, 93—97, 99, 107, 109, 115, 123, 140, 157	Սյրարատ, Արարատ—151
Ագաթանգեղոս պատմիչ—21, 22, 24, 85, 88, 104, 113, 115	Անանիա Շիրակացի 82, 86, 112, 114, 171, 185, 199
Աղարին տե՛ս Դվին	Անանիկյան Մ.—100
Աղոնց Ն.—8, 10, 12, 34—36, 51, 54, 56—58, 60, 73, 74, 78, 87, 94, 96, 98, 100, 140, 151, 153, 159	Անանուն պատմիչ—11, 27, 30, 78, 95, 106, 117
Աթաղարիկոս (Աթալարիկոս) — 175, 176	Անասյան Ն.—105, 112
Այաններ—88	Անդրըն աշխարհ—103
Ալեքսանդր Մակեդոնացի—63, 64, 66, 70, 83, 146	Անի—33
Ալիշան Ղ.—8, 12, 27, 28, 53, 55, 56, 78, 124	Անհուշ բերդ—100—102, 104
Ակիկյան Ն.—8, 12, 16, 17, 22—24, 31, 32, 34, 35, 37, 58, 74—76, 78, 94, 99, 100, 111—113,	Անիսնսկի Ա.—37

Ասողիկ տե՛ս Ատեփաննոս Տարո-
նացի
Ասորեստան—26, 38, 143, 172,
173
Ասորիք միջագետաց—18, 32, 33,
148, 197
Ավգերյան Մ.—138
Ավետիբյան Գ.—138
Ավանի եկեղեցի—179
Առատ հոռիսոտունի—170
Արա Գեղեցիկ—47, 133
Արարներ—7, 44, 179, 181, 182
Արարադ—143, 144, 145
Արիստակես Լաստիվերտցի—56
Արմենակ (Արամենակ)—79, 85,
95, 131, 154, 156
Արմոզ թագավոր—35
Արշակ պահլավկաց թագավոր—57
Արշակ Բ, հայոց թագավոր—79,
89, 100—104, 153
Արշակ Մեծ, պարթևաց թագա-
վոր—34, 57, 63, 93, 98, 107,
119, 145, 147, 148
Արշակ փոքր, հայոց թագավոր—
80, 119, 147, 148, 151, 152
Արշակ Քաշ, պարթևաց թագա-
վոր—34, 57, 63, 64, 66, 67,
145
Արշական, պահլավկաց թագա-
վոր—57
Արշակունիներ հայոց—16, 149,
151, 152
Արշակունիներ պարթևաց—57, 98,
99
Արշանակ, պահլավկաց թագա-
վոր—57
Արշավիր, պահլավկաց թագա-
վոր—57
Արշարունյաց վարդապետ—128
Արշես, պահլավկաց թագավոր—57
Արսեն Սուրբի—200

Արվաստան—148, 149
Արտաշես հայոց թագավոր—80,
92—94
Արտաշես պահլավկաց թագավոր—
57, 63
Արտաշես մյուս պահլավկաց—57
Արտաշիր թագավոր հայոց—92, 94
Արտաշիր, որդի հոսրոսի, պարսից
թագավոր—34, 121, 153, 154,
191
Արտաշիր Ստահրացի, պարսից
թագավոր—58, 61, 62, 67, 70,
154, 156
Արտավազ Մամիկոնյան, սպա-
րապետ—87—89
Արտավան, պահլավկաց թագա-
վոր—57, 62, 85, 86, 87, 154,
157
Բաբելոն—66, 142, 144, 145, 146
Բագարատ Փառազյան—131
Բագրատունիներ—79, 121, 122,
129, 131
Բակուր—102
Բակարիա—143
Բահլ (Բահլ) Առավատին—63, 64
Բահլ Շահաստանի—63, 64, 66,
158, 171
Բաղէշ—22, 24, 124, 126
Բաղիշեցի տե՛ս Վարդան Բաղի-
շեցի
Բառագարտներ Ա.—120, 193
Բարբիեր դե Մեյնարդ—199
Բարտոլո Վ.—199
Բրոր (Բոր), դուստր հոսրոսվայ—
159, 160
Բել—47, 133
Բելուջիստան—201
Բլուզանդիա—7, 19
Բլուրի Ց.—9
Բոլոտով Վ.—9

Բրեհիներ Լ.—9
Բրոսե Մ.—132
Բուզանդարան—89, 94, 104—112,
114—116, 119, 151
Բուսմահ սահմանակալ—169
Բուրհուտ—116

Գաթրճյան Հ.—8, 16, 17, 147, 188
Գալեմբեարյան Գ.—112
Գանի—162, 169
Գարագաշյաններ Ա.—8
Գարիտ ժ.—88, 115
Գրաց աշխարհ—121
Գեղրուսիա—198, 199
Գել, Գել, Գեղը, Գեղումը—169,
198—201
Գերլանդ է.—8
Գէորգյան Բ. Ս.—109
Գիլան—199
Գիսանե—91, 92
Գուտամիդ Ա.—12, 73
Գրեյ Հ.—86
Գրիգոր Ամիրաղով—26
Գրիգոր զրիչ ավագ—22, 24
Գրիգոր զրիչ կրտսեր—24
Գրիգոր Լուսավորիչ—87, 95, 104,
116, 129, 178
Գրիգոր Նարեկացի—27
Գրիգոր պատմիչ—112

Դավիթ Բաղիշեցի—91, 92
Դարեհ թագավոր պարսից—57
Դելն, Դելում, Դելումը, Դեղում,
Դելլամ, Դիլան, Դիղում—198—
202
Դեմեար դիցուհի—193
Դեմեար հեղկաց—91, 92
Դեստունիս Գարբիել—103
Դեստունիս Սպիրիդոն—201
Դերուսիացիներ—199

Դիոգորոս Սիկիլիացի—201, 202
Դիոկղետիանոս կայսր—121, 187
Դիոնիսիոս Տելմահրեցի—182, 183
Դվին—16, 20, 21, 162, 169,
178—183

Եղիպոս—18, 44
Եգերացիք—159
Եզր կաթողիկոս—177, 178
Եղիանոս կայսր—62, 120
Եղիշե պատմիչ—21, 22, 26, 114,
200, 202
Եպիփան Կիպրացի—113
Եվդոկիա, Հերակլի կինը—184
Եվերդետես Պաղոմեոս—70
Եվսերիոս Կեսարացի—20, 66, 98,
99, 107, 114, 146
Երակլոս (Երակղակ), որդի Հե-
րակլի—35, 37, 39, 40, 45, 183,
184
Երուսաղեմ—7, 29, 32, 108, 136
Եփրատ գետ—140

Զամինյան Ա.—8, 11, 31, 76, 79,
99, 100, 117, 131, 137, 147
Զարասի—148
Զարասպ—148
Զարավանդ—143, 144
Զարահանալյան Գ.—8, 53
Զարեհ թագավոր—35
Չենոբ Գլակ—114
Չենոն կայսր—51, 114, 158, 159
Չիգֆրիդ Կ.—109
Չվարթնոց—15, 179
Չրվան—143, 144, 145

Էլ Մակին, արար պատմիչ—32
Էմին Մ.—8, 93, 132
Էլմիածին—15

Հոսճ վահան, տե՛ս Ռոճ վահան

Թեանով—191, 193

Թեմա, Թեման—176

Թեոզորոս, Թագավոր հունաց—70
Թեոզոս (Թեոզորոս), եղբայր Հե-
րակի—38, 173, 174

Թեոզորիտոս՝ զուխ Քաղկեդոնի
ժողովի—187

Թեոզորոս Ռշտունի—177, 178,
185, 195—197

Թեոզորոս Տրպատունի—173, 174

Թեոզորոս Քերթոզ—115, 131

Թեոն Աղեքսանդրացի—193

Թեոս Անտիոքոս—տե՛ս Անտիո-
քոս Թեոս

Թեոփանես պատմիչ—195

Թեամոփորոն—193

Թեալացիներ—18, 146, 162

Թիրակ—127

Թոնդրակեցիներ—55

Թումանյան Մ.—89

Թովմա Արծրունի—19, 27, 28, 55,
56, 60, 111, 115, 148, 160

Թորգոմի երկիր—104, 105, 106,
129

Թոփշյան Հ.—12, 100

Ժամանակագիր—96—99, 104, 106,
107, 109, 117—119, 127, 130—
132, 140, 156, 157

Իդովմա—Իդումա—176

Իսմայելյցիներ—18, 160—162, 198

Լանգուա Վ.—8, 12, 31, 93, 137,
139

Լասկին Գ.—9

Լեո—8

Լեոնտի Մրովելի կամ Լեոնտիոս
Ռուխեցի—104, 111

Խալաթյանց Կր.—8, 12, 31, 35,
57, 58, 73, 78, 98—100, 108,
109, 111, 137, 138, 146

Խաչիկ վարդապետ—55

Խոռխոռունի Առատ տե՛ս Առատ
Խոռխոռունի

Խոսրով Անձևացի—26, 27

Խոսրով Անուշիրվան—16, 18, 50,
166, 167, 169

Խոսրով Ապրվիլ—17, 18, 34, 36,
44, 45, 50, 78

Խոսրով Թարգմանիչ կամ Հո-
տոր—26, 114

Խոսրով մեծ, Թագավոր հայոց—
62, 72, 78, 85—87, 95, 120,
154, 156, 157, 191

Խոսրով պատմիչ—10, 15, 21—24,
26—28, 205

Խոսրով որդի Կավատի—159

Խոսրով որդի Տրդատի—89, 91,
92, 94, 95

Խորական—162, 169

Խորենացի Մովսես տե՛ս Մովսես
Խորենացի

Խորվիրապ—178, 179

Խուժաստան—103

Խրիստենսն Ա.—101

Կաղիչք, կաղիչք—201, 202

Կաղուններ, կեղուններ—201, 202

Կանայանց Ստ.—87

Կապիտճ լեո—148

Կապուտիկա—148

Կասպից ծով—199

Կավատ Թագավոր—18, 34, 50—
52, 158, 174

Կաննամ—86

Կարիեր Ա.—73, 134, 165, 170

Կարին—194

Կարպիանոս—107

Կեղար—176

Կեղմա—176

Կեթրուս—198—202

Կեղծ Ազաթանգեղոս—93

Կեղծ Սեբեոս—75, 78, 95, 106,
107, 120

Կեսարիա Կապադովկացուց—88,
148

Կիրակոս Գանձակեցի—15, 21,
26—28, 160, 178

Կիզիկեա—148

Կոմիտաս կթղ.—45

Կոն, կոնակ—85, 90, 92, 94—96,
110, 111, 157, 158

Կոռնակ սպարապետ—78, 128

Կոստանդին որդի Հերակի—20,
34, 38, 39, 40, 120, 160—163,
181, 183—185

Կոստաս (կոստոս)—35, 37, 38,
39, 45, 46, 162, 163, 183,
195—197

Կովկաս լեո—148

Կորյուն պատմիչ—21—23, 27, 28,
114

Կուլակովսիի Յու.—9

Հագկերտ—34, 160, 161, 163

Հակորյան Վ.—91

Հայաստան—101, 102, 104—106,
119, 122, 128, 143, 145, 148,
149, 151, 153, 157, 167—169,
190, 195, 197

Հայկ նախահայր—47, 131, 133,
142, 144, 145

Հար քաղաք—171, 172

Հարև—171, 172

Հարուժյունյան Ս.—22, 152

Հեսու Ասորի սյունակայաց—201

Հերաթ—171

Հերակլ—15—20, 28, 29, 34—38,
40, 45, 46, 50, 70, 120, 172—
176, 184, 186

Հերոդոտոս—198, 201

Հյուրշման Հ.—8, 51, 57, 78, 101,
135, 160, 163, 165, 167, 168,
171, 173, 177, 184, 195, 200

Հոյիման—162

Հոնաց աշխարհ, հոներ—163—165

Հովհան Կարապետի վանք—92

Հովհան Մամիկոնյան—91, 92

Հովհան Տարոնացի—13, 128—
130, 132

Հովհաննես Գառնեցի—56

Հովհաննես Գրատիսանակերտցի—
19, 20, 119, 122, 178—181,
184

Հովհաննես Կոստանդնուպոլսեցի—
23

Հովհաննես Սարկավազ—20

Հովհաննիսյան Աշոտ—129

Հովսեփյան Գ. կթղկս.—26, 53, 55

Հունաստան—19, 169, 174

Հուստինիանոս կայսր—159

Հոփսիմեի տահար—45, 46, 179

Հոովմ—186, 187, 190, 197

Հրև տե՛ս Հարև, Հերաթ

Ղաղար Զահեցի—26, 27, 28, 55

Ղաղար Փարպեցի—12, 20—24,
26, 50, 103, 106, 110, 114, 117,
123, 124—126, 164, 171, 202

Ղաֆաղարյան Կ.—152

Ղլտճյան Ա.—16

Ղևոնդ պատմիչ—27, 83, 84, 128

Ղևոնդեանք—114

Ճենաստան—75, 79, 81—83, 85,
86, 92, 95, 111, 154, 156

Ճենացիներ—80, 85, 86, 92, 110,
154, 156

Ճենացի դեսպան—80, 84, 85, 87,
95

Ճենրակուր—83, 86, 92, 93

ձորա պահակ—159

ձոռձ վահան տե՛ս Բոձ վահան

Մարսամ—176, 177

Մալխասյանց Ստ.—8, 10, 16, 17, 21, 30, 31, 34, 36, 37, 39, 40—45, 47, 49, 53—55, 57, 58, 60, 62, 63, 65—67, 73, 75, 76, 78, 93, 98, 105, 109, 111, 117, 128, 134—139, 142—146, 155, 156, 163, 171, 172, 176, 187, 188, 192, 194, 195, 203

Մակեդոնացիներ—79, 98, 146

Մակլեր Ֆ.—8, 75, 134, 135, 163, 165, 167, 171, 172, 184, 195

Մամ, Մամակ, Մամգուն, Մամիկ, Մամիկոն, Մամկոն—85, 90, 92, 94—96, 110, 111, 157, 158

Մամբրէ վերծանող—115

Մամիկոնյաններ—13, 35, 72—96, 154—157

Մամիկոնյան Մուշեղ տե՛ս Մուշեղ Մամիկոնյան

Մամիկոնյան Վարդան տե՛ս Վարդան Մամիկոնյան

Մանանդյան Հ.—8, 12, 31, 49, 74, 137, 138, 140, 147, 149, 181—183

Մանվել Մամիկոնյան—89

Մառ Ն.—9, 12, 31, 34, 36, 73, 88, 89, 99, 100, 117, 137, 138, 165

Մասէ—176, 177

Մասմա—176

Մաստ—176, 177

Մավխաս, Մուավիկ—44, 204

Մատթեոս արքեպիսկոպոս—26

Մատիկյան Ա.—12, 31, 37, 53, 74, 78, 95, 96, 100, 102, 103, 105, 106, 117, 137

Մարտրոս Կատինա—90

Մարաբա Մծուրնացի—32, 33, 43, 48, 49, 99, 107, 109, 111, 123, 131, 132, 139, 150, 151

Մարաբայան մատյան—72, 73, 81, 87, 90, 95, 97, 110, 111, 115, 123, 125, 131, 140, 144, 150, 151

Մարաց աշխարհ—148

Մարաց լեռներ—198, 200

Մարկվարտ Հ.—9, 11, 74, 87, 147, 149, 167, 171, 200, 201

Մարսյակ—84, 116—118

Մարտին Մ. Ֆ.—11

Մարտինե, Մարինե, Մօրինե Ավգուստյա—183, 185

Մեխիբ-Օհանջանյան Կ.—26, 91

Մեխիբսեթ-բեկ Լ.—104

Մեհրանզակ Վահրամ—148

Մեսրոպ Մաշտոց—22, 23, 54

Մեսրոպ Վայցցձորեցի—21, 57, 89, 92, 93, 94, 104, 110, 111, 114, 157

Մերակրոտ—162, 169

Մերկուտ—162, 169

Միհրդատյան Ք.—31, 53, 78, 135, 137, 176

Միջագետք—48, 79, 139, 140, 142

Միքայել Ասորի—32, 173

Մխիթար Այրիվանեցի—15, 21, 26, 27, 28, 128

Մխիթար Անեցի—15, 121, 122, 128, 159

Մծրին—93, 119, 140, 147—149, 152

Մծուրն, Մրժուրն, Մծրուն, Մրբձան—147—151

Մծուրն—32, 33, 48, 77, 81, 90, 95, 96, 99, 140, 147—152

Մկրտիչ էմին տե՛ս էմին Մկրտիչ Մյուլլեր Կ.—200

Մոսամբ—176, 177

Մովսես Խորենացի—10—13, 20—22, 25, 38, 47—49, 53—57, 59, 62—66, 69, 72—74, 79—82, 86, 90, 91, 94, 96, 97, 106, 109, 111, 113—115, 118, 121, 127, 131, 132, 138, 139, 143—145, 149, 150, 152, 153, 155, 200

Մովսես Կաղանկատվացի—32, 56, 104, 132, 178, 180, 181

Մորզան ժակ դը—91

Մորիկ կայսր—18, 34, 35, 37, 38, 44, 45, 50, 169

Մորփիլիկյան—79

Մուշեղ Մամիկոնյան—148

Յազդեն—169

Յապետոսի—144

Յեման—162, 169

Յետուր—176

Յուստոս—174, 175

Յուստի Ֆ.—160

Նարէութ, Նարեութ—176

Նարուզդոնուսր—35

Նահապետյան Գ.—105, 152, 153

Նափէս—176

Նեստոր—176

Ներսես Աշտարակեցի—26

Ներսես Շինող կթղկս—177—181, 187, 189, 203

Ներսես Շնորհալի—78

Ներսես Պարթև կթղկս—22, 26, 28, 57, 95, 104

Նիկանուր Սելևկիոս տե՛ս Սելևկիոս Նիկանուր

Նիխորական—162, 169

Նիկեփորոս Կոստանդնուպոլսեցի—184

Նիկիա—187

Նիկիայի ժողով—187, 189, 190

Նիսիբին—149

Նյուրդեկ Ք.—167, 201

Նոյման—169

Նոր Շիրակ—148

Նորայր Բյուզանդացի—8, 53, 105, 165, 170

Շահաստան-ի Նոկ-նոյ—166

Շահաթունյանց Հ.—9, 15, 16, 17, 19, 25, 26, 28

Շահր Վարազ—174

Շամիրամ—47, 133, 151

Շամխարեանց տուն Աստրախանում—26

Շամխարեանց Գանիել—26

Շապուհ Բազրատունի, պատմիչ—20, 56, 129

Շապուհ, պարսից թագավոր—102, 153, 154

Շավարշ—35

Շտաղի Բերնարդ—109

Որմիզ Կ.—18, 34, 167

Որմիզ Գ.—50, 168

Ուխտանես—15, 19, 132

Չինումալին—82

Պահլավներ—57, 154, 156

Պահլավունիներ—35, 77, 122, 123

Պապ թագավոր—91, 153

Պասազնատես—195

Պատկանյան Գ.—202

Պատկանյան Ք.—8, 12, 28, 31, 36, 41, 57, 73, 75, 78, 117, 120, 132, 135, 137, 139, 146, 160, 163, 164, 173, 174, 176, 184, 194, 195

Պարթևներ—16, 98, 146, 154, 156

Պարսկաստան—44, 100, 118, 153, 161, 162, 168, 174, 199, 201

Պետերս Պ.—101, 195
 Պետրոս Գեորգիարձ—129
 Պերնիշն—8
 Պերոզ արքա—18, 45, 49, 51, 52, 57, 70, 163, 164
 Պերպերյան Հ.—82
 Պլինիոս—199, 201
 Պլուտարքոս—198, 199, 202
 Պլուստարքոս—191
 Պոլիբիոս—201
 Պողարյան Ն.—137
 Պողոս Գավրուցի—22
 Պողոս Փիրումալլե—23
 Պոնտիֆիցիո խոտիտուտո բիրլի—կո—9, 11
 Պտղոմեոս—199, 200
 Պրոկոպիոս Կեսարացի—32, 49, 100—106, 111, 115, 201

 Ջամասպ—51, 52, 158, 159
 Ջավախիշվիլի Բ.—104
 Ջնտոյան Ն.—117, 137
 Ջուլֆա—116

 Թոճ Վահան, Ճոճ Վահան, Ըոճ Վահան, Թուզրիճան, Թոճիկ Վահան—172, 173
 Թումիյա—167

 Սահակ Պարթև—24, 28, 108, 109
 Սահակ Վանեցի, ծաղկող—25
 Սամուել Անեցի—15, 20, 53, 120, 122, 128, 129, 159, 160, 178—183
 Սանահին, Ամենափրկիչ եկեղեցի—152
 Սանատրուկ արքա—32, 33, 48, 131, 140, 149, 151, 152
 Սասանյան հարստություն—7, 35, 61, 101, 120
 Սարգիս կաթողիկոս—56

Սարգիսյան Բ.—8, 12, 27, 53, 84, 112, 113, 117, 120, 123, 126
 Սարճանգ—35
 Սերեոս—7, 8, 10, 12, 13, 15—21, 23, 24, 28, 29, 34, 37, 38, 45, 49, 54, 57, 70, 74, 75, 80, 82, 95, 96, 111, 117, 131, 143, 144, 146, 155, 170
 Սեդրակյան Ա.—26
 Սելևկիոս Նիկանոր—34, 145
 Սելևկյանց թագավորություն—34, 146
 Սեմ—143, 144
 Սիրիլա Բերոսոսյան—144
 Սիմ—144
 Սեմեոն Ապարանցի—35, 53, 77—85, 94, 117, 120, 122—126, 128, 145, 149, 150
 Սկյուլ Հ.—86
 Սկյութիա—198—202
 Ս. Հակոբյանց մայրավանք—108, 136
 Սմբատ Բագրատունի—15, 16, 19, 170, 171
 Սյուրմեյան Ն.—138
 Սոկրատ Սքոլաստիկոս—53
 Սոսեր Անտիոքոս տե՛ս Անտիոքոս Սոսեր
 Սուրբյան Ա. տե՛ս Արսեն Սուրբի
 Ս. Սարգսի վկայարան Գլինում—178, 179, 181, 182
 Ստեփանոս Ասողիկ—13, 15, 19, 20, 39, 54—67, 69—71, 78, 115, 118—120, 122, 126, 128, 130, 132, 153—157, 159, 173, 181, 187
 Ստեփանոս Ռոշրա—55
 Ստեփանոս Սյունեցի իմաստասեր—54
 Ստեփանոս Տարնացի, կարծեց-

յալ—12, 53, 55, 56, 58, 62, 70, 78
 Ստրաբոն—201
 Վախթանգ, վրաց թագավոր—164
 Վահար, ճենաց թագավոր—92
 Վահան Մամիկոնյան—50, 51, 89, 164, 165
 Վահրամ Մեհերևանդակ, տե՛ս Մեհերևանդակ Վահրամ
 Վաղարշակ թագավոր հայոց—79, 80, 92, 118, 145, 151
 Վաղարշակ թագավոր պահլավկաց—57, 63
 Վաղարշապատ—45, 53, 179, 180
 Վաղնետին կայսր—133
 Վաչե, նախնի Մամիկոնյան—89
 Վասակ Մամիկոնյան—89, 168
 Վատահես—171, 172
 Վարազդատ, թագավոր հայոց—89, 90
 Վարդան Արեւելի—19, 82, 83, 92—94, 111, 120, 122, 160, 174, 177, 185
 Վարդան Բաղիշեցի—22—25, 27, 28, 113
 Վարդան Մամիկոնյան—18, 79, 114, 166, 168
 Վարդանյան Ա.—109
 Վեհ Անդոկ, Վեհ Անշատոր, Վեհ Անտիոք Խոսրով—166, 167
 Վնդատակյան սահմանակալ—169
 Վրացիներ—88, 104, 111
 Վրթանես քերթող—78
 Վրկան—15
 Տաղական—171
 Տաճկաց երկիր—148
 Տաշյան Հ.—54, 192
 Տավրոս—144
 Տարբա—143, 144
 Տարսն—92, 143, 144

Տեր-Հակոբյան Ս.—23
 Տեր Մինասյան Ե.—22, 200
 Տեր Միքելյան Ա.—53, 180
 Տեր Մկրտչյան Գ.—21, 22, 55, 87
 Տեր Պողոսյան Գ.—12, 78, 79, 82, 100, 124—126, 137
 Տեր Սահակյան Կ.—12, 100
 Տիտան—144
 Տիրան—89, 91, 153
 Տոխորոստան—171
 Տրդատ—32, 33, 72, 85, 87, 88—92, 94, 104, 116, 121, 154, 157
 Յրոնք—143, 144

 Փառախոտ—116
 Փառական—116
 Փառական Շեմակաց—116
 Փառնավազ—35
 Փառոխտ—116
 Փավստոս Բուզանդ—11, 12, 27, 32, 71, 74, 78, 79, 82, 89—91, 100—107, 109—111, 114, 115, 126, 131, 140, 149, 152, 153, 165, 166
 Փարպեցի Վաղար տե՛ս Վաղար Փարպեցի
 Փևսու—83
 Փիլեգեյպոս Պտղոմեոս—58, 61, 67, 70, 154
 Փիլիպպոս թագավոր հռոմեացվոց—58, 61, 67, 70, 120, 154
 Փյուրուտ—116
 Փոկաս կայսր—18, 35, 37, 45, 50
 Քաղաքու գաշտ—180
 Քաղկեդոնի ժողով—187
 Քողզատ—176
 Քուշանաց երկիր—63, 64, 158, 170, 171
 Քսիստոթրոս—143

Οιδηματηγησίου φηριουφω—143

Ορρηιη ρ.—33

Ορδωιων Υ.—181, 189

Φεββηρ η.—12, 31, 73, 137

Φηρηιαιη—86

Αντιοχεια Χερου—167

Γεδρωσια—196

Γιλαι—199

Γιλαι—202

Δεσμοφορειον—193

Δριβικας—200

Ευδοκια—184

Καδισγνοι—201

Καδουσαι—201

Καρχουδοι—199

Καππιοι—199

Μαρτινα η Αυγουστα—184

Πασαγνυδης—195, 196

Περσογενης—195

Ρ Ο Υ Α Ν Τ Ο Υ Α Κ Ο Τ Ο Σ Ο Τ Ο

1	Ακωζωρων	7
2	Οερλου βη" Ιουριου	15
3	Ακωκωνηρ Σωτωφωδρ η ηρω Σορβηδων Σαμωκωηρ	30
4	Βηκωρη φηρηκωκωηου	134
5	Ρεζιομε	207
6	Φρηκωκωηουβηου	232
7	Σωτωη ακωκωνηρ	243

ԳԵՎՈՐԳ ՎԱՐԱԳԻ ԱՐԳԱՐՅԱՆ

ГЕВОРГ ВАРАГОВИЧ АБГАРЯН

«Սերենսի Պատմությունը» և Անանունի առեղծվածը

Տպագրվում է ՀՍՍՌ Մինիստրների սովետին առընթեր
Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտ — «Մատենադարանի»
գիտական խոսհրդի որոշմամբ

Հրատ. խմբագիր՝ Ս. Ա. Անաստասյան
Նկարչական ձևավորումը՝ Կ. Կ. Վաֆադարյանի
Տեխ. խմբագիր՝ Մ. Ա. Կափլանյան
Սրբագրիչ՝ Փ. Հ. Մադանյան

ՎՖ 06620, հրատ. № 2513, պատվեր 22, տպարանակ 1000

Հանձնված է արտադրության 23/1 1965 թ.:

Ստորագրված է տպագրության 27/V 1965 թ.:

Տպագր. 15,87 մամուլ, հրատ. 11, 14 մամուլ,

թուղթ 84 × 108¹/₃₂: Գինը 87 կ.:

թուղթ 84 × 108¹/₃₂: Գինը 87 կ.:

Հայկական ՍՍՌ գիտությունների ակադեմիայի հրատարակչության
էջմիածնի տպարան

104-1965

Նկատված վրիպակներ

Էջ	Տող	Տպված է	Պետք է լինի
68	10 վ	971	981
77	8 ն	ալսպէս	« ալսպէս
78	8 ն	ալնանդ որանդ	ալնանդ, որանդ
116	12 վ	հաղորդած	հաջորդած
122	1 վ	զխշատակ—	զխշատակս
132	8 ն	Deux	(Deux
137	4 ն	զանստարագրալ	զանստարագրել
143	5 վ	հանդերձ	հանդերձ»
197	16 ն	արձա—	արձակեմ
201	7 ն	Καδοντας	Καδοντας
204	13 ն	իւրում:	իւրում»:
254	3 ն	Թուղթ 84 × 108 ¹ / ₃₂ : Գինը 87 կ.:	—